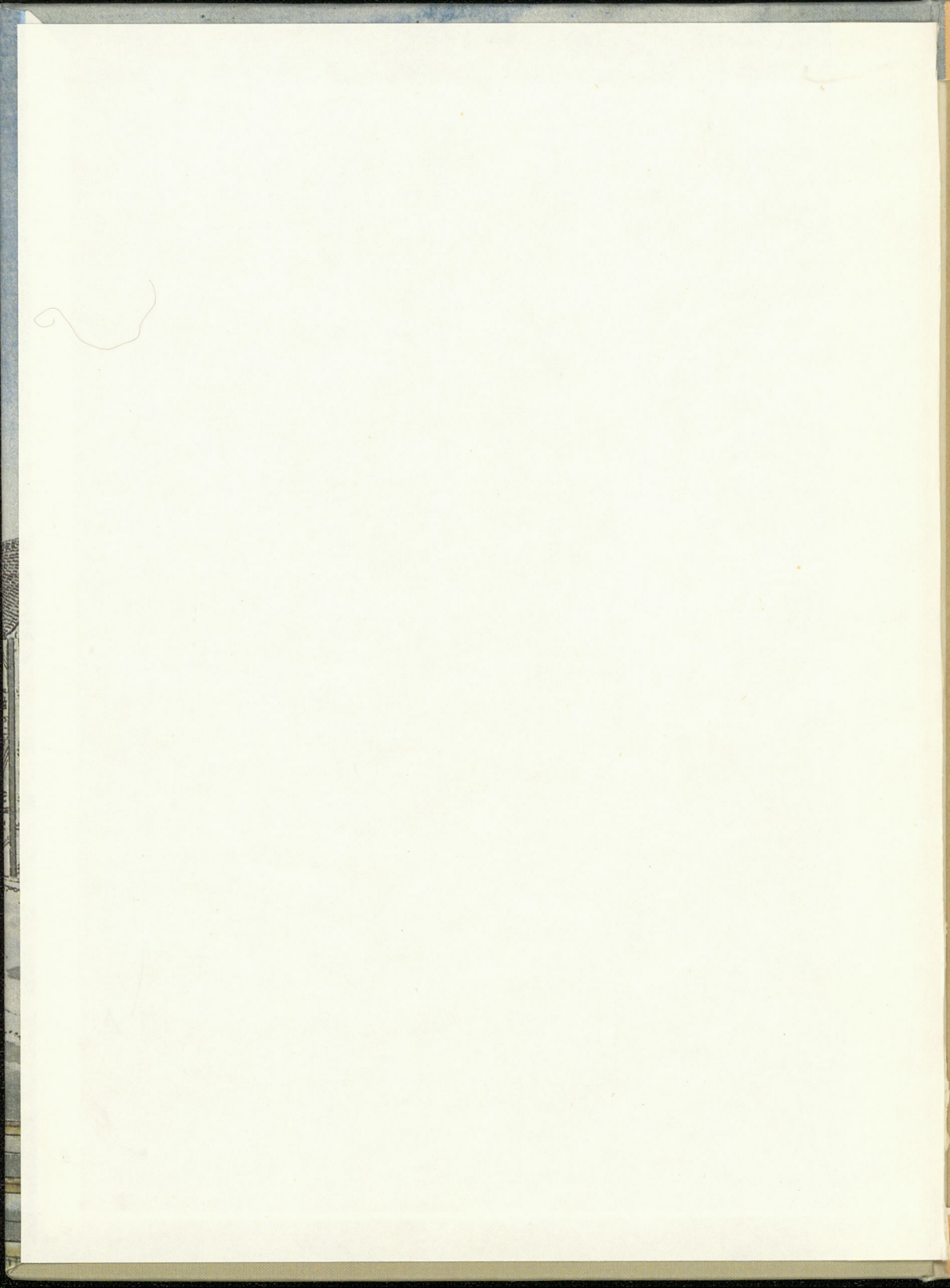

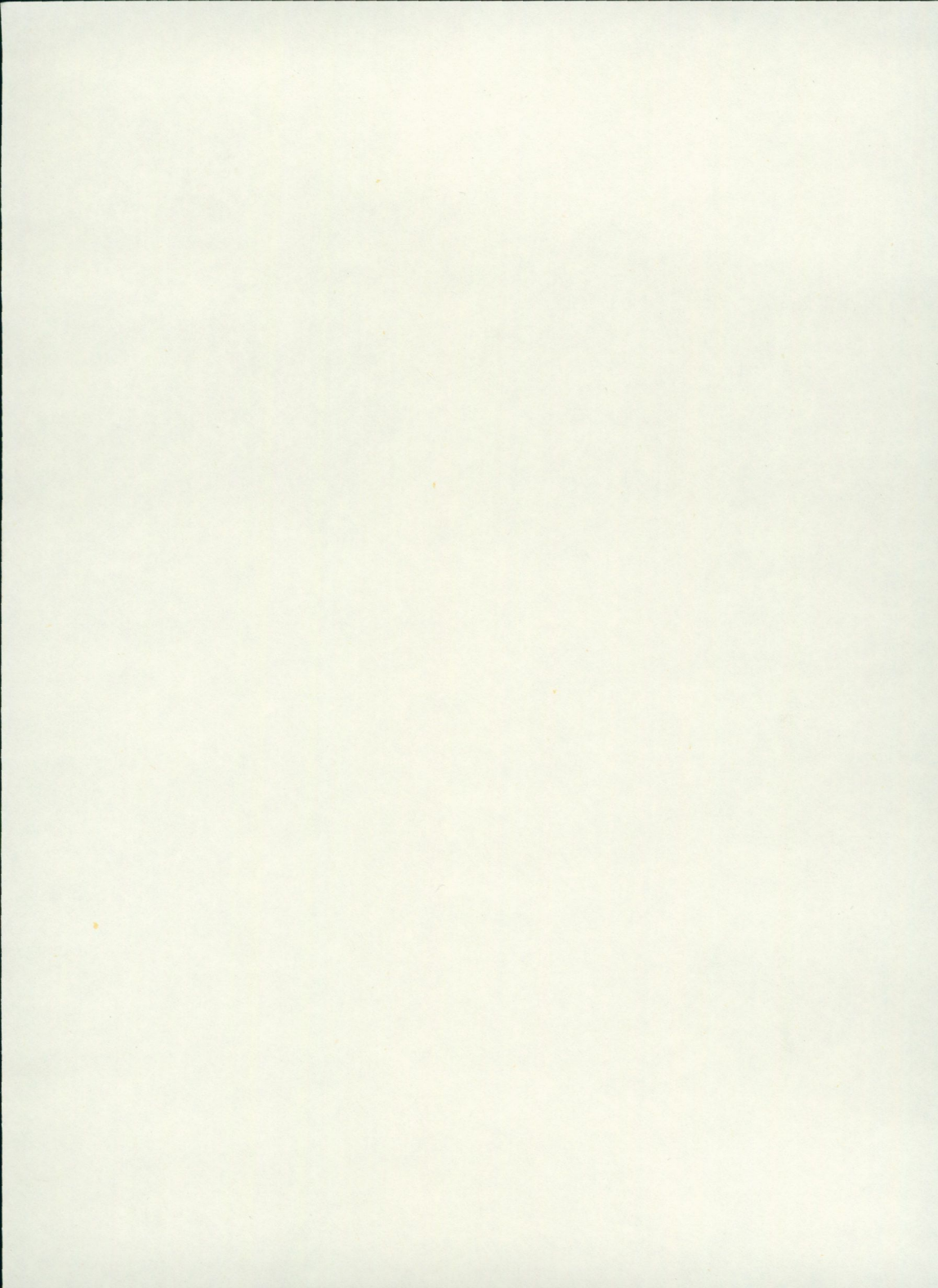
Fataburen 1981

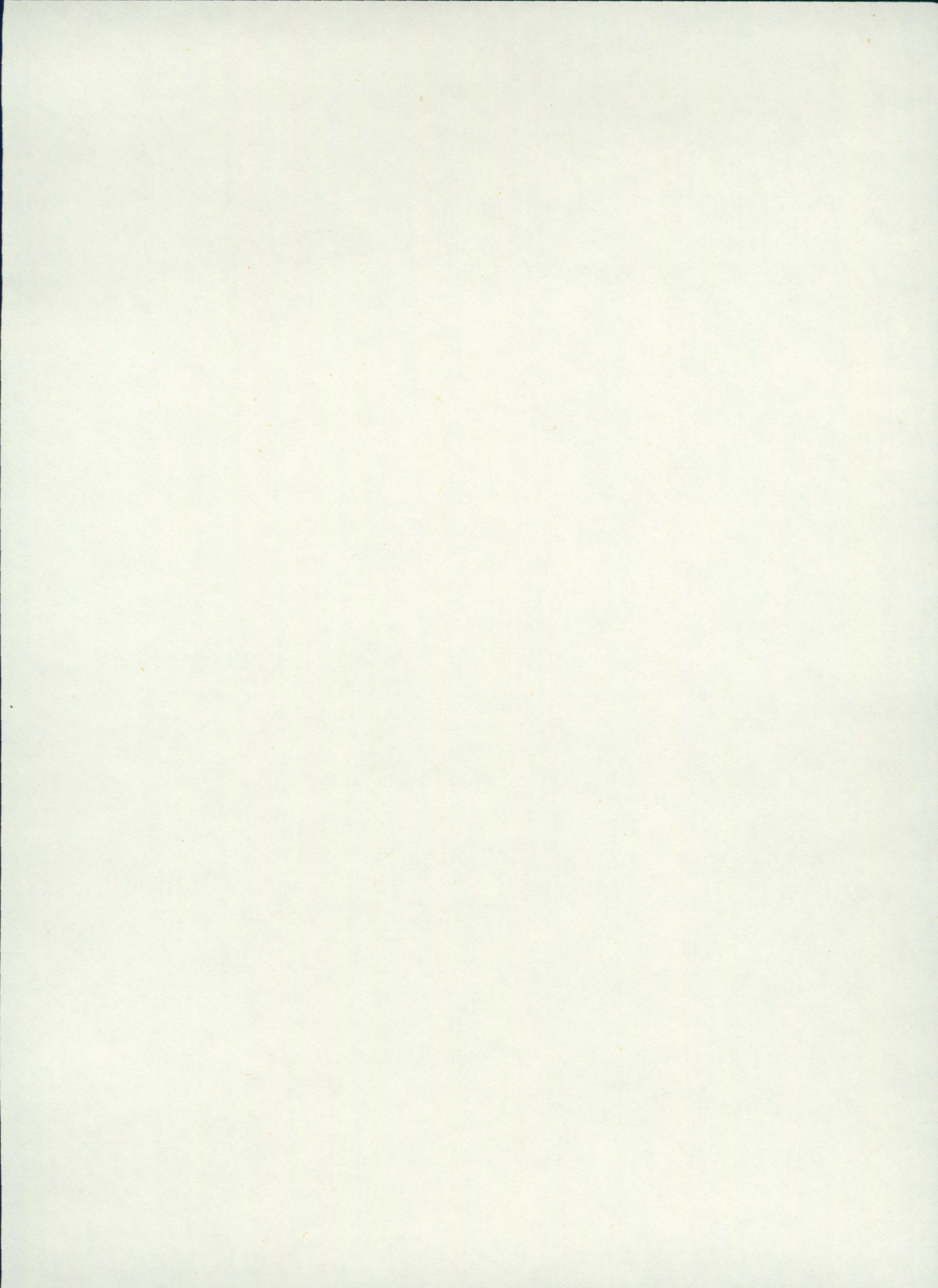
Fataburen

1981

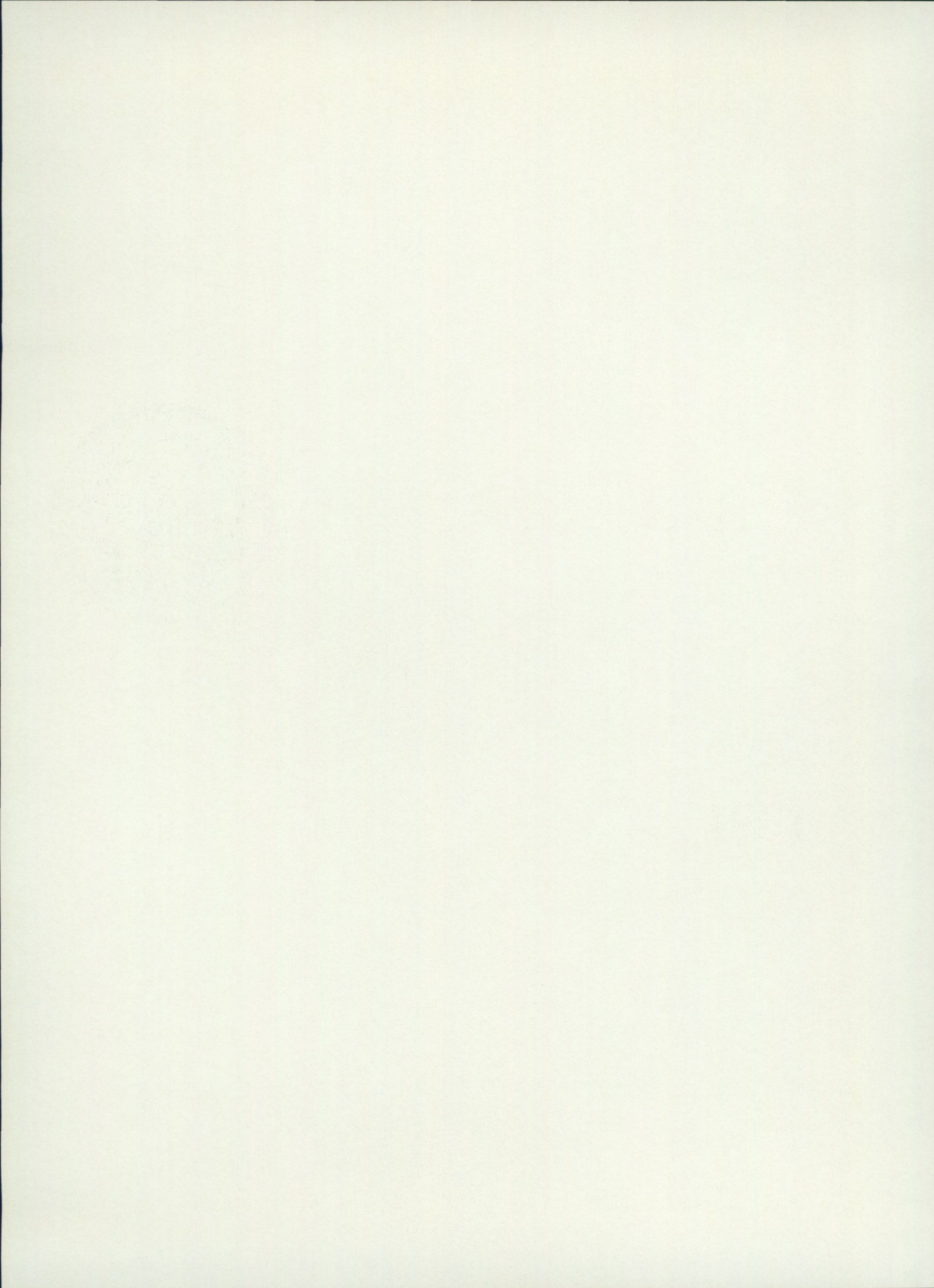

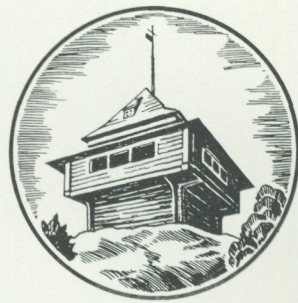

Fataburen

1981

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Jan-Öjvind Swahn

För bildurval och utformning av bildtexterna till artikeln
av Sten Carlsson ansvarar årsbokens redaktör

Främre omslaget visar (beskuren) en av de hand-
kolorerade konturetsningar med motiv från Finspång
som hovgravören Johan Peter Cumelin utförde vid
sekelskiftet 1800. Nationalmuseum.

Bilden på omslagets baksida är hämtad ur Nils Keylands
samlingar i Nordiska museet och föreställer ett par
värmlandsfinnar som bär lövkärvar, avsedda som foder
till (främst) fåren.

Omslagsarrangemang: Håkan Lindström

© 1981 Nordiska museet och respektive artikelförfattare
Tryckt hos Bohusläningens AB, Uddevalla 1981

ISBN 91 7108 201 8

Fataburen 1981

Sverige var under flera generationer – från 1800-talets början och fram till tiden för andra världskriget – ett etniskt och språkligt mycket enhetligt och homogent land, i varje fall om man bortser från några – åtminstone i förhållande till våra administrativa centra – perifera minoriteter av samer och finnar. Det befolkningsutbyte med omvärlden som förekom under denna period innebar ju nästan uteslutande en export av emigranter till i första hand USA. När i samband med flyktingströmmen från inte minst Baltikum Sverige övergick från denna mer än sekellånga isolation till att bli ett utpräglat invandrarland fanns det därför inte någon levande, praktiserad, traditionell attityd till utlänningar hos svenskar i allmänhet, knappast heller någon färdig eller självklar strategi för inblandade myndigheter att tillämpa vis à vis dessa nya grupper av invånare.

Men sträcker vi det historiska perspektivet något längre bakåt i tiden möter vi en helt annan bild. Från medeltiden och framåt var vårt land under århundraden i mycket hög grad målet för immigration från skilda håll och av olika anledningar. Delvis skedde dock dessa förflyttningar inom det dåtida svenska rikets gränser – vid början av 1800-talet var ju ännu både finnar och pomrare svenska medborgare.

Föreliggande volym av Fataburen har som huvudsakligt tema den äldre invandringen till Sverige, och i den mån den även kan sägas ha ett syfte, så är det snarast att berätta för dagens svenskar (och invandrare) om hur mycket det nutida Sverige har tidigare invandrarvågor att tacka för.

Det kan tvivelsutan vara nyttigt för många att bli påmind om vilka avgörande insatser och initiativ från invandrade utlänningars sida det är som har skapat en god del av vårt lands ekonomiska och industriella utveckling genom tiderna och därmed också dess nutida välstånd. Det var tysk teknologi, administrativ kunnighet och kapital som redan på medeltiden gick i spetsen när det gällde det tidigaste utnyttjandet av de svenska mineral- och energiresurserna i större skala, samtidigt som det svenska stadsväsendet med handel och hantverk, skrän och gillen växte fram inte minst i Hansans hägn. Sedermera kom de tyska intressena att kompletteras av andra, särskilt de holländska, som även såg till att på ett för framtiden betydelsefullt sätt höja den svenska bergsnäringens och metallindustrins tekniska nivå genom inkallandet av vallonsk smidesexpertis. På samma sätt som lybeckarnas köpenskap under medeltiden satte sin tyska prägel på de dåtida städerna i östra och mellersta Sverige, framstår 1600-talets Göteborg närmast som en holländsk koloni. Mera speciell, men viktig för stormaktstidens svenska krigsmakt, var den nisch som drog till sig skotska och tysk-baltiska officerare och därmed skapade förbindelser som skulle utvecklas vidare och på andra gebit under kommande epoker.

Vid sidan av denna invandring av framför allt kapitalstarka eller välutbildade utlänningar fanns det emellertid också en annan, av mindre glamoröst slag. Under århundraden gick en ström av arbetskraft från Finland till de outnyttjade vida skogs-

markerna i Mellansverige. Finskt språk och finsk kultur kom att i finnbygdernas isolering hålla sig vid liv mycket segare än några andra invandrades etniska egenart, ja, in i vår egen tid.

Som en social motpol till de finska svedjebönderna i Värmland och Dalarna kan man ju erinra om att alla svenska regenter efter Vasaätten har tillhört "invandrade" kungahus, och om att den senaste kungagemålen av svensk börd var Johan III:s Gunilla Bielke.

Lika påtaglig som invandrarnas betydelse varit för det svenska näringslivet genom tiderna, lika markant har den varit inom det kulturliv som de ekonomiska framgångarna möjliggjorde. Hur mycket av den svenska kultur som vi så gärna yvs över har inte skapats av immigranter eller deras ättlingar? Under vissa perioder har konst och arkitektur, musik och litteratur, teknik och vetenskap i påfallande hög grad präglats av invandrade personligheter. Inte minst Sten Carlssons uppsats belyser detta ifråga om de tyska insatserna. Sergel och Zorn, Roman och Berwald, Tessin och Hårleman – alla var de tyskar eller tyskättlingar. Vad kan tyckas mera svenskt än trion Carl Michael Bellman, Evert Taube och Povel Ramel, men tittar vi på deras stamträd

är de rotade i respektive Bremen, Baltikum och Pommern.

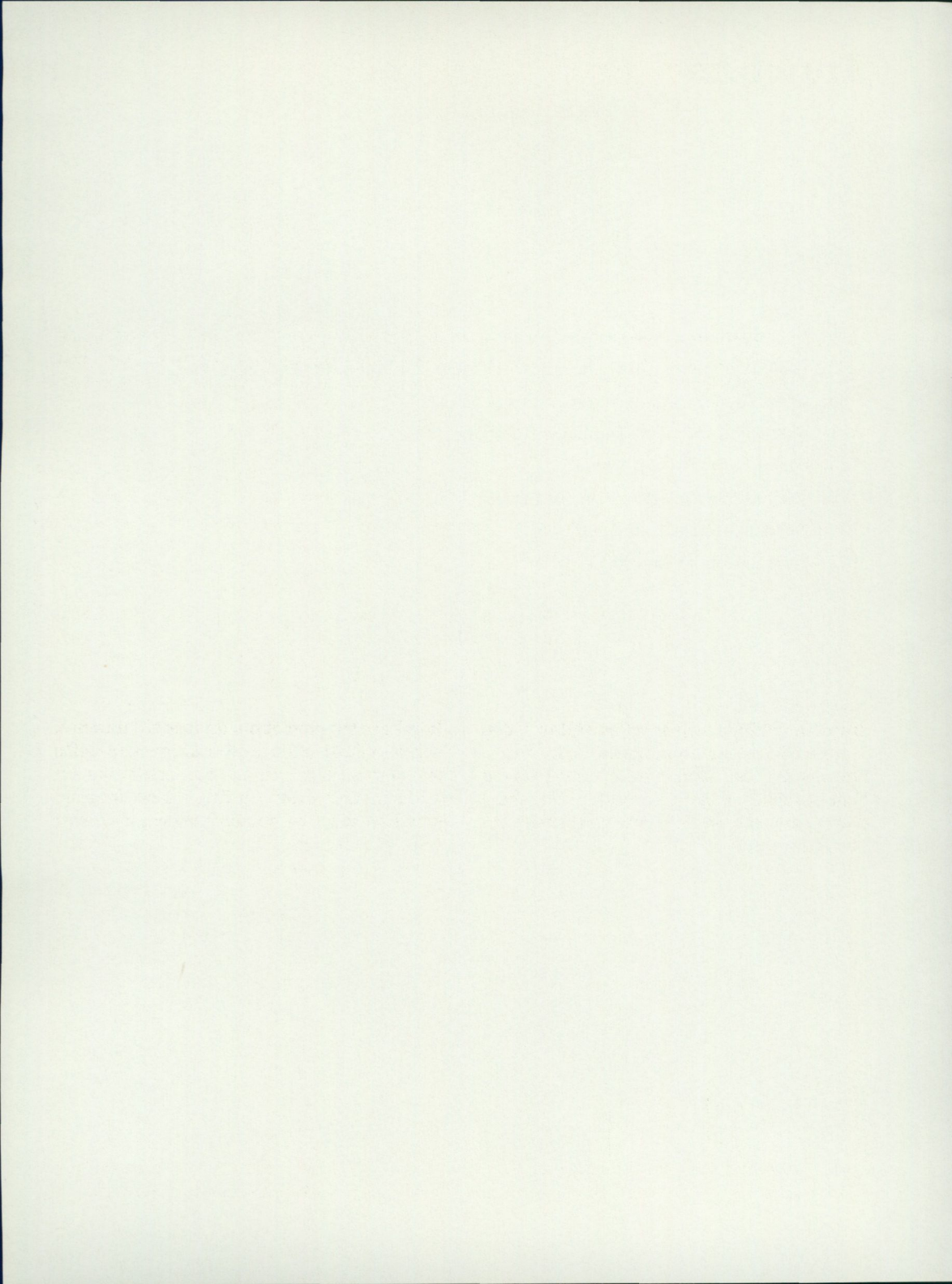
Inom ramen för en årsbok av denna blygsamma volym kan givetvis inte alla grupper av invandrare genom tiderna komma till sin rätt; det är de kvantitativt viktigaste som fått plats. Men låt mig bara erinra om några ytterligare: romerna, zigenarna, som på 1600-talet blev utsatta för de värsta officiella förföljelser som svenska myndigheter någonsin riktat mot någon folkgrupp (även om bestämmelserna nog aldrig sattes i verket), italienarna som kom hit som stuckatörer och schweizare, stenhuggare och fransmän som förnyade eller skapade vårt restaurang- och hotellväsen, galizierna som slet i de skånska betfälten kring sekelskiftet, judarna som kom att berika vårt kulturliv lika mycket som våra näringar och vår handel.

Dock ter sig ju forna tiders immigration rent numerärt som tämligen blygsam, om man jämför den med dagens situation. Och för att leda läsaren in i vår egen tid och dess invandrareproblem har en immigrerad ungersk akademiker, som även är tjänsteman vid Nordiska museet, avrundat Fataburen 1981 med en delvis självupplevd studie av hur invandrarna finner sig tillrätta med svenskarna och svenskarna med dem.

Jan-Öjvind Swahn

Innehåll

- 9 *Sten Carlsson*: Tyska invandrare i Sverige
- 32 *Richard Broberg*: Äldre invandringar från Finland i historia och tradition
- 66 *Bernt Douhan*: Vallonerna i Sverige
- 91 *Ralph Scander*: Holländarnas Göteborg
- 115 *Jonas Berg*: Skottar i Sverige
- 125 *Mátyás Szabó*: Vägen mot medborgarskap
- 153 Nordiska museet under år 1980
- 167 Skansen under år 1980

Tyska invandrare i Sverige

Sten Carlsson

Landskapslagarnas samhälle

I Äldre Västgötalagen, tillkommen omkring 1220, är böterna för mansdråp kraftigt graderade. Högst på skalan står västgötarna, därefter kommer uppsvenskar, smålänningar och andra inrikes män, så danskar och norrmän, därefter "södermän" och engelsmän samt slutligen trälarna. Graderingen behövs nödvändigt inte tolkas så, att västgötarna föraktade "södermännen" – närmast tyskarna – och engelsmännen, utan bör väl närmast fattas på det viset, att man inte behövde bekymra sig mycket om folk, vilkas rätt inte kunde bevakas av fria män inom räckhåll för rättskiparna.

Det faktiska rättsfallet, att en tysk blev dräpt, inträffade nog mycket sällan i den äldre medeltidens Västergötland. Den vanlige bonden såg sällan eller aldrig någon tysk – möjligen någon munk i Varnhem eller någon resande köpman på marknaden i Skara.

Betydande förändringar var emellertid på väg. Vid mitten av 1100-talet började den väldiga tyska expansionen längs Östersjöns södra och sydöstra kuststräckor. Dessa hade tidigare varit behärskade av polacker och andra "vender" (slaver) eller balter, som väl stundom besökte och rent av slog sig ned i det avlägsna Sverige. Säkert är, att flera giftermålsförbindelser ingicks mellan svenska och slaviska furstefamiljer. Utgångspunkt för expansionen blev den tyska staden Lübeck, grundad på 1140-talet och inom kort indragen i den sachsiska hertigen Henrik Lejonets stora valde. Han slöt på 1160- och 1170-talen handelsfördrag

dels med Gotland, som fick en strategisk nyckelposition inom Östersjön, dels med den svenske kungen Knut Eriksson; det är att märka, att Gotland ännu var mycket löst knutet till det svenska väldet.

Handelsutbytet ledde snart till en viss migration. Borgerskapet i Gotlands snabbt uppblomstrande stad, Visby, fick redan på 1100-talet en blandad svensk-tysk sammansättning. På det svenska fastlandet torde Kalmar ha varit den första stad, som mottog tyska invandrare. I Riga omtalas 1231 en rådman med det tyska namnet Volmar, som såges vara från Kalmar. Slutsatsen blir, att han vistats i nämnda stad redan under tidigt 1200-tal.

För Birger Jarl, som 1250 blev Sveriges härskare till gagnet om än inte till namnet, och som 1261 (i sitt andra äktenskap) gifte sig med en holsteinska, var den tyska invandringen en aktuell fråga. I ett fördrag, som han slöt med staden Lübeck, förklarar han, att om några lybeckare vill uppehålla sig i det svenska riket, så önskade jarlen, att de skulle styras efter svensk lag och kallas svenskar. Först något senare, under 1270-, 1280- och 1290-talen, möter dock säkra belägg på att det fanns tyska invånare i andra svenska handelsstäder än Visby och Kalmar, nämligen Skänninge, Västerås, Stockholm, Söderköping och Arboga. Jönköping, som tycks ha förblivit genuint svenskt, fick 1288 ett kungligt privilegiebrev, som gav staden tillåtelse att efter tyskt mönster tillsätta tolv rådmän för sin förvaltning och rättskipning. Kungen i fråga var Magnus Birgersson (Ladulås). Han företräder i många avseenden en ny tid.

Tysk inbrytning i svenska städer, slottslän och gruvorter (1275–1471)

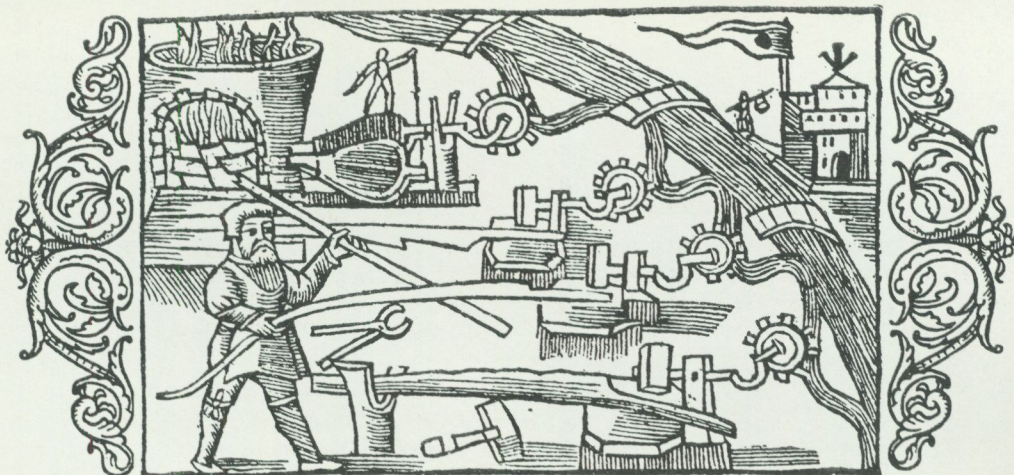
Magnus Ladulås (1275–90) var en furste av kontinentalt snitt. Sin gemål, Helvig, hämtade han från Holstein (1276). Hon är den första i raden av femton tyskfödda drottningar i Sverige. I kungens närmaste omgivning fanns både danskar och tyskar. "Han älskade gärna utländske män, som ädla herrar pläga ock än", heter det smått ogillande i Erikskrönikan (omkring 1330). I det kungliga rådet satt två tyskar, Werner Brunkow från Brandenburg och greven Henrik av Gleichen från Thüringen. Holsteinaren Henrik Glysing, en landsman till drottningen, lånade kungen pengar och slog sig ned i Sverige. Det uppbloomstrande mellansvenska bergsbruket torde redan nu ha dragit till sig tyska invandrare.

Magnus Ladulås' son och efterträdare Birger Magnusson (1290–1318) gick i faderns fotspår. Bland hans rådgivare märktes riddaren och drotsen Johan Brunkow, son till Werner Brunkow. Den opposition mot kungen, som samlade sig kring dennes bröder Erik och Valdemar, tycks ha anslagit vissa nationella tongångar, farliga inte minst för Brunkow, som 1318 avrättades på Brunkebergsåsen invid Stockholm (som dock inte anses ha fått sitt namn av Brunkow). Men även den nya regimen, under formell ledning av den omyndige Magnus Eriksson (1319–64), drabbades av främlingsfientliga tendenser. Den treårige monarken, som enligt Erikskrönikan blev herre över Sverige och Norge med hjälp av Gud och "uppländske" (svenske) män, företräddes av en förmyndarregering, där enligt mångas mening hans mor änkehertiginnan Ingeborg spelade en alltför stor roll. I hennes råd fanns dels en dansk, dels två tyskar, av den holsteinska ätten van Kyren. Den motvilja som dessa herrar ådrog sig speglas i den sk Skarakonfederationen 1322, då den församlade inhemska rådsaristokratien förklarade, att man enhälligt och kraftfullt skulle motsätta sig införandet av utlänningar inom det svenska rikets gränser, för så vitt detta inte skedde med hela riksrådets samtycke.

Infödingsprincipen kodifierades omsider i Magnus Erikssons landslag, redigerad omkring 1350. Den stadgade, att konungen, som själv skulle vara inrikes född, hade att "styra och råda över sitt rike Sverige med inländska män och ej utländska, så som gammal lag och rikets rätt har av ålder varit". Sålunda fick utländsk man inte tagas i konungens råd eller råda över borgar och land eller gammalt kronogods.

Vid samma tid tillkom Magnus Erikssons stadslag. Där föreskrevs, att stadens styrelse, i första hand borgmästarna och rådmännen, skulle utgöras av häften tyskar och hälften svenskar. Närmast avses Stockholm, där tudelningsprincipen tillämpats sedan 1323, i syfte att garantera ett viss svenskt inflytande. I landsortsstäderna utom Kalmar var svenskarna mestadels i majoritet. Som tysk räknades enligt stadslagen den som hade en tysk far. Vid moderns nationalitet fästes intet avseende.

Trots all fosterländskhet växte det tyska trycket. Magnus Erikssons politik förde honom i dödlig konflikt med mäktiga svenska stormannagrupper, som 1364 inkallade hans systerson Albrekt av Mecklenburg (1364–89). Albrekts mor var svenska, men infödd var han inte, såsom landslagen föreskrev. Han tog dessutom med sig talrika mecklenburgare och andra tyskar samt satte dem på höga poster. Redan 1366 satt fyra tyskar i riksrådet, och många av slotten kom under tyskt välde. Reaktionen uteblev inte. I sin 1371 avgivna konungaförsäkran måste Albrekt lova att vid ledigheter inom rådet hålla sig till "riksens infödda män". Dessutom skulle endast "inländska män" få bli slottsfogdar. Troligen skilde man medvetet på "infödd" och "inländsk": en icke infödd som länge hade vistats i Sverige skulle kunna bli slottsfogde men aldrig riksråd. Även efter 1371 satt dock tyskar åtminstone tidvis i rådet, såsom sachsaren Herbrekt Königsmarck (1377) och pomraren Ficke von Vitzen (1378). Det tyska inslaget på slotten försvann inte heller. Inom adeln var mecklenburgarna det mest markanta inslaget, men av invandrade borgare kom påfallande många från Westfalen.

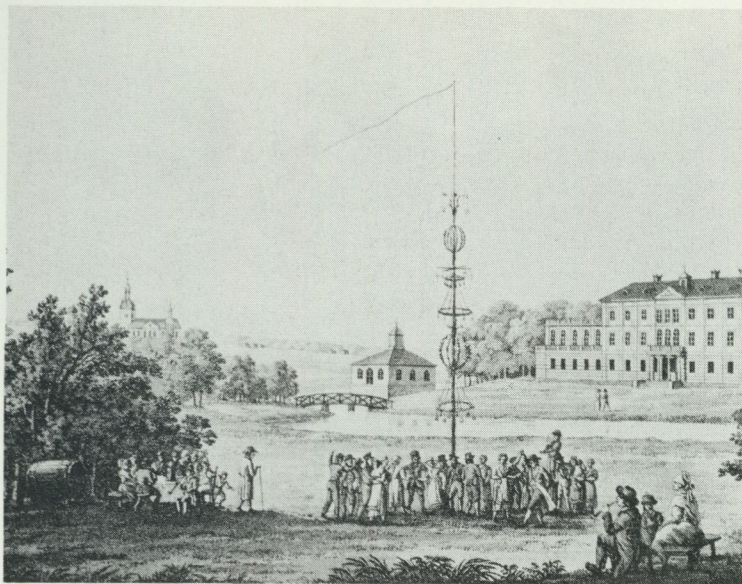
Det var tyska bergsmän som på 1300-talet förde med sig sin avancerade teknik till Bergslagen och därmed skapade ett uppsving för det svenska bergsbruket. Det tyska inflytandet på svensk bergshantering märks inte minst i terminologin – ord som masugn, hytta och färskning – liksom i ortnamn som Garpenberg och Garphyttan (garpar = tyskar). Bilden ovan illustrerar Olaus Magnus' kapitel om svenska smeders konstskicklighet.

Såsom främste målsman för de nationella strävandena framträdde nu rikets maktigaste och förmögna man, drotsen Bo Jonsson. Självt gift först med en danskbördig och sedan med en tysk dam kan han inte ha varit principiellt främlingsfientlig. Men den växande oviljan mot Albrekts tyska rådgivare, vilka beskyldes för att fängsla, tortera och slå ihjäl sina underlydande, gjorde det naturligt att låta infödingsprincipen bli en huvudpunkt i den politiska maktstriden. "Den släkt (tyskarna) var vorden omsider så stark, den fyllde i Sverige både skog och mark", hette det i en pamflett mot Albrekt. I sitt testamente av år 1384 föreskrev Bo Jonsson, att hans väldiga godscomplex efter hans död (som inträffade 1386) skulle förvaltas av ett svenskt stormannakollegium, som vid behov skulle komplettera sig självt med infödda män.

1389 förjagades kung Albrekt, i främlingshatets tecken. Men Stockholm behärskades sex år framåt av hans tyska anhängare, som fick stöd av de på Östersjön opere-

rande vitalianerna, ett slags sjörövarliga. Hundratals svenska borgare uppges ha lämnat staden, emedan de vågrade att hålla fast vid Albrekt. De kvarvarande svenskarna terroriserades av de harneskklädda sk hättebröderna, en av vitalianerna organiserad milis.

Med drottning Margareta (1389–1412), som 1398 drog in i Stockholm, inträdde lugnare förhållanden. Bo Jonssons testaments-exekutorer, som hjälpt henne till makten, intog en gynnad ställning. En av dem, lagmannen Karl Ulfsson till Tofta, förklarade 1390 att om hans arvingar vid hans död inte befanns vara "riksens infödda män både å fäderne och möderne", skulle hans fasta egendom pantförskrivas till några särskilt nämnda stormän. I 1397 års unionsdokument heter det också, att vart och ett av de tre nordiska rikena skulle styras efter sin egen inhemska rätt. För Sveriges del innebar detta, att landslagens infödingskrav fortfarande gällde. Det iaktogs också av drottningen, med några få undantag.

Vad är mera svenskt än dansen kring den lövade midsommarstången? Icke desto mindre hör den till de många inslag i vårt folkliga festliv som införts av tyskar. "Säfstaholm. Från S.W. sidan", gravyr av U. Thersner (1824).

En vanlig beteckning på de i Sverige inflyttade tyskarna blev "garpar". Ett tidigt belägg möter i en rättshandling från 1402, utfärdad på Garpaberghed, det nuvarande Garpenberg i södra Dalarna. Namnet garp ingår även i andra ortnamn, t ex Garphyttan, och förekommer dessutom som familjenamn. Ibland har det emellertid haft en smålig biton: tyskarna har uppfattats som skrytsamma och övermodiga.

Margaretas regering blev en ganska lugn tid för tyskarna, som ibland uppfattades som mera tilltalande än danskarna. När hennes systerdotter Erik av Pommern (1412–39) 1412 blev ensam härskare över de tre nordiska rikena, steg oron åter. Han var själv inte infödd, och han gav en del av sina pommerska landsmän höga befattningar. Greve Hans von Everstein blev exempelvis medlem av rådet och hövitsman på Gripsholms slott. De tyska och även de danska fogdarna kom från miljöer som var mera feudala än den svenska, och deras behandling av uppstudsiga bönder föranledde bittra klagomål. De "stockade och klovade, bundo och bastade" dem. Eriks hårdhänta skattepolitik väckte också missnöje, liksom

hans vittsyftande utrikespolitik, som blev ett hot mot handelsförbindelserna mellan Sverige och hans fiender i de nordtyska hansestäderna. Både Stockholms handelsmän och Bergslagens gruvdikare fick kännning härav. En del av dem hade själva tyskt påbrå, vilket inte hindrade dem från att spela ut infödingsprincipen mot kung Erik. Resningens ledare, Engelbrekt Engelbrektsson, en bergsman ur lågfrälset, bar själv ett tyskt namn, ehuru hans släkt, känd i Bergslagen sedan 1367, sedan länge var försvenskad. I biskop Tomas Simonssons *Frihetssång*, tillkommen 1439, tre år efter Engelbrekts död, framhölls särskilt hur olyckligt det hade varit, att utlänningarna rätt över land och fästen:

Utländske rædo Sverige då,
det kunde ej värre i riket stå,
de styrde land och fæste.
Svenske män hade tolka nød,
de ville då hellre vara död,
än lida længre slika gæster.

I överenskommelserna mellan kungen och hans svenska opponenter 1435–36 slogs

också infödingsprincipen fast med stor kraft. Det svenska riksrådet förklarade dessutom 1436, att landslagens "inländsk" betydde detsamma som "svensk" eller "infödd". Riket hade, hette det, stått i sin fulla makt och värdighet, i både folk och rike- dom, så länge som det styrdes av infödda män, medan förtryck och fattigdom hade inträtt, sedan utländska män blivit rådan- de och fört rikedomar ut ur landet.

Sedan Erik av Pommern slutligen hade blivit avsatt och efterträtt av sin systerson Kristofer av Bayern (1440–48) – den tredje icke-infödde konungen – inskräptes infödingsprincipen ånyo. Den nya landslagen, utfärdad 1442, föreskrev att konungen skulle styra med "infödda svenska män och ej utländska" och att han inte fick taga någon "utfödd" man i sitt råd. Det gällde alltså att vara född i riket; en långvarig vistelse där räckte inte.

Under de följande årtiondena innehades makten än av danska unionskungar, än av inhemska härskare. Unionskungen Christian I:s maktutövning i Sverige 1457–64 framkallade mycken motvilja mot både danskar och tyskar. I en flygskrift från 1466 om "Danske kong Christierns handel" klandrades kungen för att i Stockholm ha förbigått "svenske dannemän" och gynnat tyskar: "myntemästaredömet haver en tysk och stora tulldömet haver en tysk, lislä tullen haver en tysk, vårdskrivaredömet haver en tysk, tomtöre en tysk, så att svenska män finge och måtte intet annat ämbete hava än att vara bödel och dödgrävaredömet, mot sin (konungens) ed och Sveriges lag".

Slaget vid Brunkeberg 1471, som i och för sig inte var någon renodlad uppgörelse mellan svenskar och danskar, kan sägas sätta punkt för det starka tyska inflytandet i medeltidens Sverige. Det segrande Sturepartiet, som upptog traditionerna från Engelbrektsfejden, med bevarad stark förankring i Stockholms borgerskap, gjorde nu upp räkningen med både danskar och tyskar. I en petition till riksrådet klagade stadens menighet över förpliktelsen att "hava tu tungomål" i stadens råd, en föreskrift som

I "Lussebruden" har svensk och tysk festsed smultit samman. På 1600-talet hade tyskar i bl.a. Stockholm "Kinken Jes" (Kindchen Jesus, jfr "kinken" för julklapp i Bergslagen), en utklädningsdrottning som mycket liknar vår Lucia men numera dött ut i Tyskland. Den kombinerades, kanske i början av 1700-talet, men den "karneval" av omåttligt ätande inför julfastan som sedan medeltiden utövats, särskilt i Mellansverige ("sju frukostar före dager"), och så blev Kinken Jes den frukostjudande Lucian. En Lucia i Stockholm 1898. Nordiska museets bildarkiv.

sades sakna motstycke utanför Sverige. Riksrådet föreskrev också, att utlänningar aldrig mer skulle få väljas till borgmästare eller rådmän eller inneha något annat viktigt ämbete i städerna. Varje stad skulle hädanefter styras av svenska inländska män. Elimineringen av det tyska elementet i Stockholm genomfördes också på ganska

kort tid. I stället fick inflyttade landsortsbor ökat inflytande.

När Sten Sture beslöt att i Stockholms Storkyrka uppsätta ett monument till åminnelse av den stora nationella segern, liknad vid Sankt Görans strid med draken, gick dock uppdraget till en tysk konstnär, bildhuggaren Bernt Notke, pomrare till börden, utbildad i Lübeck. Huruvida en annan av tidevarvets stora mästare, pärlstickaren och målaren Albertus Pictor, också var av tysk härkomst, kan inte fastställas. Namnet tyder dock på tyskt påbrå.

Överhuvudtaget får de uppslitande yttre konflikterna och pamfletternas invektiv inte undanskymma det faktum, att tyskarna i det dagliga arbetet gjorde stora insatser i det svenska samhället genom sina kommersiella erfarenheter, sin hantverks- och konstskicklighet och sina vidsträckta internationella förbindelser. De fanns i huvudsak bara i Stockholm och några andra handelsstäder samt i Bergslagen. Deras andel av den totala befolkningen måste ha varit liten, kanske någon procent. Men de innehade nyckelpositioner, som ledde till ett inflytande vida starkare än antalet i och för sig motiverade. Särskilt belysande är det svenska språkets förvandling under lågtysk inverkan. Många tyska förstavelser eller efterled, som av en nutida svensk inte längre uppfattas som främmande har sålunda satt sig fast i språket, t ex be-, bi-, för-, und-, -inna, -ska, -ande, -else, -eri, -het. Därtill kommer en rad vanliga ord sådana som skåp, bädd, rock, smal, fri, from, bliva, fråga, sluta. Ett drastiskt exempel på denna infiltration ger Esaias Tegnér's dikt *Språken* 1817:

Årans och hjältarnas språk!

Hur ädelt och manligt du rör dig . . .

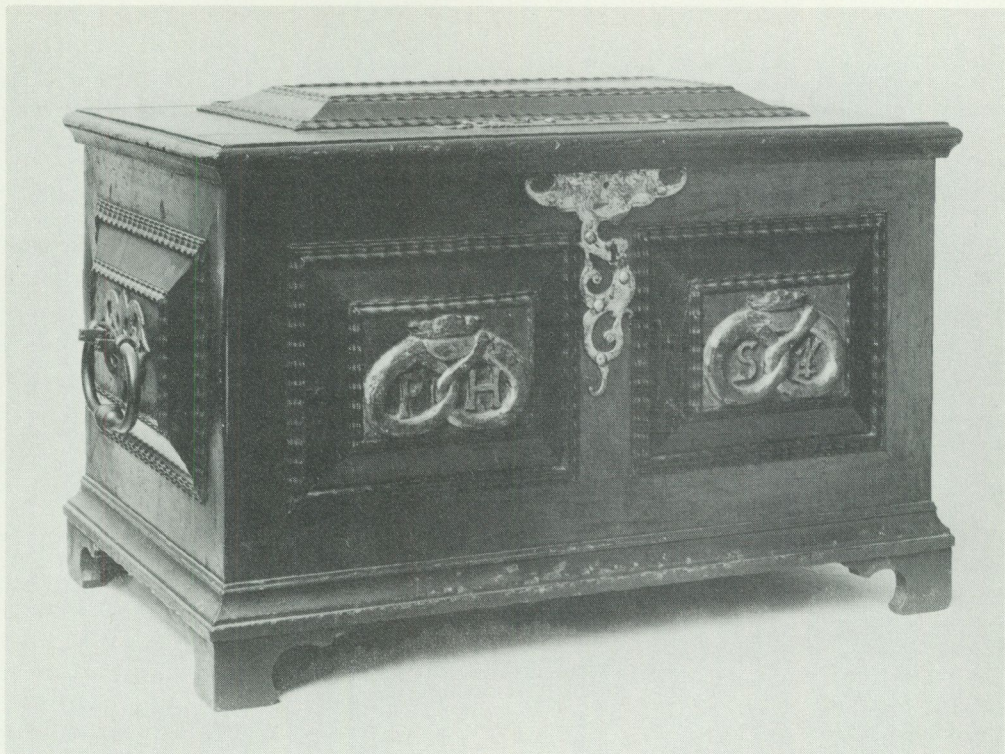
När skalden prisar det svenska språkets skönhet och uppmanar sina landsmän att tvätta bort "det främmande sminket" ur sitt tal, råkar han välja en rad nationellt klingande ord, som i själva verket är av tyskt ursprung: ära, hjältar, språk, ädel, kanske också manlig.

Varken den tyska invandringen eller förtyskningen av svenska språket upphörde på 1470-talet. Framför allt var Sverige fortfarande på de bildande konsternas område starkt beroende av tillflöde utifrån. Men om något främlingsvälde kunde man inte längre tala. Under ledning av inhemska riksföreståndare och kungar, omgivna av i huvudsak infödda rådgivare, lades grunden till en svensk nationalstat.

Nationell avgränsning under Sturar och Vasar (1471–1620)

År 1520 gjorde Christian II ett sista försök att återupprätta den nordiska unionen. Att han misslyckades, berodde dels på hans även efter tidens begrepp osedvanligt stora grymhet och svekfullhet, dels på hans anknytning till holländska och sydtyska handelsintressen. Denna orientering förde honom i konflikt med Lübeck och dess svenska handelspartners i Stockholm och Bergslagen. Det var också helt följdriktigt med stöd av bl a staden Lübeck samt av stockholmare och bergslagsfolk, som den unge upplänningen Gustaf Eriksson 1521 kastade unionen över ända. Från sina vänner i Lübeck frigjorde han sig med det snaraste, men han lärde mycket av de nordtyska furstarna i t ex Preussen, Hessen och Sachsen. Inte minst gällde detta kyrkopolitiken. Genom reformationsverket fjärmade sig Sverige från Sydtyskland och andra katolska delar av Europa men knöts närmare till norra Tyskland. Sin första hustru hämtade kungen från Sachsen-Lauenburg. Det är en sak för sig, att han kom att hysa en stark personlig misstro mot flera av de ledande protestantiska furstarna i Tyskland.

I sina delvis framgångsrika men delvis misslyckade försök att införa en ny världslig och kyrklig centralbyråkrati av tysk typ drog Gustaf I stor nytta av tyska rådgivare. Wulf Gyler, möjligen sachsare, anställdes redan 1524 i kungens tyska kansli och gjorde sedan monarken stora tjänster, tills han 1534 föll i onåd och flydde ur riket, fylld av hat mot sin forne herre. 1538 blev Konrad von Pyhy, borgarson från Frankfurt am

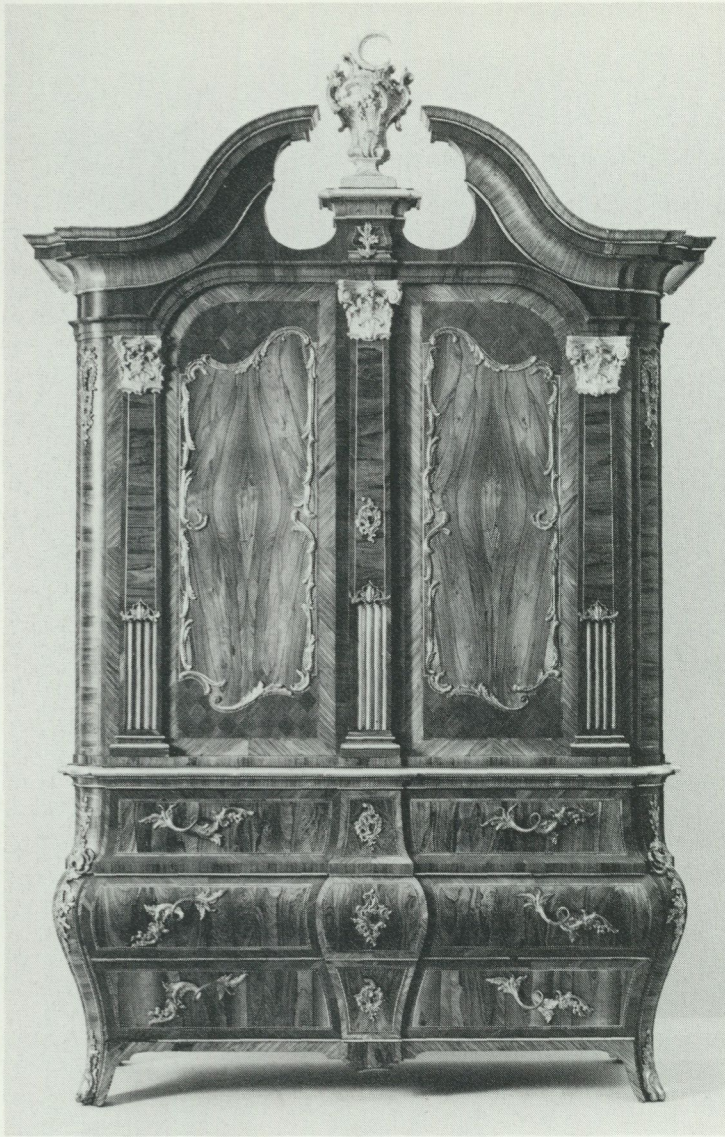

Tyskar som flyttat in till de – särskilt öst- och mellansvenska – städerna förnyade under medeltiden det svenska hantverket såväl tekniskt som socialt i överensstämmelse med kontinentala förebilder. Därmed kom bl.a. skråväsendet att fram till 1800-talets mitt reglera en god del av det urbana näringslivet. Nordiska museet har en mycket rik samling av de många slags symbolfyllda attribut som hörde ihop med skrånas verksamhet i vardag som i fest, inte minst en mängd skråkistor, i vilka ämbetenas handlingar förvarades. Stockholms bagareämbetes skrålåda, som avbildats ovan, skänktes 1679 av den holsteinfödde bagarmästaren Peter Hansson.

Main, konungens kansler. Efter att ha bidragit till förvaltningens centralisering föll även han i onåd och hamnade 1543 som statsfånge på Västerås slott. Mera lyckosam som kungatjänare var pomraren Georg Norman, som kom till Stockholm 1539 med rekommendationsbrev från både Luther och Melanchton. Efter att i början främst ha sökt omdana kyrkostyrelsen blev han 1543 chef för kansliet, dock utan att få

kanslers titel. Han spelade en stor roll för genomförandet av Västerås arvförening 1544, närmast efter tyskt mönster, och utnyttjades i viktiga diplomatiska värv. Hans förtrogenhet med svenska språket förblev ringa.

Vid sidan av dessa förgrundsgestalter fanns också ett antal lägre kanslitjänstemän av tysk börd, t ex Ezechius Gepfart, troligen från Schlesien, vilken efter tjänst-

Hos snickaremästare Lars Nordin i Stockholm arbetade på 1750-talet två gesäller från Sachsen, Christopher Tietze och Christian Willkom. 1763 respektive 1764 slutförde de sina mästestycken, var sitt "kabinettsskåp". Tietzes hamnade på Vegeholms slott i Skåne, Willkoms – bilden t.v. – på Nordiska museets Svindersvik. Bägge gesällerna verkade sedermera som mästare i Stockholm, Willkom dog dock redan 1765.

göring hos Gustaf Vasa blev sekreterare hos hertig Johan (III) och stundom kallades kansler. Numerärt sett var dock denna invandring av ringa betydelse.

Viktigare var den militära immigrationen, som omfattade både hövitsmän och vanliga knektar. Kungens egen svåger, greve Johan av Hoya, av nordvästtysk här-

stamning, var i svensk tjänst 1524–34, som riksråd och slottshövitsman, innan han blev ovän med monarken. Berend von Melen, bördig från Thüringen, betroddes med viktiga militära uppdrag 1522–25 men föll likaså i onåd. Till hans olycka bidrog troligen i hög grad de klagomål, som främst kom från Dalarna och gick ut på att kungen

med undanskjutande av goda svenska män och "dannesvenner" gynnade utlänningar, vilka av dalkarlarna uppfattades som "troll och djävlar".

Kvantitativt viktigare var den omfattande och dyrbara värvningen av tyska knektar, vilka bl a var med om att slå ned Nils Dackes uppror 1542–43. De tyska knektarna, vilkas antal har beräknats till 6 000, var då fler än de inhemska. Detta starka främlingsinslag hindrade inte kungen från att i sin propaganda mot Dacke ogenerat och oriktigt stämpla upprorsledaren själv som utlänning: "icke en infödd svensk man utan en utlänning född i Blekingen". Från 1543 började Gustaf Vasa inrikta huvudparten av sin värvning på inhemska rekryter.

Erik XIV, själv på mödernet av tysk börd, hade Georg Norman som sin förste lärare, samtidigt som hans hovmästare, Gillis von Taubenheim, var tysk. Erik blev mer internationellt orienterad än fadern och hade åtskilliga utländska rådgivare, dock företrädesvis fransmän. Endast några få tyskar fanns i hans närhet, t ex bayraren Johann Copp, som blivit livmedicus hos Gustaf Vasa 1555 men blev föremål för mycken misstro från både kungens och allmänhetens sida. Man var i 1500-talets Sverige inte van vid utbildade läkare. Erik uppskattade däremot Copp, inte minst för hans astrologiska visdom. Copp dog emellertid före Eriks tronbestigning.

Under 1500-talet uppfördes eller påbyggdes i Sverige och Finland ett stort antal stora slott (Stockholm, Uppsala, Nyköping, Gripsholm, Vadstena, Kalmar, Åbo etc) i renässansstil, ofta under kunglig ledning. Bygmästarna var i stor utsträckning tyskar. Under Gustaf Vasas och Erik XIV:s tid verkade bl a Jacob Richter från Freiburg i Baden, Friedrich Musssdorfer från Königsberg, Jöran Rebher från Nürnberg, Joakim Bulgrin, troligen från Pommern, Påvel Schütz från Leipzig och Henrik von Cöllen, möjligen från Köln. Under Johan III:s tid spelade fyra bröder Pahr en viktig roll. De kom närmast från Mecklenburg men torde ha vuxit upp i Schlesien och hade italiensk

bakgrund. Från 1590-talet kan särskilt nämnas stenhuggaren Bernt von Münster, verksam vid Vadstena slott.

Både Johan III och än mer hans son Sigismund utsattes för åtskillig misstro på grund av sina förbindelser med katolska länder. I motståndet mot denna orientering kom den gamla infödingsprincipen väl till pass. Karl IX:s maktövertagande var i viss mån en seger för nationalistiska tendenser, men Karl själv, vars bägge hustrur hämtades från Tyskland, var inte någon utpräglad isolationist. I ett lagförslag – aldrig realiserat – laborerade han med tanken, att även icke infödda män skulle få bli riksråd eller hövitsmän, för så vitt det kunde visas, att de ville vara "rotfasta och trogna" i Sverige och bar "ett rätt svenskt hjärta" samt var så skickliga, att kungen och riket inte kunde mista dem.

Denna främlingsvänlighet från kungens sida kom inte minst att omfatta de estländare som sedan 1561 lydde under den svenska kronan. En av dem, Lubert Didriksson Kaver, satt 1602–08 i det svenska rådet. Det är att märka, att de högre samhällsklasserna i Estland och Livland var tysktalande, varför invandring därifrån ledde till en förstärkning av det tyskspråkiga elementet i Sverige.

En kontinuerlig ehuru rätt sparsam ström av tyska köpmän, hantverkare och bruksidkare sökte sig till Sverige under tidrymden 1471–1620. Alla statistiska beräkningar är omöjliga, och namnformerna är inte till stor hjälp, emedan dopnamnen ofta förblev tyska genom flera generationer i Sverige.

På en punkt finns det emellertid en möjlighet att komma till vissa resultat om den numerära situationen vid 1600-talets början, nämligen när det gäller krigsbefälet. En förteckning över cheferna för fänikor och fanor i Sverige och Finland 1601 innehåller drygt 100 namn, av vilka endast tre kan klassificeras som tyska; odisputabelt tysk var bara en av dessa chefer, holsteinar Herman von Bjuren. Från 1611 finns en förteckning över 30 fänikor, med två främmande chefer, en skotte och en troligen

tysk (Christian von der Linde). Härmed kan jämföras ett adelsregister från 1610, som omfattar hela riket utom Finland. Av 269 adelsmän torde endast 17, dvs 6 %, ha varit invandrare, nämligen nio tyskar, sex tyskbalter och två skottar. Flertalet var militärer. Bland tyskarna möter stamfäder för sedermera mycket kända adelsätter, såsom Christoffer von Warnstedt, inkommen från Mecklenburg, och två bröder von Mörner, inkomna från Brandenburg.

Historien är emellertid full av exempel på att även en numerärt obetydlig invandring kan framkalla stark främlingsfientlighet. I två pamfletter från 1611 krävs främlingarnas utdrivande ur riket. Karl IX hade, hette det, dragit in "en hop med främmande, icke folk utan djävlar, som frukta varken Gud eller människor" och som gjort sig skyldiga till hor, rov, stöld och våldgästning. Det var dock knappast tyskarna utan "jutarna", dvs danskarna, som främst stod i skottgluggen. Föga anade svenskhetsivrarne, att riket stod inför en invandring av helt andra dimensioner än den äldre Vasatidens.

Den kosmopolitiska svenska stormakten (1620–1718)

På 1620-talet drogs Gustaf II Adolf in i den europeiska storpolitiken. Därmed kom Sverige på ett helt annat sätt än under den äldre Vasatiden in i internationella sammanhang, vilka inte minst ledde till en betydande invandring.

Särskilt stort blev behovet av erfarna utlänningar inom krigsmakten. I två förteckningar från år 1624 uppräknas (bortsett från Riga) namnen på 51 förbandschefer. Av dem kan inte mindre än 22 klassificeras som främlingar, därav åtta tyskbalter, fem tyskar, sex skottar, två fransmän och en engelsman. En beräkning, som avser läget år 1630, vid tiden för Sveriges direkta ingripande i trettioåriga kriget, ger en liknande bild. Det fanns då 123 kända regementsofficerare (generaler, överstar, övers-teljtnanter och majorer) i Sverige och Finland; något tiotal namn saknas. Av dessa

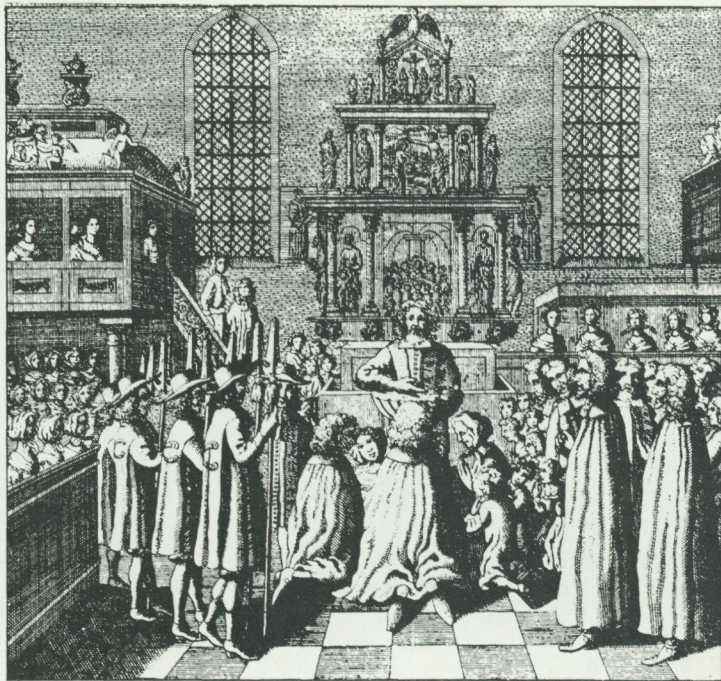
123 kan 60, dvs nära hälften, betecknas som främlingar. Av dem var 20 tyskar och 19 tyskbalter. Tyskarna kom från vitt skilda delar av det tysk-romerska riket: Brandenburg, Pommern, Mecklenburg, Ostfriesland, Hessen, Pfalz, Württemberg, Kärnten, Schlesien etc. Endast fyra torde ha invandrat före Gustaf II Adolfs tronbestigning 1611. Flertalet stannade i Sverige bara en kortare tid, men en del blev kvar till sin död. Mest torde tyskarna ha betytt inom "genivapnen", dvs artilleriet och fortifikationen. Artilleristen David Friedrich von Siegroth från Hessen och fortifikationsofficeren G. G. Kräill von Bemebergh, från Württemberg, kan särskilt nämnas.

Invandringen av höga officerare fortsatte under de närmast följande årtiondena, ehuru man nu kan notera en växande självrekrytering inom den alltmer krigsvana svenska officerskåren. En beräkning, som gäller år 1660, upptar 194 regementsofficerare, därav 71 främlingar. Tyskbalterna (32) var nu fler än 1630, medan tyskarna (19) var ungefär lika många. Endast en av tyskarna, pomraren Behrendt Sahnitz, kom från ett område som tillerkänts Sverige i den westfaliska freden 1648.

Under resten av stormaktstiden växte den tyskbaltska kontingenten ytterligare, medan tyskarnas andel förblev tämligen konstant. En stigande del av tyskarna kom nu från Svenska Pommern, däribland den mest kände av alla invandrade fältherrar under den karolinska tiden, Carl Gustaf Rehnskiöld, född i Stralsund. Till sin härstamning var han övervägande svensk men med starka tyska inslag. Från Stralsund kom också den kände kartografen och fortifikationsofficeren Philipp Johann von Strahlenberg, som utförde sina kanske viktigaste insatser under en trettonårig fångenskap i Sibirien.

Vid tiden för Karl XII:s död fanns vid förbanden i Sverige och Finland omkring 350 regementsofficerare, av vilka inte mindre än 152, dvs 43 %, kan betecknas som främlingar. Tyskbalterna (110) utgjorde den ojämförligt största gruppen. Antalet tyskar uppgick till 35, av vilka omkring

Under ortodoxins era måste en utlänning, som ville bosätta sig i Sverige, tillhöra den evangeliska kyrkan. Judar tvingades alltså att låta döpa sig, och första kända exemplet på judedop i Sverige är från 1681. Då döptes efter några månaders kristendomsstudier två judiska familjer i Tyska kyrkan i Stockholm i kungafamiljens närvaro. Detta ansågs så remarkabelt att därom utgavs en bok på 291 sidor jämte 10 kopparstick, varav ett återges här.

hälften kom från Svenska Pommern, fem från Bremen-Verden (svenskt 1648) och en från staden Wismar (likaså svensk 1648).

Den civila karriären var inte lika lättillgänglig för invandrarna som den militära. För de högsta civila posterna gällde alljämt infödingsprincipen, vilken dock inte drabbade dem som kom från Sveriges tyska och baltiska provinser. Bland de 156 högsta civilämbetsmännen år 1640 var endast 15 främlingar. Åtta av dem var tyskar och sju tyskalter. Många hade startat sin bana som militärer. Högst på rangskalan bland tyskarna stod landshövdingen i Dalarna och Kopparbergslagen Peter Kruse, en lybeckare som hade varit köpman i Stockholm, innan han blev ämbetsman. Han företrädde med andra ord den gamla kombinationen Lübeck-Stockholm-Bergslagen.

Under resten av stormaktstiden förblev situationen tämligen oförändrad, bortsett från en rätt kraftig tyskbaltisk framryckning under Karl XII:s tid. Tyskarna förblev

få, men några av dem nådde mycket långt. I strid med 1634 års regeringsform blev brandenburgaren Hans Christoff von Königsmarck och österrikaren Paul Khevenhüller (från Kärnten), båda ursprungligen militärer, upphöjda till riksråd 1651 respektive 1653. Königsmarck, vilken tillhörde samma adelsätt som hade varit företräd i Sverige redan på 1300-talet, var oerhört förmögen och uppträdde som en av den svenska kronans stora långivare. Khevenhüller hade tidigare varit hovmarskalk hos änkedrottning Maria Eleonora, själv brandenburgska, och hade då av Axel Oxenstierna fått vitsordet att vara "god economus och god svensk".

Även under den karolinska tiden insattes enstaka rena utlänningar i rådet. Den tyskfödde Carl Gustaf Frölich blev exempelvis kungligt råd 1705. Han betecknade sig 1713 uttryckligen "som en utlänning född". Liksom många andra invandrade officerare och ämbetsmän kände han sig speciellt knuten till monarkens person och blev me-

ra rojalistisk än flertalet infödda, ett mönster som kan skönjas ännu 1809, då Gustaf IV Adolf inför hotande uppror i särskild grad tydde sig till sina pommerska regementen.

När det föll sig lägligt, kunde man alltså sätta sig över infödingsprincipen (vad Karl XII beträffar, var han för övrigt inte bunden av ed eller försäkran). Men när det passade, kunde man tillämpa paragraferna strängare än själva bokstaven tillät. Detta inträffade vid Karl X Gustafs död 1660. I sitt testamente hade konungen bestämt, att riket under Karl XI:s omyndighet skulle styras av en förmyndarregering, i vilken Karl Gustafs broder hertig Adolf Johan skulle ingå som riksmarsk. Hertigen var tysk riksfurste men född i Sverige av svensk mor. Hans antagonister hävdade nu, att han visserligen var "infödd i Sverige" men ändå inte "infödd svensk". Han blev också utesluten ur förmyndarregeringen.

Inom den diplomatiska förvaltningen verkade pomraren Alexander Erskain, född i Greifswald 1598 och mest känd för sin betydande roll under fredskongressen i Osnabrück 1647–48. Han fick sedermera ett stort och på sina håll illa lidet inflytande över den unge Karl Gustaf.

Bland de civila ämbetena var det ett, som i alldeles särskild grad kom att besättas med tyskar, nämligen rikshistoriografens (ofta fanns det mer än en rikshistoriograf samtidigt). Det fanns under 1600-talet inte mindre än fem tyskfödda rikshistoriografer, nämligen Bogislaus Philipp von Chemnitz från Stettin (1644–77), Johannes Freinsheimius från Ulm (1647–51), Johannes Loccenius från Holstein (1651–77), Johan Henrik Boeclerus från Bayern (1651–52) och Samuel von Pufendorf från Sachsen (1677–88). Alla var vetenskapligt verksamma, och två, nämligen Loccenius och Pufendorf, tillhörde eliten bland 1600-talets svenska lärde, dels som jurister, dels som historiker.

Fyra av dessa rikshistoriografer verkade under en del av sin bana som professorer i Uppsala (Freinsheimius, Loccenius, Boeclerus)

De till vår tid bevarade minnena av den svenska storhetstidens – och därmed barockens – rika konsthantverk består ingalunda enbart av stöldgods från militära härjningar på kontinenten. Det ekonomiska uppsvinget under 1600-talet skapade ett behov av statussymboler, som i stor utsträckning tillfredsställdes med hjälp av inflyttade, särskilt tyska, guld- och silversmeder. Dryckeskannan ovan ingår i Nordiska museets samlingar och tillverkades 1695 av den till Stockholm från Nürnberg inflyttade Johan Nützel (1674–1716). Den representerar en typisk tysk formtradition.

rus) eller Lund (Pufendorf). Vid båda dessa universitet – däremot inte vid Åbo akademi – fanns under stormaktstiden ett stort antal tyskfödda professorer. Vid sidan av Loccenius och Pufendorf var Johannes Schefferus den mest framträdande av dessa invandrare. Han var född i Strassburg och gjorde sin förnämsta insats som professor skytteanus i Uppsala (1647–79). Som fornforskare, språkman och lärdomshistoriker är han att räkna till 1600-talets portalgestalter.

Johan Nützel anpassade sin tillverkning efter svensk smak, bl.a. genom att tillverka eleganta bägare av den klassiska typ som är så vanlig i 1700-talets Sverige. Exemplaret ovan med sin pinjekotte till knopp skänktes 1699 (jämte elva andra) av Karl XII till hans blivande ärkefiende tsar Peter, men hittade på slingriga vägar så småningom tillbaka till vårt land och återfinns nu i Nordiska museet.

Ett internationellt inslag fanns även bland studenterna, främst vid Uppsala universitet, som under hundraårsperioden 1621–1720 mottog drygt 300 främmande studenter. Det stora flertalet av dem var tyskspråkiga. Nära hälften av främlingarna kom från provinser tillhörande den svenska kronan, och nästan lika många

kom från andra tyskspråkiga områden, med en viss tyngdpunkt på de norra delarna av Tyskland.

Den tyska infiltrationen i statsförvaltningen vållade förhållandevis få protester. På Riddarhuset förekom det, att ledamöter talade tyska och att deras yttranden protokollfördes på detta språk. Mera undantagsvis kunde befattningshavare av tysk härkomst drabbas av en försmädlighet som innefattade en hänvisning till deras ursprung, såsom när statssekreteraren Johan Adolf Rehnskiöld, en äldre bror till fältmarskalken, betecknades som "en okunnig, dum och högfärdig tysk". En vänligare turnering påträffas 1703, när kanslisten Daniel Niclas von Höpken från Bremen-Verden – sedermera president i Kommerskollegium – sades vara "litet tysk i sin moribus ibland, men det skadar intet".

Ett visst ogillande framkallade invandringen dock i prästeståndet, som i motsats till adeln förblev helsvenskt. Sålunda uttryckte ståndet 1620 oro över att Uppsala universitet kunde tvingas mottaga obetydliga utlänningar, som det sedan kunde vara svårt att bli av med. Dessutom vore det föga berömligt för den svenska nationen, att det inte skulle finnas infödda män, som var lika skickliga som utlänningarna. Gustaf II Adolf och Axel Oxenstierna fäste dock vid sin rekrytering av professorer intet avseende vid dylika protester. Inte heller tycks förmyndarregeringarna för Christina och Karl XI ha brytt sig om klagomål, att dessa härskare under sin omyndighet tilläts ta intryck av främlingar i sin närmaste omgivning.

Helt outhärliga var invandrarna inom läkar- och apotekarkårerna, där den inhemska rekryteringen länge förblev otillräcklig. Man kan beräkna, att i Sverige (ej Finland) minst 460 läkare framträdde från mitten av 1500-talet fram till 1720. Av dem var mer än hälften främlingar och huvudsakligen tyskar. Johann Copp är redan nämnd. Bernhard Richard Below från Rostock var livmedicus först hos Christina och sedan hos Karl X Gustaf och Karl XI. Från Rostock kom också Johan Jacob Döbelius

(von Döbeln), som upptäckte en hälsobrunn vid Ramlösa i Skåne, vilken öppnades för allmänheten 1707. Döbelius blev sedermera medicine professor i Lund. Tyskar var också Karl XII:s hovfältskär ostpreussaren Melchior Neumann. Av de fåtaliga apotekerna var omkring hälften tyskar (13 av 28 i själva Sverige ännu 1720). Simon Wolimhaus från Thüringen fick 1628 privilegium på akademiapoteket Kronan i Uppsala. Han blev stamfader för ätterna Gyllenborg och Leijonstedt.

De bildande konsterna dominerades likaså av invandrare. Mer än hälften av stormaktstidens ledande arkitekter, skulptörer och målare var främlingar: tyskar, holländare och fransmän i nu nämnd ordning. Nicodemus Tessin d.ä kom 1636 från sin födelsestad Stralsund för att anställas vid fortifikationen i Sverige. Fyra år senare engagerades han av Axel Oxenstierna för dennes byggnadsföretag, och senare ledde han arbetet vid Drottningholm och andra kungliga slott. David Klöcker (Ehrenstrahl) från Hamburg anställdes 1651 av Carl Gustaf Wrangel i Svenska Pommern och kom följande år till Stockholm, där han först arbetade för änkedrottning Maria Eleonora och sedan blev hovkonterfejare hos änkedrottning Hedvig Eleonora, själv holsteinska, och hos Karl XI. Hans systerson David Krafft kom 1675 från Hamburg för att börja måla i morbroderns ateljé. Bildhuggarna Markus Hebel från Holstein och Burchardt Precht från Oldenburg gjorde också betydande insatser vid inredningar av adelspalats och domkyrkor.

Musiklivet var likaså kosmopolitiskt. Här dominerade tyskar, fransmän och italienare i nu nämnd ordning. Bröderna Anders och Martin Düben från Leipzig kom till Stockholm på 1620-talet, där de fick framträdande befattningar vid hovet och Storkyrkan. Från Anders Düben härstammade en rad namnkunniga musiker, men så småningom förvandlades släkten till en ämbetsmannafamilj, ungefär parallellt med att familjen Tessin övergick från arkitekturen till politiken.

Inom stormaktstidens näringsliv spelade

holländarna och vallonerna en större roll än tyskarna, men de senares insatser var ingalunda små. Bröderna Willem, Abraham och Jacob Momma, borgarsöner från Aachen, kom till Sverige på 1640-talet. De ägnade sig åt mångahanda industriella och kommersiella värv, bl a inom den norrbottniska gruvhanteringen. De båda yngre bröderna adlades Reenstierna. I Göteborg verkade bl a familjen Tham från Sachsen. Köpmannen Christian Geisler, som av religiösa skäl flytt från Breslau, närmast till Amsterdam, fick intressen både i Stockholm och i Bergslagen. Från honom stammade på modernet Erik Gustaf Geijer, vars fädersläkt synes ha kommit till Sverige redan på 1590-talet.

Särskilt stort var det tyska inslaget bland Stockholms hantverkare. Som exempel kan nämnas skräddaren Martin Casten Bellman, invandrad på 1650-talet från Bremen-Verden – farfars far till skalden. Gesällvandringarna befördrade befolkningsutbytet. På 1650-talet var drygt 40 % av Stockholms gesäller tyskar eller tyskbördiga. 1689 hade denna andel sjunkit till 33 %, men inte till följd av minskning i det tyska tillflödet utan på grund av stark inhemsk tillväxt. Vid samma tid var nära en tredjedel av huvudstadens hantverksmästare av utländsk, vanligen tysk extraktion. Flest var utlänningarna inom skrän med ett visst inslag av lyxproduktion (bleckslagare, guldsmeder, gördelmakare, snörmakare, svarvare, svärdfejare, sämskmakare m fl). Under Karl XII:s regeringstid skedde sedan en påtaglig försvenskning.

Den svenska stormaktstidens krigsmakt, civilförvaltning, kultur och stadsnäringsar mottog alltså starka tillflöden utifrån, med tyskarna som den i flera sammanhang största invandrargruppen. På fem platser i Sverige fanns eller upprättades tyska församlingar: Stockholm (1558), Norrköping (1613–1864), Göteborg (1623), Karlskrona (1680–1847) och Malmö (1683–1860-talet). Till dessa församlingar kallades vanligen tyska präster, men eljest var invandrarinslaget inom prästeståndet i det närmaste obefintligt, liksom inom hela den jordbru-

kande allmogen. I förhållande till Sveriges totala befolkning var antalet invandrare trots allt ganska obetydligt, kanske 2 à 3 % vid 1600-talets mitt. Men genom att många invandrare och inte minst tyskarna direkt vann positioner inom samhällets högre skikt, blev deras inflytande vida större än vad som svarar mot de absoluta talen.

Krympande horisonter (1718–1815)

Redan före Karl XII:s död hade Sveriges baltiska provinser de facto gått förlorade. En del av tyskbalterna slog sig ned i själva Sverige eller i Finland, men inom kort upphörde detta tillflöde. Av de tyska provinserna blev vid fredssluten en del av Pommern jämte staden Wismar räddade åt det svenska väldet, som alltså behöll dessa brohuvuden på kontinenten. Kontakten med Tyskland blev emellertid vida svagare än under stormaktstiden.

Århundradet 1718–1815 kom också att på nästan alla områden kännetecknas av tilltagande isolering och provinsialism. Frihetstidens Sverige blev inte alls så kosmopolitiskt som stormaktstidens. Det är betecknande, att det politiska systemskiftet omedelbart följdes av en rättegång, där främlingsfientligheten slog ut i full blom. Friherre Georg Heinrich von Görtz, född i Hessen men länge anställd i holsteinsk tjänst, hade under Karl XII:s tre sista regeringsår en exceptionell maktställning inom svensk diplomati och krigshushållning, vid sidan av den ordinarie byråkratien. Genom sina okonventionella metoder ådrog han sig ett starkt hat, som också drabbade hans fåtaliga tyska underordnade, utpekade som "främmande hantlangare". I en mot främlingarna riktad pamflett hette det:

Svenske män i Sveriges rike
tjäna till hushållning bäst,
de är mest varannan like,
duga väl till fot och häst.

Efter sin kunglige herres död häktades Görtz och åtalades som statsbrottsling. Kungliga rådet Nicodemus Tessin d y, själv på fädernet av tysk börd, menade att man

Hovtandläkaren Johann Ehrenreich från Frankfurt a.M. grundade 1758 Mariebergs fajansfabrik på Kungsholmen utanför det dåtida Stockholm. Kaffekannan ovan är tillverkad under hans tid som företagets ledare och typisk för Mariebergs färgglada produktion. Nordiska museet.

"till exempel och varning för efterkommande" borde upprätta en kolonn och på denna skriva, "huru en sådan karl kommit in uti ett främmande rike och velat det genom sina fördärvliga råd ruinera". Efter en rättsvidrig process dömdes Görtz till döden och avrättades 1719 – nästan precis 400 år efter det att Johan Brunkow drabbats av samma öde. Avrättningen av den livländske generallöjtnanten Henrik Magnus von Buddenbrock 1743 skedde under en likartad hysterisk stämning, under intryck av de militära nederlagen mot Ryssland. Även då gjorde sig främlingsfientlighet gällande. "Därtill äro de alla livländare, en ond ras som hålla tillhopa", hette det i propagandan mot Buddenbrock och andra tyskbaltska officerare.

Inom civilförvaltningen förekom under frihetstiden knappast några invandrare alls, bortsett från någon enstaka pomrare. Däremot spelade Svenska Pommern alltjämt en viss roll för officersrekryteringen. Ännu 1807 fanns bland de svenska och finländska regementsofficerarna 14 tyskfödda (3%), av vilka 12 var pomrare. Curt von Stedingk, av urgammal pommersk släkt, blev högt betrodd hos Gustaf III, Gustaf IV Adolf och Karl XIV Johan; han blev omsider både fältmarskalk och ambassadör. Från den prussiska delen av Pommern kom artillerigeneralen Carl von Cardell, som hade varit i prussisk tjänst, innan han 1794 via Stralsund kom till Stockholm. Han var en stor nydanare inom artilleriet och utmärkte sig under 1813 års tyska fälttåg. Pomrare – timmermansson från Stralsund – var också tidevarvets andre store artillerist, generalfälttygmästaren Carl Gottfried Helvig, personlig ovän till Cardell. Om Helvig skrev 1808 en i Sverige tillfälligt verksam engelsk officer, att han var en tysk som tjänat sig upp ur ledet, och att han var mycket kunnig, men att han såsom utlänning "naturligtvis" inte var omtyckt. Om en annan inflyttad pomrare, generalmajoren Curt Philip Carl von Schwerin, skriver en kritiker (H. G. Wachtmeister) 1808, att hans nit för upprättandet av det olyckliga svenska lantvärnet, delvis efter pommersk förebild, sammanhängande med hans "livligt brinnande känsla för Tyskland och allt tyskt". Samme betraktare skriver om hovmarskalken Achates Carl von Platen, född i Sverige men pomrare på fädernet och länge bosatt i Stralsund, att han vid presentationen av ett finanspolitiskt projekt blev erinrad om Görtz' öde. Generalmajoren G. W. af Tibell skall nämligen ha sagt till honom: "tysk var han, och tysk är du; ditt projekt passar till hans; huvudet miste han, och så går det med dig ock, om du umgås med slika planer".

Även den svenska flottan, som eljest har mottagit mycket få tyskar – däremot åtskilliga holländare och britter – hade under den gustavianska tiden ett visst pommerskt inslag, företrätt bl a av den blivan-

de generalamiralen Victor von Stedingk, bror till Curt von Stedingk, och den sedermera så ryktbare kanalbyggaren och riksståthållaren (i Norge) Baltzar von Platen, född på Rügen.

Vetenskapen behärskades under perioden 1718–1815 av infödda svenskar. Professorerna i Uppsala, Lund och Åbo var överlag födda i Sverige eller Finland. Linné och ett par av hans kolleger drog en del utländska studenter till sina katedrar i Uppsala, men i övrigt var studentinvandringen obetydlig. Utanför universitetet verkade emellertid två verkligt framstående tyskfödda naturvetare, inbördes befrämda: kemisten Carl Wilhelm Scheele från Stralsund och fysikern Johan Carl Wilcke från Wismar, vars far efter sonens födelse blev präst i Tyska församlingen i Stockholm. Scheele tillbragte hela sin levnad inom det svenska väldets gränser men föredrog alltid sitt tyska modersmål framför svenskan. En i Berlin bosatt broder prisade honom 1781 som en av de bästa tyska kemisterna, men "ingen svensk", fastän bl a hans engelske kollega Priestley betecknade honom som en sådan. System Maria, som flyttade till sin bror i Köping och dog där, blev däremot enligt broderns vittnesbörd mycket snabbt vand vid allt svenskt, även språket; hon blev "mit einem Worte eine Schwedin".

Inom läkarkåren skedde under 1700-talet en markant försvenskning, men alltjämt var mer än tiondelen av alla läkare tyskar, huvudsakligen pomrare. Många var militärläkare eller fältskärer. Regementsfältskären Per Siegbahn, invandrad från Stralsund 1738, bar ett familjenamn som i senare släktled skulle låta tala om sig. Det samma gäller Peter Petersen från Ditmarsken, adlad von Heidenstam. Han kom till Sverige första gången 1743 med den tysk-bördige tronföljaren Adolf Fredrik och blev sedermera kunglig livmedicus. Även Gustaf IV Adolf och Karl XIII hade, liksom flertalet svenska kungar fr om Gustaf Vasa, en tyskfödd livmedicus, pomraren Christian Ehrenfried von Weigel från Greifswald.

Inom apotekarkåren skedde försvensk-

ningen snabbare än inom läkarkåren. Ån-
nu 1740 var tyskarna i majoritet, men 1800
fanns i Sverige bara 6 tyskfödda apotekare
(av 87). Det största namnet är redan
nämnt: Carl Wilhelm Scheele.

1700-talets konstliv kännetecknades li-
kaså av snabb försvenskning. Den invand-
ring som förekom bestod mest av fransmän.
Drottning Lovisa Ulrika, själv preussiska,
var liksom sin son Gustaf III starkt fransk-
orienterad. En av de få tyska invandrarna
var keramikern Johann Ehrenreich från
Frankfurt am Main, under en kortare tid
verksam vid Mariebergs fajansfabrik utan-
för Stockholm. Det bör dock noteras, att Jo-
han Tobias Sergel, född i Stockholm, var
tyskbördig på både fädernet och modernet.

Mest kosmopolitiskt var musiklivet, med
flera tyska, franska och italienska invand-
rare, jämte tre förgrundsgestalter med
tyskt påbrå: Johan Helmich Roman, delvis

tysk på modernet, Carl Michael Bellman,
av tysk börd på sin farfars sida, och Franz
Berwald, tysk på fädernet och starkt tysk-
orienterad. Direkt invandrade från Tysk-
land var fyra av det gustavianska musikli-
vet förgrundsgestalter: Johann Gottlieb
Naumann från Sachsen, Joseph Martin
Kraus från Militenberg am Main, Johann
Christian Friedrich Hæffner från Thüring-
en och Georg Joseph Vogler från Würzburg.

Inom näringslivet hade utrikeshandeln
den mest kosmopolitiska prägeln. Ungefär
en tredjedel av Stockholms storgrosshand-
lare var invandrare, huvudsakligen tyskar.
De pommerska familjerna var särskilt
framträdande: Hebbe, von Bippen, Schin-
kel, Beskow och Bohnstedt. Spannmål var
den i sammanhanget viktigaste varan. Med
spannmålsskutorna följde stundom även
böcker, viktiga bl a för romantikens ge-
nombrott vid tidsskedets slut. I den tidiga

*Johan Ernst Hartman,
född 1698 i Braun-
schweig, kom redan
som barn till Stock-
holm, där han blev en
känd bryggare och dog
1761. 1727 köpte han
ett bryggeri vid Hög-
bergsgatan, utvidgade
det och blev en förmö-
gen man, som bl.a. ha-
de en framskjuten
ställning vid borger-
skapets kavalleri. När
bostadshuset reus 1906
överflyttades den fasta
inredningen i salen,
inklusive kakelugn och
sofftapeter, till Nor-
diska museet. Bilden
visar den nuvarande
uppställningen, inven-
tarierna kommer dock
från andra håll.*

svenska romantikens annaler spelade tyskan Amalia von Imhof, gift med artilleristen Helvig, en viss roll genom sin litterära salon. En framstående svenskpommersk humanist, huvudsakligen verksam utanför själva Sverige, var historikern Ernst Moritz Arndt, född på Rügen.

Den siste prominente inflyttade svenskpommern var Carl Kempe. År 1812 kom han, 13 år gammal, från Stralsund till Stockholm för att utbilda sig hos en morbror. Kempe blev sedermera en av den moderna svenska trävaruhanteringens portalgestalter. Han var på äldre dagar angelägen om att understryka att han under hela sitt liv verkade inom det svenska väldets gränser.

De övriga tyskfödda köpmännen var i allmänhet mindre framträdande än pommarna. Två familjer av mecklenburgskt ursprung kan dock nämnas: Koschell och Wahrendorff. I Göteborg spelade invandrade brittiska köpmän en viktig roll, medan tyskarna märktes mindre.

En tysk invandring under 1700-talet utan rötter i stormaktstiden var den som framkallades av textilnäringens uppsving. Här uppstod ett behov av yrkeskunniga invandrare, bl a från Tysklands katolska delar. Vid yllemanufakturen i Kalmar fanns 1743 inalles 58 arbetare, av vilka 40 var tyskar, därav 24 katoliker. Kvantitativt viktigare var dock invandringen till Barnängen och andra fabriker i Stockholm. Många av textilarbetarna kom från Aachen. Utan direkt stöd av gällande lagstiftning, som tills vidare medgav lättnader blott för reformerta och anglikanska trosbekännare – vilka också var företrädna bland textilarbetarna – tilläts nu ett katolskt gudstjänstliv i hägnet av Österrikes, Frankrikes och Spaniens legationer. Under åren 1761–70 förekom i Stockholm inte mindre än 344 katolska dop, vilket bör betyda, att det fanns mer än 1 000 katoliker i staden, svarande mot 1½% av folkmängden. Invandringen kulminerade på 1760-talet och avtog sedan under intryck av de yngre mössornas restriktiva inställning till textilmanufakturerna. Religiöst sett för-

bättrades katolikernas ställning genom Gustaf III:s toleransedikt 1781.

En i huvudsak ny invandring var den judiska, som i stor utsträckning kom från norra Tyskland. 1782 tilläts mosaiska trosbekännare att slå sig ned i Stockholm, Göteborg och Norrköping samt där uppföra synagogor. I övrigt var deras tillvaro omgärdad av stränga inskränkningar. 1815 fanns omkring 800 mosaiska trosbekännare i landet. Flertalet av dem levde under blygsamma villkor som tex kattuntryckare. Längst inom den första generationen gick juveleraren Michael Benedicks, som blev svensk medborgare 1811 och inom kort blev grosshandlare i Stockholm och bruksägare i Gästrikland. Andra av de tidigt invandrade judiska familjerna nådde framskjutna merkantila och kulturella positioner i andra eller tredje generationen, tex Hirsch, Josephson, Lamm, Levertin, Magnus och Schück. Under 1800-talet förekom en del betydelsefull judisk invandring via Danmark (Bonnier, Heckscher, Mannheimer mfl). De mera proletära judiska grupperna rekryterades väsentligen från det ryska imperiets västliga delar.

Nationell homogenitet (1815–1933)

Förlusterna av Wismar 1803, Finland 1809 och Svenska Pommern 1815 betydde en avsevärd försvagning av Sveriges kontakter öster- och söderut. Tiden 1815–1933 blev den mest insulära i hela Sveriges historia sedan äldre medeltiden.

Avgränsningen fanns även i lagstiftningen. 1809 års regeringsform fastslog, att fullmaktstjänster inom statsförvaltningen var förbehållna ”infödde svenske män”. Dock var det konungen obetaget att i militära ämbeten nyttja ”utländske män av sällsynt skicklighet”, dock inte som fästningskommendanter; att en infödd officer kapitulerat på Sveaborg 1808 kunde annars ha motiverat en strykning av ett dylikt förbehåll.

Vid universiteten gällde dock från 1866 andra regler. Dit kunde även utlänningar kallas. I praktiken skedde det ytterst säl-

lan, och i allmänhet var det då fråga om skandinaver. De tyskfödda vetenskapsmännen var mycket fåtaliga. Kemisten Hans von Euler-Chelpin, född i Augsburg, bör dock nämnas. Han kom 1897 till Stockholms högskola, som var mera internationellt orienterad än statsuniversitetet. Han blev inom kort svensk medborgare och professor samt omsider nobelpristagare. Om en annan nobelpristagare, österrikaren och medicinaren Robert Bárány, gäller att han fick priset före sin ankomst till Sverige 1916 efter ett års vistelse i rysk krigsfångenskap. Efter krigets slut mottog Sverige ett flertal österrikiska studenter, som dock i regel blev kortvariga gäster.

Även konstlivet dominerades nu helt av infödda mästare, även om en och annan av dem, såsom Anders Zorn, hade utländskt påbrå. Något fler var de invandrade musikerna. Här är åtskilliga tyska namn att anföra: Carl Anton Philipp Braun från Mecklenburg, F. F. E. Brendler från Dresden (uppvuxen i Sverige), Carl Ehrenreich från Brandenburg, Georg Günther från Hamburg, Eduard d'Aubert från Braunschweig, August Meissner från Mecklenburg och Richard Henneberg från Berlin. Många av dem förmedlade viktiga impulser från Tyskland och Österrike. Den i Göteborg verksamme Georg Günther arbetade sålunda för ökad kännedom om Mozart och andra tyskspråkiga mästare.

Familjen Kempes betydelse för 1800-talets trävaruhantering är redan nämnd. Därjämte spelade Friedrich von Bünsow från Kiel en viktig roll såsom en av Sundsvallsområdets ledande sågverkspatroner. Han uppförde i Stockholm ett stort palats, dock inte lika luxuöst som det Hallwylska palatset, vars skapare var en schweizisk greve, som var gift med en Kempe.

På sina håll fanns också vid 1800-talets slut en del tyska industriarbetare. Som exempel på företag som rekryterade arbetskraft från olika delar av Tyskland kan nämnas Gyllenfors glasbruk i Småland och Oskarströms jutefabrik i Halland. Vid Oskarström dominerade dock polsk och tjeckisk invandring.

Från 1875 kan invandringens omfattning avläsas i den officiella svenska statistiken. Tyskarna var få i jämförelse med skandinaver och återvändande svenskamerikaner. En viss ökning kan noteras fram till årtiondet 1911–20 med 7 200 invandrade från Tyska riket. 1920-talets summa (6 200) var något lägre. Många av tyskarna återvände emellertid snart hem, och hela antalet i Sverige bosatta tyskfödda personer stannade 1930 vid 8 600. Föga mer än en promille av landets invånare var då tyskfödd, ett mycket lågt tal i historiskt perspektiv.

Flyktingar och arbetssökande (1933–)

Under tiden 1931–40 mottog Sverige 7 200 invandrade från Tyska riket. Summan var obetydligt större än 1920-talets, men strukturen var delvis en annan. I och med Hitlers Machtübernahme 1933 började nämligen en del judar och andra flyktingar söka sig bort från riket. En del av dem valde att bege sig till Sverige. Under tiden 1933–41 beräknas 1 300 judiska flyktingar ha kommit till Sverige från Tyska riket, vartill är att lägga 700 österrikare efter "Anschluss" 1938 och 80 sudetyskar efter den tyska ockupationen av Böhmen-Mähren 1939. En stor del av flyktingarna, både judar och icke-judar, var politiker, vetenskapsmän, publicister och konstnärer. Politikerna – tex Willy Brandt, Herbert Wehner och Bruno Kreisky – återvände vanligen till Tyskland eller Österrike efter krigets slut, medan de övriga i stor utsträckning stannade kvar. Två kvinnor var eller blev särskilt ryktbara: fysikern Lise Meitner från Österrike och författaren Nelly Sachs från Berlin, som blev nobelpristagare 1966. Flera av flyktingarna, tex psykologen David Katz och filosofen Ernst Cassirer, fick akademiska lärostolar i Sverige. Ännu fler ägnade sig åt publicistik och samhällsdebatt, tex Walter Berendsohn, Günter Dallman, Richard Engländer (musikkritiker), Thomas Theodor Heine, Ulrich Herz, Erwin Leiser, Paul Patera (från Wien), Harry Schein (likaså från Wien) och Peter Weiss. Arbets-

marknadsspecialisten Rudolf Meidner från Breslau kom på 1970-talet in i den partipolitiska debattens centrum genom sitt projekt om inrättandet av sk löntagarfonder. Få tyska invandrargrupper har betytt så mycket för svensk samhällsdebatt som Hitlertidens flyktingar.

Invandringen till Sverige under andra världskriget hämmades starkt både av den svenska lagstiftningen och av tyska åtgärder. Under åren 1941–44 uppgick hela antalet registrerade tyska invandrare till

1 800. 1945 blev summan lika stor som de fyra föregående åren tillsammans, och 1946–50 steg den till 16 000. 1950-talet, som kännetecknades av en expanderande svensk arbetsmarknad, blev ett årtionde av rekordartad tysk invandring (40 000). Därefter har talen varit lägre men inte helt obetydliga (24 000 åren 1961–70, 12 000 åren 1971–79). Därtill kommer ganska många österrikare (22 000 åren 1946–79).

Liksom tidigare har emellertid invandringen motvägts av en betydande återut-

Franz Heiss var en annan framgångsrik tysk bryggare, född i Bayern 1831. Han kom till Stockholm i slutet av 1850-talet och dog där 1898. Han övertog och utvidgade Hamburgerbryggeriet och införde en ny öltyp, den ljusa, lätta och humlestarka pilsnern. Bilden visar salongen i hemmet, Floragatan 5. Efter fru Heiss' död 1927 överlämnades delar av salongsinredningen som gåva till Nordiska museet. Makarnas porträtt är målade av Anders Zorn, vars far var en tyskfödd bryggmästare i Stockholm. Under studieåren hade Zorn "matdagrar", dvs några mål mat i veckan, i det Heisska hemmet.

vandring. Hela antalet tyskfödda invånare i Sverige stannade 1979 vid 39 000, jämte 7 000 österrikare. Majoriteten av dessa immigranter var svenska medborgare. Tyskarna och österrikarna utgjorde 7 % av samtliga utlandsfödda och drygt ½ % av rikets totala befolkning. Sistnämnda andel är vida högre än 1930 men säkerligen avsevärt lägre än under senmedeltiden och stormaktstiden, då tyskarna dessutom på ett helt annat sätt än nu lade beslag på militära, civilbyråkratiska, kulturella och merkantila toppositioner.

Mer än hälften av våra dagars tyskar återfinns i eller i den omedelbara närheten av de tre största städerna, dvs Stockholm, Göteborg och Malmö. Liksom tidigare i historien utövar Stockholm den starkaste dragningskraften. Den tätaste tyska bosättningen finns dock inte i innerstaden utan i en del av kranskommunerna, såsom Tyresö, Täby, Lidingö och Nacka. Fåtaligast är tyskarna i Norrland; i inlandet är de nära nog obefintliga. En kartläggning av tyskarnas sociala fördelning skulle troligen visa, att de är förhållandevis flest bland akademiker, tjänstemän och verkstadsarbetare, medan de är mycket sällsynna bland tex industriföretagare, bönder samt jordbruks-, skogs- och gruvarbetare. Bland restauranganställda och andra låglönegrupper, som i övrigt har ett betydande, ofta exotiskt invandrarinslag, torde tyskarna vara få. Deras ekonomiska och sociala genomsnittsstandard är säkerligen högre än flertalet andra invandrargrupper.

Slutord

Ingen invandrargrupp har betytt så mycket för Sveriges politiska, allmänt samhällsliga och kulturella utveckling som den tyska. Störst var det tyska inslaget under senmedeltiden och stormaktstiden, men i absoluta tal har tyskarna aldrig varit så många som under efterkrigstiden, med kulmination på 1950-talet.

Den tyska invandringen har fördelat sig mycket ojämnt på olika århundraden och årtionden. Den har också varit starkt diffe-

rentierad i geografiskt avseende. Pommern står i första rummet, vilket inte enbart beror på den politiska anknypningen till Sverige 1648–1815. Mecklenburg kommer troligen i andra rummet, följt av städerna Lübeck och Hamburg samt Holstein, Brandenburg och Sachsen. Lutherska områden har betytt mer än reformerta och katolska, men de konfessionella barriärerna har aldrig varit helt oöverstigliga, inte ens under stormaktstiden.

Inom Sverige har Stockholm varit den ojämförligt viktigaste invandrarorten, med Tyska kyrkan som ett självklart centrum. I övrigt har tyskarna varit vida flera i städerna än på landsbygden samt talrikare i södra och mellersta Sverige än i Norrland.

Även yrkesmässigt har invandringen varit ojämn. Det tyska inslaget har varit särskilt stort bland furstliga personer, artilleri- och fortifikationsofficerare, vetenskapsmän, arkitekter, musiker, grosshandlare, metallhantverkare, textilarbetare, bruksfolk och (i modern tid) troligen verkstadsarbetare. Fåtaliga eller näst intill obefintliga har tyskarna varit bland tex sjöofficerare, präster (utom i de tyska församlingarna), skönlitterära författare, skådespelare, bönder, torpare samt jordbruks- och skogsarbetare. I de fall, där yrkesutövningen har fordrat mycket god förtrogenhet med svenska språket, har första generationens tyskar haft svårt att hävda sig.

De tyska invandrarna och deras ättlingar har en betydande plats i svensk historia. Många av den nationella politiska och militära hävdens mest prisade gestalter har haft ett starkt tyskt påbrå: Engelbrekt, Gustaf II Adolf, Karl X Gustaf, Karl XI, Karl XII, Rehnskiöld, Gustaf III, Döbeln, Cardell. Bland politiskt verksamma aristokratiska familjer har många varit av tyskt ursprung: Gyllenberg, von Düben, von Höpken, Tessin, Scheffer. Inom vetenskapen kan nämnas exempelvis Loccenius, Schefferus, Pufendorf, Scheele, Wilcke, Euler-Chelpin, inom skönlitteraturen Bellman, Geijer, Heidenstam och Levertin, inom de bildande konsterna Notke, Tessin, Ehrenstrahl, Sergel, Josephson och Zorn, inom

musiken Roman, Kraus, Hæffner och Berwald. Tegnér, själv genuint svensk till sin härstamning, hade odisputabelt rätt i sina ord 1836: All bildning står på ofri grund till slutet.

Dagens svenska invandrardebatt har vissa smått hysteriska inslag, sammanhängande med bristen på historiskt perspektiv. De senaste årtiondenas invandring har varit stor men betyder ingenting i princip nytt. Det är tiden 1815–1933 som utgör det stora undantaget i vår invandrarhistoria, inte efterkrigstiden. Invandringen utgör intet hot mot svensk kultur utan är snarare ägnad att förstärka den svenska anknytningen till den stora västerländska kulturtraditionen. Den påverkar knappast svenska språket, såsom fallet var under senmedeltiden; de många anglicismerna och amerikanismerna beror inte på invandring. Det finns inga invandrare på samhällets höjder, vilkas makt och sammanhållning skulle kunna motivera främlingsfientliga utbrott av samma slag som under Albrekt av Mecklenburgs, Erik av Pommerns eller Görtz' tid. Dagens invandrare är kraftigt

underrepresenterade inom alla beslutsfattande organ. De tyska invandrarna, som visserligen inte utgör någon av de allra största grupperna, har inte en enda representant i Sveriges riksdag och mycket få företrädare i landsting och kommunfullmäktige. De politiska partierna och de stora fackorganisationerna har en hierarkisk uppbyggnad, som gör det mycket svårt för en nykomling att inom ett eller ett par årtionden nå någon topposition.

Påfallande är, att invandrarna trots sitt stora antal assimileras snabbare än texsenmedeltidens tyskar eller 1600-talets valloner. Deras barn blir nästan alltid försvenskade. Helt obefogat är självfallet det vulgära talet om att invandrarna tar brödet ur munnen på svenska yrkesutövare.

Invandringen utgör alltså inget hot mot Sveriges nationella identitet. Den svenska kulturen har alltid utvecklats genom påverkningar utifrån, genom immigration av idéer, kunskaper eller människor. Så blir det också i framtiden. Hoten mot Sveriges framtid som kulturnation och välfärdssamhälle kommer inte från invandrarna.

Summary

German immigrants in Sweden

The German immigration into Sweden was for a long time very small and in the early Middle Ages would seem to have consisted mostly of monks and merchants. As early as the 12th century, however, the town of Visby had a mixed Swedish-German population. In the period 1275–1471 German immigration was considerable, mostly of burghers and miners. Contrary to Swedish law some Germans obtained high positions in the central and local administration. German influence attained its zenith under the German-born King Albrekt of Mecklenburg (1364–89). The German expansion resulted in a fairly widespread hostility to foreigners. The Battle of Brunkeberg in 1471 was an important victory for the national sentiments and had a particularly great significance for Stockholm, where the strong German element on the city council was abolished.

The period 1471–1620 was characterized by a spirit of a certain national isolation, but immigration from Germany did not cease. There were several Germans in Gustaf Vasa's chancery and many German soldiers were called to the colours. In the latter part of the 16th century German architects were much in evidence in Sweden. In the period 1620–1718, when Sweden was a Great Power, she had a distinctly cosmopolitan character. There were especially many Germans among the army officers, scientists, physicians, pharmacists, architects, painters, musicians, merchants, and craftsmen. There were German congregations in five of the largest towns. Only a minority of the Germans came from the provinces that had been incorporated in the Swedish dominions.

After the end of the Great Power Period the horizon shrunk. But there were still German

elements among officers, scientists, physicians, pharmacists, musicians, wholesalers, and textile workers. Part of Pomerania still belonged (until 1815) to the Swedish kingdom and it was from there that many of the Germans, such as the analytical chemist C. W. Scheele, came.

The national homogeneity became most marked in the period 1815–1933. A few German scientists, students, musicians, sawmill owners and industrial workers nevertheless settled in Sweden. In 1930 barely more than 1 per mille of the population were German-born.

After Hitler's takeover of power in 1933 some Jewish refugees made their way to Sweden, as well as a few non-Jewish politicians. Some politicians, like Willy Brandt and Bruno Kreisky, returned after the war to Germany or Austria, but many of the refugees remained in Sweden, where they had made important contributions in science, journalism and the public debate. After the war many Germans found jobs in the flourishing

Swedish labour market. German immigration reached its peak in the 1950s, when 40 000 Germans came to Sweden. But after a while many returned to their country. At the end of the seventies there were 39 000 German-born inhabitants in Sweden as well as 7 000 Austrians. Germans and Austrians now constitute just over 1/2 per cent of the population, a higher proportion than in 1930 but undoubtedly lower than in the late Middle Ages and Great Power Period. In contradistinction to those times, there were now no Germans in the uppermost strata of society. Most German immigrants would seem to be engineering workers, clerks or academicians. More than half of them live in the cities, chiefly in Stockholm suburbs.

German immigrant and their descendants have played an important role in Swedish history. Many of our leading scientists, authors, painters, sculptors and musicians have been German-born or natives of Germany.

Äldre invandringar från Finland i historia och tradition

Richard Broberg

När man talar om äldre finsk kolonisation i Sverige, torde man i allmänhet åsyfta den betydande inflyttning av finnar som från början av 1580-talet fortgick mer än ett halvsekel framåt och ledde till bosättningar på stora obebyggda moränområden, huvudsakligen i Svealand och södra Norrland. Därigenom uppstod i de tidigare öde skogsområdena mer eller mindre omfattande och enhetliga bebyggelser med namn som finnskog, finnmark eller finnbygd. De mest framträdande av dessa var belägna i gränsområdet mellan Dalarna och Gästrikland, i västra och norra Hälsingland, på Orsa sockens utskogar, i södra och västra Dalarna och angränsande delar av Västmanland, i Västernärkes skogsbygder och Tiveden och framför allt i de vidsträckta skogsområdena i Värmland. Med viss rätt torde man också kunna räkna hit de tidigt försvunna finnmarkerna i det inre av Södermanland och i Kolmården, särskilt om man beaktar deras roll som uppmarschområde i den finska bosättningsrörelsens etappvisa framryckning västerut.

De finnmarker som uppstod genom dessa invandringar skilde sig i många avseenden mycket påtagligt från de svenska bygderna. I finnmarken låg, i motsats till vad fallet var i svenskbygden, enstaka gårdar eller glesa bybildningar inne i storskogen, oftast på en höjd för att undgå frosten och gärna i lidläge mot söder på finkornig, vattenbevarande moränjord. Ödlingssystemet var baserat på svedjebruk och byggnadsskicket starkt avvikande. Bostaden utgjordes av en sk rökstuga med den typiska rökugnen, och till gårdens bestånd av byggnader i övrigt hörde bastu, ria, kokhus och

ett flertal smärre hus och lador av delvis olikartad och ej sällan primitivare konstruktion än svenskbygdens ekonomibyggnader. Inom den finska bosättningens råmärken rådde en i många avseenden skiljaktig föreställningsvärld, andra livsformer, seder och bruk, och påtagligast rövdes det främmande ursprunget av att där talades ett från svenskan högst avvikande, icke besläktat språk, som även fixerade omkretsen för bebyggarnas extensiva näringsfång medelst säreget klingande ortnamn långt ut i de omgivande skogarna. På områden med större nedsättningar, där den fäderneärvda kulturen med seg trohet och vanefasthet kunde värnas och med kraft motstå inflytelserna från närliggande svenskbygder, uppstod finska enklaver, som ganska länge kunde undgå assimilation och upplösning. Framför allt blev detta fallet i den största av de värmländska finnbygderna utmed norska gränsen i Fryksdalen och Klarälvdalen, som hade en homogen finsk bosättning inom ett brett skogsområde av 14–15 miles längd. I denna finnbygd har den finska kulturen och det finska språket segt försvarat sina positioner i tre århundraden och definitivt nödgats vika för trycket från den övermäktiga svenskbygden först för några få årtionden sedan.¹

Urbefolkning eller invandrare?

Det är naturligt, att förekomsten av finska nedsättningar inom vårt land av dylik art och omfattning relativt tidigt blev föremål för intresse och spekulationer om deras uppkomst, från vilken tid de härrörde sig och under vilka förhållanden de utvecklats

och fortlevat. Självfallet kom därvid forskningen att i alltför dominerande grad befatta sig med de värmländska finnbygderna, till stort förfång för den helhetssyn på dessa finska migrationsrörelser som kunnat utvinnas genom grundligare undersökningar även av de övriga bosättningarna. Till följd av denna ensidiga inriktning insåg man inte, att de värmländska finnmarkerna egentligen utgjorde slutfasen i en lång rad folkflyttningar från Finland mot väster över den skandinaviska halvön. Under ett äldre forskningsskede kom sålunda Värmlands finnbygger att tillmätas en alltför vördnadsvärd ålder. Samtidigt sökte man med hjälp av spridda uppgifter om finska bosättningar på andra håll i riket, liksom av ortnamn sammansatta med Finn- (tex Finnbäck, Finnhult, Finnveden m fl), till ortnamn knutna vandrings- och förklarings-sågar, spår efter äldre bebyggelser m m fastställa en finsk bebyggelse med mycket större utbredning än den etniska situationen egentligen medgav. Allt detta tjänade som gagneliga premisser för en slutsats i diskussionen om prioriteten bland folkstammarna i Norden, att finnarne uppenbarligen var urfolket i vårt land eller att de inkommit i riket under tidiga historiska tidsåldrar. Dylka tolkningar, till vilka vi återkommer nedan, har ävenledes som "lärd" tradition på många håll trängt ned i folkets föreställningsvärld och där fått som följd nya sägenbildningar i en fortgående växelverkan, som kunnat understödja relativt sentida hypoteser om mycket gamla finnbosättningar.

Även om senare forskning insett brister-na i denna äldre historieskrivning, har den det oaktat inte mycket vinnlagt sig om att söka klarlägga ålder, orsaker och omfattning av finska invandringar till vårt land i äldre tider. När man underkänt hypoteserna om finnarnas tidiga tillvaro i Sverige, har man inte tillräckligt bemärkt, att många av de fakta, på vilka de är grundade, dock innefattar problem som kräver sin lösning. Eftersom man inte förfogat över ett tillräckligt belysande material om de tidigare förekomsterna av finnar i vårt

land, har man dels inte alltid undgått att ta intryck av den folkliga sägenbildningen, dels tenderat att underskatta förefintligheten av finnar utanför de egentliga finnbygderna och bedömt den som sporadiska uppträdanden, en handfull finnar osv. Då forskningen vidare fortsatt att i alltför hög grad befatta sig med framför allt de värmländska finnbygderna, har följden härav blivit, att den historiska bedömningen baserats på ett ofta alltför ungt källmaterial och därjämte ofta även på otillförlitliga folktraditioner. Ej heller har man kunnat vinna klar insikt om att det skett olika invandringar av finnar till Sverige, som uppburits av olika finska folkstammar samt haft skilda orsaker och syftemål och vilkas viktigaste invandringsskeden varit till tiden åtskilda från varandra. När man tex framhåller, att den finska invandringen till någon mellansvensk bygd börjat på Gustav Vasas tid, kan detta i och för sig vara riktigt, men fortsätter man därefter att utan förbehåll redogöra för dess fortsättning kring århundradets slut och den därpå följande utvecklingen, kan man råka föra samman två invandringar, som inte har något annat gemensamt än att bägge utgått från Finland. Därjämte kan det även ha inträffat att man förbisett, att den äldre av dessa immigrationer föregåtts av medeltida befolkningsrörelser av samma ursprung och med likartade syftemål.

Medeltidens västfinska inflyttare

Det förhåller sig nämligen så, att invandring av finnar till Sverige ägt rum i varierande omfattning ända sedan tidig medeltid. Hur snart de första invandrarna anlät, efter det Finland kom att höra samman med Sverige, kan inte säkert fastställas. Säkra belägg föreligger emellertid så tidigt som från 1330-talet, och från denna tid till medeltidens slut träffas uppgifter om bortåt 600 finnar, företrädesvis från Mälardistriktet i det centrala Sverige, främst Uppland och i mindre omfattning Södermanland och Västmanland. Övriga förefintliga belägg avser Dalarna, Närke,

Västergötland, Östergötland och Småland. Det största antalet, omkring 85 procent, hör hemma i städerna, framför allt Stockholm, där flera hundra finnar finns antecknade i stadsböckerna från och med 1420-talet, och Arboga, vars tänkeböcker har uppgifter om 134 finnar från 1451 till medeltidens slut. Bortsett från Kalmar och Jönköping, som tillhoppa kan uppvisa ett 20-tal finnar från några årtionden under 1400-talet, finns det från sex andra städer endast enstaka uppgifter, av vilka de flesta, eller 6 stycken, härrör från Uppsala, äldst från 1360-talet. I städerna är de borgare, hantverkare, fiskare, drängar osv eller har lägre uppdrag i stadens tjänst; endast i enstaka fall har de uppnått någon högre post i stadsstyrelsen, såsom rådman, kämnär el dyl. Invandringen till landsbygden är starkt koncentrerad till trakterna norr om Mälaren, där Upplands centrala jordbruksbygder med över 50-talet finnar börjar avteckna sig som ett invandringsområde för folk från Finland. Nära nog alla dessa finnar är arrendatorer på kyrkans eller frälsets gårdar, de övriga synes tillhöra tjänste- eller arbetsfolket. En särskild grupp för sig bland de medeltida invandrarna österifrån utgöres vidare av nio finnar som bergsmän kring Stora Kopparberget i Dalarna, vilka förebådar en framtida större invandring till bergslagsbygderna.

Nära nog som en i alla avseenden direkt fortsättning på de medeltida invandringarna fortgår från nyare tidens början fram till slutet av 1570-talet en påfallande stor inflyttning från Finland till Sverige. Under denna period inkommer tusentals finnar mest under 1540- och 1550-talen, varefter antalet invandrare markant avtager under de tvenne årtiondena efter Gustav Vasas död. Uppland framstår nu alltmer som ett utpräglat invandringsområde med betydligt över 400 finnar i de viktigaste jordbruksbygderna i 122 av landskapets socknar. Koncentrationen är störst kring städerna Uppsala, Enköping och Sigtuna, var till kommer Mälarens norra strandbygd, där finnarna i Trögden uppgår till över 4 procent av hela den skattebetalande befolk-

ningen. Nästan alla är bönder, varav ett 30-tal är självägande och huvudparten av de övriga arrendatorer på kronans, kyrkans och frälsets gårdar eller i ett mindre antal fall torpare och jordbruksarbetare. Utanför Uppland är finnarna talrika runt Mälaren men träffas för övrigt i de östligare landsändarna även söderut i Östergötland, Småland och to m på Öland. Västerut från Mälardalen förekommer finnar ganska talrikt i Närkes centrala områden och vidare ända ned på Västergötlands jordbruksbygder. Norr om Dalälvens nedre lopp uppträder nu också ett antal skattebetalande finnar i Gästrikland, framför allt i gränsbygderna utmed älven. Invandringen till Bergslagen har ökat kraftigt. Från det sydöstra bergslagsområdet i Dalarna upptages i skattelängderna för åren 1538–1552 ett 60-tal finnar som bergsmän, brukare av hyttdelar eller som andra skattebetalande deltagare i bergsbruket. De uppträder nu även i Norbergs bergslag i nordöstra Västmanland, i Nora bergslag i landskapets västliga nejder, på Värmlandsberg och i stor mängd som arbetare vid Sala silvergruva.

Dessa invandringar, såväl de medeltida som de därefter följande, visar i överbägnande grad stor samstämmighet och bör kunna bedömas efter samma grunder, när det gäller spörsmål om varifrån och varför finnarna utvandrat. Den förstnämnda av dessa frågor kan tveklöst besvaras med att invandrarna varit västfinnar. Härför talar deras bosättning i de viktigaste svenska jordbruksbygderna, något som tyder på västfinsk förtrogenhet med svensk odlings teknik, vidare uppgifter om hemorter, personnamn och i viss mån även personbeteckningen "finne" som benämning på en person från landskapet Finland (Suomi). Orsakerna till dessa befolkningsrörelser får utan tvivel sökas i dåtidens föga differentierade näringsliv med dess ojämna fördelning av arbete och arbetskraft i rikets centrum och i dess ytterområden, dit även Finland hörde. I Finland saknades sålunda arbetsmöjligheter för överskottet på arbetskraft, medan förhållandet var omvänt i ri-

kets centrala delar, och som en följd härav sökte sig en mängd finnar över dit för att skaffa sig arbete och utkomst. Detta var också en folkförflyttning inom riket, som hade Gustav Vasas stöd och gillande, vilket bl a bekräftas av hans ofta återkommande rekvisitioner av finskt arbetsfolk till kronans gårdar och bergverken.² Ändock torde huvudparten ha kommit självmant, och denna typ av invandring fortsätter också framdeles i växlande omfattning. Vid alla undersökningar av särskilt 1600-talets invandringar från Finland måste den därför observeras och hållas åtskild från den invandring av östfinnar som börjar mot 1500-talets slut, som genom sin mäktighet och bygdbrytande verksamhet kom att dominera 1600-talet och som därför i den allmänna uppfattningen gärna vill undanskymma den äldre, av gängse lagar inom arbetslivet betingade typen av arbetsvandringar inom riket.

1500- och 1600-talens östfinska svedjare

Denna nya emigration från Finland till Sverige tog sin början på 1570-talet och resulterade efterhand bl a i de välkända stora finnbygderna i ett flertal mellansvenska och sydnorrländska landskap. Den uppbars av savolaxare, som i massor strömmade in och i sin traktan efter svedjemarker och jord lämplig för nyodling fortsatte ut på de öde storskogarna och där med svedjeeldens hjälp började bryta bygd och bygga gårdar och byar. Förfarenheten i att betvinga moränens barrskogar hade savolaxarna i tidig medeltid lärt sig av slaverna och utvecklats ytterligare under en våldsam expansion inåt de väldiga ödemarkerna i det inre av Finland.³ Det var en odlingsteknik, som krävde en mycket stor arbetsstyrka och i hög grad var bygdbrytande, varför det i snabb takt växte fram bebyggelser överallt på svedjemarkerna. I det inre av Finland hade följaktligen den odlade bygden utvidgats på mycket kort tid och befolkats till bristningsgränsen för detta extensiva näringsfångs livsrum. I den mån som sålunda ödemarkskulturen började omvandlas till

stationär bondebygd råkade svedjebuket i kris, och kravet på nya odlingsmarker växte oavslutligt i styrka. Tillika med de rådande svåra tiderna i Finland, med ständiga krig och oroligheter, adelns förtryck och fogdarnas godtycke, tillstötande farsoter och nödär samt en allmän otrygghet, som skapade olust i sinnena, blev det faktum, att den savolaxiska kolonisationsvägen i senare hälften av 1500-talet nådde sina yttersta gränser i Finland, den väckande signalen till uppbrott och fortsatt expansion till de svenska skogsbygderna.⁴ Därmed började en omfattande emigration, som överflyttade savolaxisk kolonisationsförmåga och odlingsteknik till Mellansveriges skogsområden under en utvandring, som fortgick i växlande omfattning decennium efter decennium för att ebba ut först inemot mitten av 1600-talet.

I Sverige, där odlingen följt floddalarnas, vattensystemens och slättbygdernas mera lättodlade marker, hade bosättningen avstannat vid mötet med de stora ödeskogarna. Dessa exploaterades nu i rask takt av savolaxarna, som tog itu med moränområdenas barrskogar och med svedjebuketets hjälp började grunda byar och skattehemman. I motsats till svenskarna och de invandrade västfinnarna skapade de sålunda en utpräglad skogsbebyggelse mellan floddalarna och för övrigt inom varje skogsområde, där möjligheter till svedjebbruk och nyodling förefanns.

De första savolaxiska bosättningarna växer fram under 1500-talets tre sista årtionden i Södermanland, Närke, Karlskoga och Visnums härad i Värmland, Tivedsområdet i Västergötland, bergslagsbygderna i västra Västmanland och gränsområdet mot Dalarna i Gästriklands västra skogstrakter. Därjämte uppträder spridda bosättningar på flera håll i andra landskap. Från dessa områden sprider sig sedan bebyggelsen under 1600-talets början. I öster utgör den finska nybebyggelsen i Södermanland en viktig faktor i den fortsatta kolonisationen, och i väster kan Karlskoga bergslag och skogsbygderna norr därom räknas som ett uppmarschområde för den fortsatta bo-

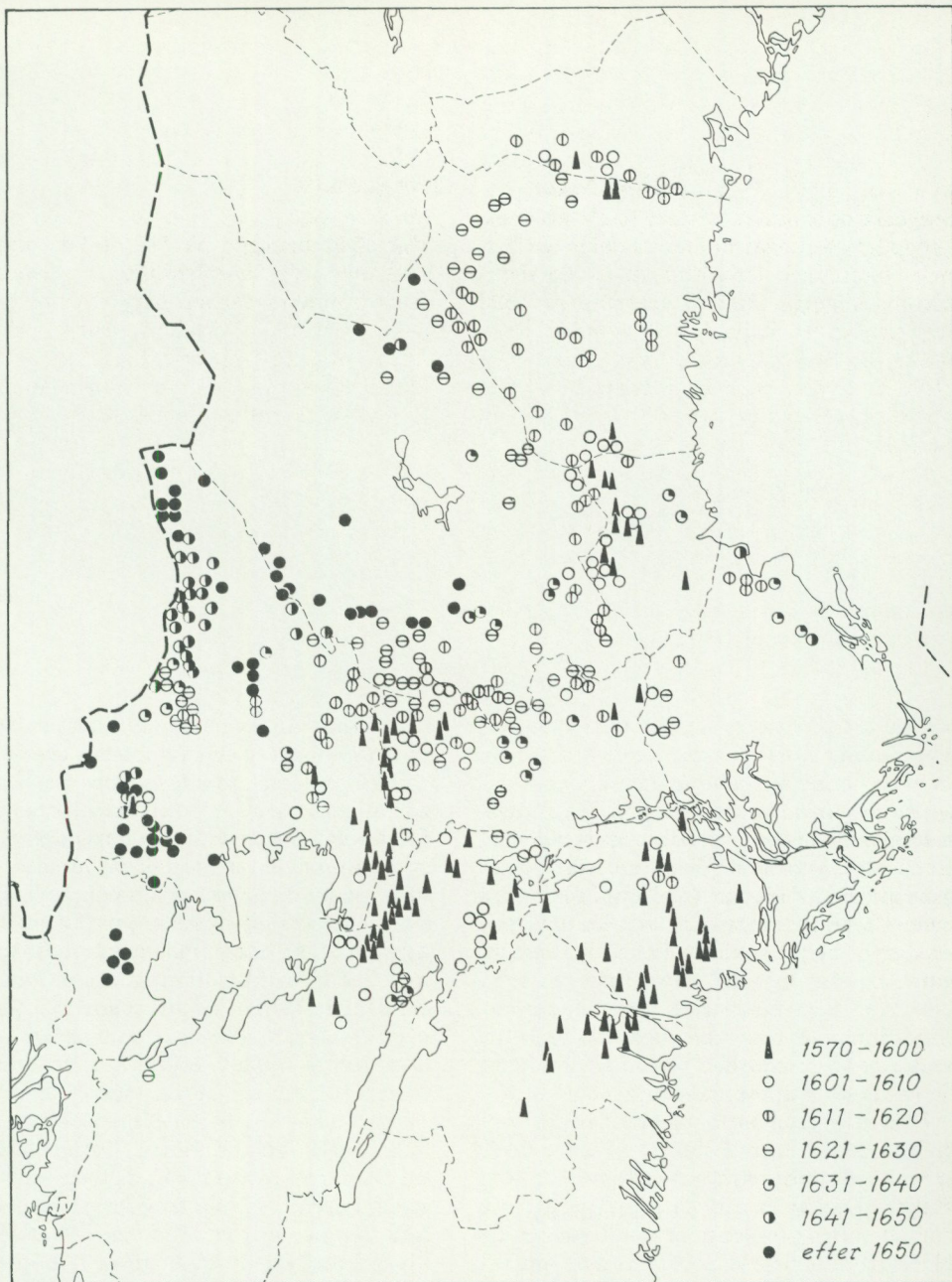
sättningen i västra Svealand. Härifrån går bebyggelsen mot norr till Hällefors- och Ljusnarsbergsområdet i nordvästra Västmanland, samtidigt som finnarna också börjar sprida sig åt väster. Strax efter år 1600 uppträder de i Vänerområdet, endast någon mil nordöst om Karlstad, och i Nyeds bergslag norr därom. Under nästa årtionde bebyggs de skogarna i norra delen av Färnebo härad och fortsätter in på de södra äldalsskogarna. Redan omkring år 1620 har de nått in i Fryksdalen och anlägger de första finnhemmanen i Sunne socken, varefter de i väster når riksgränsen mot Norge strax före år 1630. I gränstrakterna mellan sjön Fryken och den norska gränsen bildas ett nytt uppmarschområde, från vilket de övriga värmlandsskogarna snabbt erövrar. På två årtionden bebyggs hela det norra gränsområdet och skapas den största värmländska finnbygden i en bosättningsrörelse, som avslutas med anläggandet av den stora byn Asperget längst uppe i norr omkring år 1660.⁵ Under samma tidsavsnitt har bebyggelsen också genom sydvästra Värmlands skogstrakter nått ända ned på Dal. Gränsen mot Norge utgör naturligtvis inte något hinder. Den passeras före 1630-talet, och från bebyggelsecentra på Grue och Brandvals skogar i Östnorge sprider sig finnarna raskt över hela den östnorska skogsbygden ända upp till Trysil i norr och över Glommen västerut till Bårums och Modums skogar invid Oslo och Drammen, varefter de i väster överallt når fram till fjällen.⁶ Därmed avstannar denna finnarnas bosättningsrörelse, i och med att den möter en terrängtyp som den finska odlingstekniken inte kan tillgodogöra sig.

I öster har under tiden den finska bebyggelsen vid början av 1600-talet fått fast fot i de södra skogsbygderna i Dalarna, från vilka den sprider sig norrut och efter århundradets mitt når fram emot landskapets centrum. De nordligare finnbygderna i Västerdalarna bebyggs delvis från Rämnen och Säfsnäs i bergslagsområdet samt Ekshärad i Värmland, delvis från de västra nordvärmländska finnskogarna. Finnmarkerna i östra Dalarna, som bebyggs strax

efter år 1600, står givetvis i nära samband med den finska bebyggelsen i Gästrikland, som påbörjades på 1590-talet. Ungefär samtidigt sker bosättningar på flera håll på hälsingeskogarna, den mest kända i Hassela, och snart därpå träffas finnbyar och enstaka finska gårdar över så gott som hela landskapet upp till härjedalsgränsen, där Huskölen bebyggs på 1620-talet, ungefär samtidigt som bosättningen i nuvarande Orsa finnmark tar sin början. Även i Medelpad påträffas i de södra skogsområdena finska bosättningar från omkring år 1600, men därmed synes den söderifrån kommande finska bosättningsrörelsen ha nått sin nordgräns och möter en bebyggelse av finnar, som kommit in på nordligare invandringsvägar tex över Kvarken eller möjligen Sundsvallstrakten.

Sågner om finnarnas ursprung och invandring

Finnarnas emigration till Sverige och de finnbygder som den skapade har livligt uppmärksammats i folkets föreställningar och givit upphov till en rikhaltig sägenflora och traditioner av mycket varierande art. Att så har skett är inte ägnat att väcka förvåning. Det är tvärtom naturligt att ett landnam av denna storleksordning på sina håll måste ha väckt spörsmål, som krävt svar, om invandringstiden, härstamningen av det folk som tagit skogarna i besittning, hur det kommit in i landet och hur det egentligen tillgått, när det skapades stora finnbygder, som så påtagligt skilde sig från sin svenska omgivning ifråga om livsformer, näringsfång, seder, trosföreställningar och språk. Den samlade skatten av sägner och traditioner har emellertid inte förblivit endast den ena partens egendom. Den har kommit att tillhöra såväl den svenska som den finska befolkningen, ehuru med ganska skiljaktig innebörd och inriktning hos de olika folkgrupperna. Om föreställningarna hos svenskskyddens folk sålunda mest kretsade kring särarten i skogsfinnarnas livsföring, sed och tro, så kom sägenverksamheten inom finnbygden därjämte

Karta 1: Den savolaxiska kolonisationen i mellersta Sverige från 1570 till slutet av 1600-talet. Den savolaxiska bosättningens karaktär av skogsbebyggelse framträder åskådligt på kartan genom beläggstecknens koncentring till såväl större som mindre skogstrakter.

Rökstugan i Purala vid sjön Röjden i Östmark, Värmland. Gården upptogs av Erik Purainen år 1647.

att livligt intressera sig för dess historia, som förelåg i en rik men kaotisk skatt av minnen kring bosättningen och livets gestaltning i det nya hemlandet. De svenska bidragen till denna traditionsart är däremot föga betydande och kan med större grad av säkerhet urskiljas huvudsakligen endast beträffande traditioner om finnarna som urfolk eller som mycket tidiga bebyggare. I övrigt kan det vara fråga om sena lån från den historiska traditionen hos skogsfinnarna, som genomgår en rask utveckling och med tiden blir förhärskande i den allmänna uppfattningen.

I traditionerna om den finska bosättningen kan man urskilja äldre och yngre kretsar av föreställningar och sägner. Vad som skiljer dessa åt är inte så mycket tiden för deras tillvaro i folkminnet som fastmera de äldre traditionernas särart ifråga om inriktning och motivval. Dessa sängrupper hör hemma i en alltmer förbleknande tradition, som var tämligen rikt representerad kring medio av 1800-talet, men som efter denna tid blivit allt sällsyntare och fattiga-

re på innehåll. Även i sin fylligaste utformning sysselsätter den sig nästan uteslutande med problemet om finnarnas första uppträdande i vårt land och förnimmes närmast som ekon från äldre lärda diskussioner om finsk bosättning i Sverige på 1100-talet genom Erik den heliges åtgärder eller ett århundrade senare efter Birger Jarls korståg till Finland eller också om finnarna som Sveriges urbefolkning. Uppfattningar om sådana tidiga inflyttningar har funnit väg till folkminnet och kunnat spåras i detta så sent som på 1950-talet. Urfolkstraditionerna åter och de därmed hophörande sägnerna har av allt att döma försvunnit ur folkets medvetande flera decennier tidigare. De härrör ytterst från de ovan antydda strävandena att lösa frågan om de äldsta folkstammarna i Norden, som företogs av historiker företrädesvis under 1700-talet. I samband härmed kom intresset även att inriktas på problemet om finnarnas ursprung. Att dessa jämte lapparna var urinvånare i Norden blev en av den tidens forskare ganska allmänt omfattad hypotes,

som för övrigt anförts redan 1695 av den tyske filosofen Leibniz. Denna uppfattning gör sig i rätt stor utsträckning gällande även under drygt hälften av 1800-talet. Till den ansluter sig sålunda också Erik Gustaf Geijer, när han framhåller, att det forna Sverige haft sina finnskogar liksom det nyare. Att finnarna utgjort urbefolkningen i Sverige, en folkstam som i stor utsträckning dog ut under digerdöden, varefter nya invandringar av finnar ägt rum, utsäges ännu så sent som på 1860-talet av Carl Axel Gottlund i hans Läsning för finnar och vidhålls även senare av en och annan författare.⁷ I den folkliga sägenverksamheten nämnes finnarna såsom ett folk, som funnits före svenskarna i vårt land, och vanligen framhålls även, att den ursprungliga befolkningen utgjorts av jättar eller hackhemsfolk, vilka avlösts av finnar och dessa i sin tur av svenskar. I vissa mellansvenska trakter, där finsk bosättning ägt rum, har sålunda folkminnena haft åtskilligt att förtälja om kontroverser mellan jättar och finnar, och sägner som spelar

i området mellan jättarnas och människornas tidsåldrar kommer därför helt naturligt att identifiera de senare som finnar. Typiska sägner av denna art handlar om jättar, som söker göra sig av med bygdbrutande finnar men själva till sist nödgas resignera och blir undanträngda av de senares odlings- och kultiveringsarbete. Att exempelvis även den vitt spridda sägnen om jättedottern, som hittar en plöjande bonde och i förklädet för honom jämte häst och plog med sig hem till sin fader men blir förmanad att bära honom tillbaka, eftersom hans folk skulle besitta jorden efter jättarna, på samma område ibland kommer att avse en odlande finne, är sålunda en naturlig anknytning. Men finnarna sammanförs ibland även med hackhemsfolket eller hackhemmarna, dvs människor som i mellansvensk och särskilt närkisk folktradition tros ha varit upphov till de många små odlingsrösen och ödeåkrar, som anträffats här och var i skogar och utmarker.⁸ Genom denna identifiering i folkminnet för att förklara hackhemsrösenas tillkomst har

Gården Lindås i Östra Fågelvik, Värmland, upptagen 1601 och fortfarande i samma finska släkts ägo.

därför den finska bebyggelsetraditionen fått mottaga en del motiv och sägner från föreställningskretsen kring hackhemsfolket. I denna förekommande sägner om t ex drottning Hacka, som ger det fattiga folket råg i en handsktumme och skickar ut det i skogarna att svedja och bryta ny bygd, går igen i en begränsad mellansvensk skogs-finsk bebyggelsetradition, men där får hon gestalt och namn av en historisk person, drottning Kristina. Denna drottning Hacka och hennes åtgärder synes återgå på och möjligen vara lånade från motsvarande motiv i den vitt spridda Disasagan om den kloka flickan, som låter folket odla upp mera jord. Kriterier på dessa sägners påverkan på den finska bebyggelsetraditionen är, förutom sägentypernas identitet, det faktum, att traditionen om att finnar skickats ut i ödemarken med så ringa rågför-råd, att det rymts i en handsktumme, har sin spridning inom och intill det område, där hackhemstraditionerna levat starkast. Utanför dessas spridningsområde saknas sägnen i denna utformning hos skogsfinnarna, och kvar står endast uppgifter om en medförd ringa kvantitet av råg. Utanför mellansvenskt område försvinner även detta motiv ur folkminnet. För samma utveckling talar även det förhållandet, att motsvarande sägenmotiv inte tycks förekomma i äktfinsk tradition. Däremot återfinnes det i svensk folktradition i sydvästra Finland men ingår där karakteristiskt nog som delmotiv i Disasagan.

Den yngre bebyggelsetraditionen karakteriseras av ett nära nog oöverskådligt omfång och ett ytterst mångskiftande innehåll. Kring spörsmålen om emigrationstid, härkomst och invandringsvägar, omständigheter vid koloniseringen av skogarna och utvecklingen på den nya hemorten spinner folkminnet en konstfull vävnad av historiska fakta och allehanda traditions-gods. Omkring en historisk kärna samlas sagomotiv, en mångfald sägner av högst olikartat ursprung, traditionsrester ur bygdekrönikan eller från helt främmande historiska händelseförlopp och mycket annat. Detta stoff ingår i by- och gårdshistoria,

utvecklas i några skildringar av vissa personers och släkters öden till viss likhet med ättsagor eller sluter sig kring dominerande motiv i bebyggelsetraditionen, varigenom det uppstår mer eller mindre fast komponerade sägenkretsar. Till följd av den karaktär av trovärdigt återgivande av historiska händelser, som dessa traditioner åsyftar och vid ett ytligt betraktande även synes erbjuda, kommer de ej sällan att på ett i många avseenden olyckligt sätt påverka de flesta framställningar av den finska kolonisationen i vårt land, företrädesvis ifråga om uppfattningen av det bemötande som nybyggarna fått röna av myndigheterna och svenskbygdens folk. Då denna sägnernas roll i skildrandet av finnbygdernas framfarna öden även torde kunna ge ett bidrag till frågan om folktraditionens användbarhet som historisk källa, skall denna sägenverksamhet beröras i det följande, huvudsakligen med exempel från den rika och mångsidiga värmlandsfinska traditionen. Att framställningen med nödvändighet måste framstå som flyktigt refererande eller summerande är ofrånkomligt med tanke på det förefintliga materialets omfång och ytterst varierande innehåll, som förbjuder varje möjlighet till ett rimligt urval och ens den flyktigaste översikt inom det knappa utrymme som här står till buds.

De yngre bebyggelsetraditionernas uppgifter om invandringstider och immigranternas hemorter är oftast vaga och otillförlitliga. Tidsangivelserna, bortsett från även här ibland influerande reminiscenser från ovan berörda "lärdas" uppgifter om 1100- och 1200-talen, rör sig oftast utan närmare bestämd tid om 1500- och 1600-talen men med viss förkärlek för det tidigare århundradet och särskilt hertig Karls tid. Om den värmländska finngården Purala i Östmark vill en tradition sålunda veta, att den upptagits till och med så tidigt som omkring 1550. Denna uppgift återges även i tryck av den norske finnbygdsvetaren Olaf Lindtorp med missuppfattning om förekomst av "papper från 1550".⁹ En undersökning av förhållandena visar, att traditionen om den tidiga bebyggelsen härleder

Gammal gård i den högt belägna finnbyn Aspberget i Norra Finnskoga, Värmland.

sig från fynd av ett gammalt mynt i gårdens jord. Gården upptogs i själva verket först 1647 av Erik Purainen och skattlades 1653. I andra fall föreligger ingen klart påvisbar anledning till av traditionen angiven hög ålder. Detta gäller exempelvis den berömda och av finska forskare ofta besökta gården Juhola, ävenledes i Östmarks socken, som gång efter annan antagits vara en av de allra äldsta finngårdarna i Värmland.¹⁰ Den härrör emellertid först från 1740-talet och är en utbrytning ur en äldre bebyggelse från år 1646, varom traditionen dock varit okunnig. Ibland kan traditionen också förorda en betydligt yngre bosättningsstid än den verkliga. Ett exempel härpå lämnas i en sägenvariant om Per Hakkarainen, den förste bebyggaren vid Nain i Gustav Adolfs (tidigare Ekshärads) socken, som uppges ha levat på Karl XII:s tid. I verkligheten skedde hans bosättning vid Nain på 1620-talet. Misstaget i traditionen torde antingen ha föranletts av Karl XII:s dominerande ställning i folkfantasin eller också ha influerats av kännedom om

den betydande flyktingvägen från Finland i det stora nordiska krigets slutskede efter hans död. Av verkliga fakta i tryck eller handlingar opåverkade uppgifter ur traditioner av här ifrågavarande slag torde sålunda, som dessa exempel visar, i allmänhet böra användas med viss försiktighet. De kan dock inte utan kritisk prövning förkastas, ty understundom visar de sig kunna lämna överraskande exakta upplysningar. Detta inträffar framför allt, när de ingår i släktraditioner. På den gamla finngården Lindås vid sjön Gapern, ca 2 mil nordost om Karlstad, förvaras i original nedsättningsbrevet för finnen Peder Mattsson underskrivet av Karl IX den 2 februari 1608. I enlighet med traditionen i slakten uppgav på 1950-talet en ättling i den tolfte generationen, att Peder finne skulle ha kommit till platsen sju år tidigare. I den årliga räkntan för år 1606 står också Lindås uppfört som nybygge, upptaget år 1601.

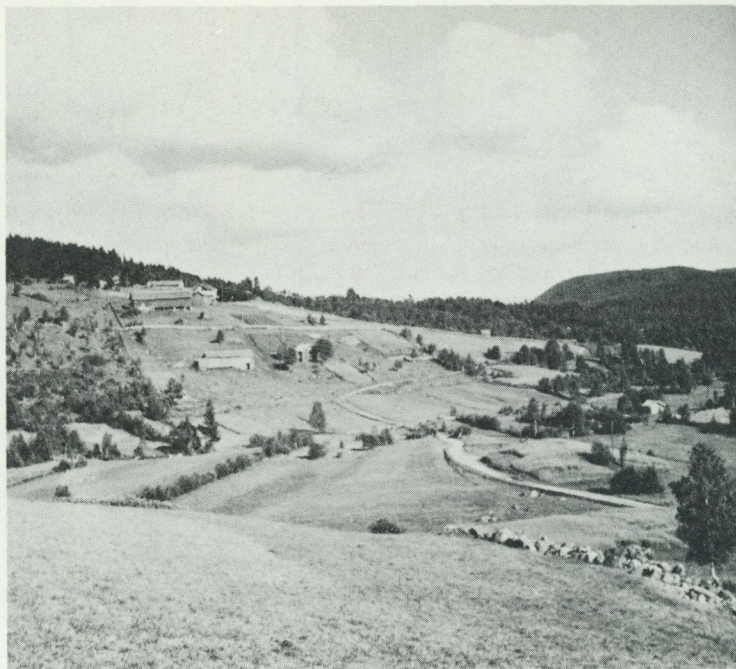
Från vilka bygder i Finland finnarna utvandrat och på vilka vägar de nått bestämmelseorterna i vårt land, därom vet tradi-

tionen i allmänhet ganska dåligt besked, medan däremot omständigheterna kring bebyggandet av den nya boplatsen representeras av ett överflödande rikt sågenmaterial. Sålunda förekommer ganska sällan uppgift om att invandraren kommit från viss bestämd bygd i Finland. När det någon gång så sker, säges vanligen, att finnar kommit från Rautalampi eller också från Tavastland. Därmed avses vanligen samma trakter, eftersom här ifrågavarande bebyggelser till allra största delen upptagits av savolaxare härstammande från det sk Stor-Rautalampi i norra Tavastland, som omkring 1550-talet invaderades och bebyggdes av savolaxare. Detta ursprung, som traditionen endast glimtvis förmår belysa, klargöres och bestyrkes övertygande av det arkivaliska materialet. Viktiga upplysningar om släktnamn och härkomst lämnas på många håll i de äldsta kyrkböckerna. Våra skatte-, mantals- och övriga längder meddelar tidvis spridda uppgifter om släktnamn men ingenting om namnbärarnas hemort utöver de i och för sig viktiga upplysningar som kan utläsas av namnformerna. Det värdefullaste materialet står däremot att hämta i domböckerna, som lämnar mängder av utförliga uppgifter om varifrån finnarna kommit. Däri förordas enstämmigt samma trakter i det inre Finland med angivande av sockennamn som Jämsä, Kuopio, Laukaa, S:t Michel, Rantasalmi, Ruovesi, Saarijärvi, Sääminki och många andra. I de allra flesta fall uppges emellertid finnen vara kommen från Rautalampi, ibland även från viss angiven by inom socknen. Någon gång har man to m sökt översätta namnet till svenska, så i domboken för Gränge i Dalarna den 14/1 1648, då en finne, som erhåller bevis för utflyttning till Värmland, uppges vara född i "Finnelandh i Järnkärna socken". Över huvud taget överväger alla tillgängliga besked om finnkolonisternas ursprungsort så starkt till fördel för Rautalampi, att inga andra uppgifter kan rubba uppfattningen att de skogsfinska bebyggelserna i vårt land huvudsakligen uppbares av östfinnar, främst savolaxare från Stor-Rautalampi-

området. Detta bestyrkes också på övertygande sätt av de omfattande språkliga, etnologiska och folkloristiska undersökningar som företagits av såväl svenska som finska forskare i de olika finnbygderna.

Om Grills Kavala (Kavalainen) i Bogen i Värmland vill sägna veta, att han som första bebyggare¹¹ kommit till trakten efter att ha färdats från Finland runt Bottensiska viken. Samma väg skall enligt allmän tradition även den förste finnen i Lekvattnet, Matts Larsson Liukkoinen, ha använt, ridande på en vit häst, och denna färdväg återkommer då och då i sägner även om andra finska immigranter. Om andra finnar åter förtäljer sägnerna, att de kommit söderut genom Norrland, sedan de med boskap och bohag gått på Bottenvikens is över från sitt hemland. Det kan naturligtvis vara möjligt, att någon enstaka finne färdats på dessa sätt, men så svårt var det inte att förflytta sig från Finland till Sverige, att så långa och besvärliga omvägar måste anlitas. Den naturliga inkörsporten för de allra flesta har otvivelaktigt varit Stockholm, som var huvudstad även för finnarna, och dit av gammalt strömmen gick av handelsmän och arbetsfolk från Finland. Möjligheterna att resa till Stockholm var också goda, framför allt genom den florerande bondeseglationen från hela den finska skärgården, varigenom varor och folk transporterades över vattnet i båda riktningarna. Dessa bondeseglare hade av ålder rätt att segla förbi Stockholm upp i Mälaren, där de besökte städer och viktiga orter, såsom Sigtuna, Uppsala, Strängnäs, Västerås, Köping och Kungsör, men även rena "bondhammar" här och var på mälarkusten. Vägen kunde sålunda betydligt förkortas för de finnar som ämnade sig så långt västerut som till Värmland. Främst av domböckerna men även av andra handlingar får man goda upplysningar om den livliga trafik och starka rörelse av finskt folk som rådde just kring mälaronrådet. Finnar fanns ständigt till hands i Stockholm, varför man för dit, när man ville skaffa sig en finsk dräng eller piga. Genom finska skeppare och färdmän eller hos i hu-

*Finnbyn Hattaktorp i
Östmark, Värmland.*

vudstaden bosatta finnar – särskilt nämnes en tid ett por-te på Söder – förskaffade sig till Sverige inflyttade finnar upplysningar om släktingar på hemorten, t ex om arv och andra ekonomiska ärenden, och från Finland skedde där likartade förfrågningar om till Sverige bortdragna finnar. Direkta uppgifter om hur finska immigranter färdats till Stockholm föreligger även. Sålunda omtalas t ex i ett register på skepp och skutor i Stockholms hamn från år 1595 även en stor finsk bondskuta, som var full med vinterliggare (dvs säsongarbetare vintertid), folk som ville taga tjänst och även några män, som hade både hustru och barn och ville "bliffua här i landet boende".¹² På detta sätt kom säkerligen de allra flesta finnar, som ämnade söka sig arbete och hemort i Mellansverige. Skulle färden ställas till skogarna i Gästrikland eller Hälsingland for man däremot närmast till Gävle med finnskutor, som då och då seglade dit och tog resande med sig i mån av utrymme. Upplysningar om att man på så sätt kom in

över denna hamn meddelas exempelvis i en supplik från något av åren 1597 eller 1598, vari tvenne finnar, Matts Jöransson och Påvel Andersson, berättar, att de kommit från Finland till Gävle. Av en bonde i Hedesunda hade de fått lov att "hugga göle" och sått 1½ spann råg, varefter de dragit norrut och sökt sig torpplats i Torps socken och nu begärde att få röja och bygga där.¹³ Dessa finnar, som alltså nyttjat en lämplig led för dem som ämnade sig norrut i landet, hamnade sedermera i Medelpad, den ene i Torps, den andre i Stöde socken.

Dessa kortfattade utdrag ur ett ganska omfattande material ger stöd för en uppfattning, att traditionens många uppgifter om de invandrande finnarnas besvärliga färdvägar från Finland till de slutliga bösättningarna väsentligen hör hemma i sägnernas värld. I verkligheten färdades man säkerligen på helt annorlunda sätt med utnyttjande av tidens samfärdselsmöjligheter.¹⁴ När det gäller värmlandsfinnarna bör för övrigt beaktas, att de allra flesta

Intendenten vid Nordiska museet Nils Keyland var själv finnättling – hans efternamn är en försvenskning av moderns släktnamn Kailainen – och dokumenterade under 1900-talets första decennier sin värmändska hembygds folkkultur i teckningar, uppteckningar samt inte minst som en mycket skicklig fotograf.

Bilden ovan visar den finsktalande husbonden Olov Andersson i sin rökstuga, i Kartberg, Östmarks socken. Han sitter på "banken" (av finska pankko), den framskjutande främre delen av den "träkista" på vilken den murade ugnen vilar.

Bilden t.v. visar husbondfolket i finntorpet Månstorp i nordvästra delen av Gräsmarks socken.

inte kom direkt från Finland utan medelbart genom tidigare bosättningar i Södermanland, Gästrikland, Hälsingland, Orsa finnmark och flerstädes i Bergslagen, vilka tjänade som ett slags uppmarschområden för etappvisa bosättningsrörelser västerut.

Landnamssägner

I likhet med de äldre bebyggelsesägnerna framhåller även de yngre, att i det ringa bohag, som den invandrande finnen förde med sig, ingick en mycket liten kvantitet av den oundgängliga svedjerågen, förvarad i en tobaksdosa, ask, knivslida, påse el dyl, ibland även i en vanttumme, då den andre vantens tumme inrymde det ävenledes värdefulla rovfröet. Med uppgiften om den ringa mängden råg anger sägnerna, att den enbart var avsedd till utsäde i den första sveden, och betonar samtidigt, att stor kvantitet inte erfordrades, eftersom svedjerågen tuvade sig kraftigt. Den måste därför också sås mycket tunt – sju korn på kalvskinnet anges som mått. Att några livsförnödenheter medfördes omnämnes sällan. Däremot berättas ofta, att den förste finnen hade turen att få skjuta en älg eller annat vilt, fångade fisk i älv eller sjö eller kunde ha tillgång till mjölk, om han, som ej sällan var fallet, hade ko eller get med sig, som stod bunden under en gran i skogen, innan han hunnit uppföra något primitivt skjul till ly för sig själv och boskapen. Om i värsta fall däremot ett ringa medfört matförråd måste drygas ut, kunde finnen under den första tiden, som sägnen förtäljer om Esko Rämäinen, den förste bebyggaren i Digerberg i Nyskoga, delvis få livnära sig med råa pilblad och rötter.¹⁵ Häst säges många finnar ha fört med sig, säkerligen främst för transport av diverse bohag och nödvändiga redskap för svedjande, jakt och fiske och andra verksamheter. Inga av dessa medhavda föremål omnämnes emellertid särskilt, bortsett från bössan, som finnen i sägner om förföljelse från svenskarnas sida uppges ha varit tvungen att ha med sig till försvar, medan han uppförde sina byggnader på sveden.

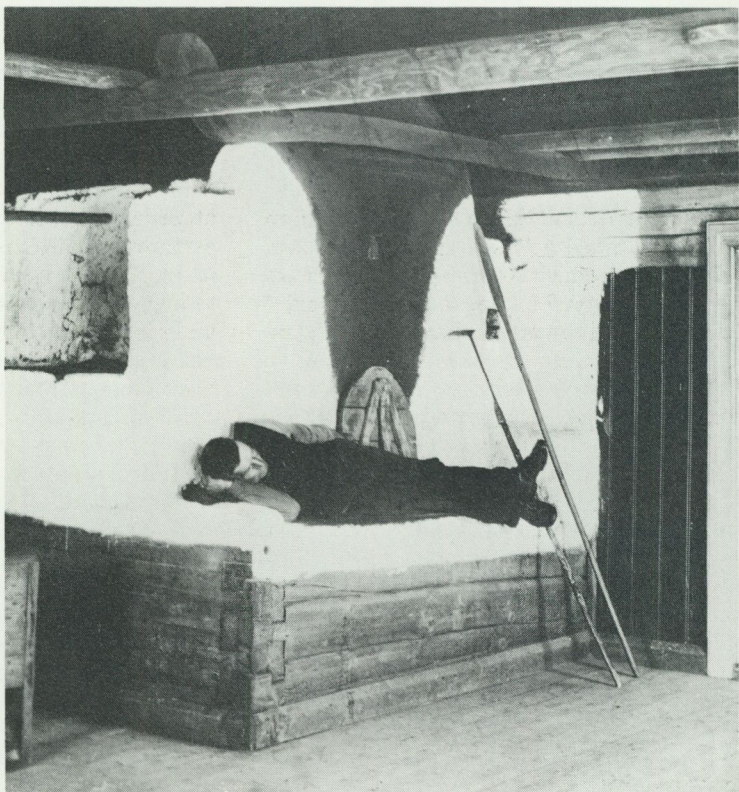
Om hur finnarna efter framkomsten till bestämmelseorten utvalde plats för bosättning finnes en mängd uppgifter i sägnerna. Dess lämplighet för den tillämnade bebyggelsen var beroende av hur den uppfyllde åtskilliga primära krav av rationell innebörd men även sådana, som var förbundna med folkliga trosföreställningar. Platsen skulle sålunda vara högt belägen, helst i lid mot söder för att vara skyddad mot frost, vilket dessutom även kontrollerades genom utplacering av skålar eller näverbyttor fyllda med vatten. Blev det alltför tidigt på hösten is på vattnet, såg man sig om efter bättre plats att bosätta sig på. Jordmånsens beskaffenhet prövades noga, och det berättas, att finnarna såväl luktade som smakade på jorden, innan de godkände en tillämnad boplats. Jorden skulle vara finkornig och även vattenbevarande, så att den inte lätt drabbades av torka, och marken måste innehålla vattenådror, som lämnade tillgång till hållbara källor. Fiskevatten i älv eller sjö borde finnas i närheten, likaså i omgivningarna lämpliga svedje- och jaktmarker, vilka senare också avsevärt kunde förbättras just som en följd av svedjandet.¹⁶

Vid sidan av dylika uppgifter i traditionen om rent praktiska synpunkter och åtgärder vid valet av boplats tillkommer även drag av folktro och klart sägenartade inslag. Viktigt ansågs sålunda vara, att inte bygga på en plats, där man kunde oroa underjordiska väsen och därför riskerade att råka ut för vantrivsel, olyckor och sjukdomar på människor och djur. Det berättas därför ibland, att finnen lade sig ned på marken för att lyssna, ej endast för att uttröna om den innehöll vattenådror, utan även och framför allt för att höra efter, om underjordiska väsen hade någon verksamhet där. Om så ej befanns vara fallet, var det ej förenat med någon fara att bygga där. Om tuppen, som varnade för faror och fördolda ting, trivdes och gol på platsen, förelåg ej heller några hinder att slå sig ned för att där bygga och bo. Ganska ofta omtalas, att finnen genom att sova på platsen skaffade sig upplysningar i olika avseenden om dess lämplighet. Den ovan omnämnde Peder i

Lindås fick på så sätt veta, att han där kunde sova ostörd. I andra fall fick den sovande besked i en dröm. Pekka Hakkarainen, som lade sig att sova vid stranden av den stora sjön Nain (nuv Naren) i östra Värmland, såg i drömmen en man, som sade att han skulle bli rik, om han byggde där och hjälpte folk att komma över sjön. Om den för hans och hans söners kontroverser med det uppväxande Uddeholmsbolaget välkände Kristoffer Havuinen berättar sägner, att han slog sig ned vid Sundsjön, sedan han i drömmen fått uppmaning att bo där och vid uppvaknandet mötts av ett gott omen, nämligen sju älgar, av vilka han kunde skjuta en, enligt andra sägner alla. Annorlunda råd fick Juho Veteläinen, sägnernas Jo Vedlan i Medskogen i nuvarande Södra Finnskoga, som säges först ha ämnat bosätta sig vid Gommolasberget,¹⁷ men i en

dröm uppmanades att flytta till en plats, där han blev kringfluten av vatten. Han begav sig då därifrån och byggde i Medskogen. Platsen där hans gård, den första i Medskogen,¹⁸ har legat är numera blott en vall, som sluttar brant åt alla håll. Nedanför dess södra sluttning flyter Medskogsån, och en stor bäck, som rinner nedåt mot denna, delar sig i tvenne färar mitt för kullen och söker sig på bägge sidor om den ut i ån. Han var sålunda omfluten av vatten på den nya tomtplatsen, och kunde där inte oroas av gengångare och onda, övernaturliga väsen, som enligt folktron ej kunde ta sig över rinnande vatten. Man kan dock med fog misstänka, att denna sägen om hans bosättning inte har någon faktisk händelse som grund utan är en sorts förklaringssägen i anslutning till hans namn – veteläinen har som adjektiv innebörden "vattnig,

Interiör av rökstugan i Johola, Östmark. På "banken" (se s 45) vilar Johannes Jons-son, "Johola-Jussi", den siste i syskonskaran på denna gård, där finskt språk och finska traditioner bibehölls längst i finnbygden. Den besöktes därför ofta av finska forskare. Vid hans död 1939 gick en hel epok i graven. Gården blev öde och har så förblivit, men den vårdas väl av släkten.

vattenaktig" el dyl – och den säregna tomtplatsen. En sägen, som däremot med viss-
het inte har ursprungligt samband med en
finnes flyttning av bostad, berättas om en
bosättning i Höljes i Norra Finnskoga. En
finne vid Nordmon i Trysil i Norge ville
uppsöka en annan boplats. Han högg därför
en yxa i en stock, som han sköt ut i älven
(Trysilälven-Klarälven) med föresats att
slå sig ned där den stannade. Stocken flöt i
land vid Heden i Höljes, och där bosatte sig
finnen. Traditionen har här för beskriv-
ningen av finnens flyttning använt en känd
kyrkbyggnadssägen, som för övrigt funnits
till hands på nära håll, nämligen som redo-
görelse för hur kyrkplatsen bestämdes, när
Trysils kyrka skulle byggas.¹⁹

Ofta har traditionen åtskilligt att förtälja
om förhållanden och åtgärder vid den fins-
ke nybyggarens markförvärv. Att märka är
dock, att huvudparten utgöres av en myc-
ket splittrad och svåröverskådlig mångfald
av minnen om uppgörelser och avtal med de
tidigare markägarna eller tvister och ej säl-
lan hårda sammandrabbningar med andra
finska nybyggare om rågångar, rätt till
svedjande m m. Förekomsten av egentliga
sägner med fast utformning i fråga om stil
och motiv är däremot ganska begränsad.
Mest spridda träffas varianter av en välbe-
kant vandringsägen om jordförvärv genom
omfärd på olika sätt, som är vida känd ända
sedan antiken, där den av Livius och Aure-
lius Victor berättas om den romerske hjäl-
ten Horatius Cocles, som för stor tapperhet
mot etruskerna i belöning erhöi så mycket
jord som han på en dag kunde plöja
omkring.²⁰ Om finnarnas markförvärv be-
rättas den vanligen så, att en finne fått så
stort markområde, som han kunnat omfara
på en dag genom att åka skidor. En av de
mera kända torde vara sägnen om den förs-
te finnen i Bingsjö i Dalarna, Pekka Da-
nielsson, som av Karl IX fick ta jord på
dessa villkor. Flera andra sägner handlar
också om inringning av jordområden ge-
nom skidåkning, så från Ramsberg i Väst-
manland, Fansen i Bollnäs och ytterligare
från Los och Voxna i Hälsingland, där det
berättas, att finnen på en dag åkte runt

halva Voxna bruk. I en sägen från Järnboås
skedde jordförvärvet genom omfärd till fots
på en dag, medan det i en variant från Ljus-
narsberg medgavs finnen så stort jord-
stycke i omkrets som ett par näverskor höll
att företa en inringning till fots med. Som
ytterligare exempel kan nämnas, att enligt
en sägen Skattlösberget i Grangärde erhål-
lit sitt namn därav, att den förste finnen,
som bosatte sig där, fick så mycket mark
skattefritt för evärdlig tid, som han kunde
omfara på en dag. I en variant av en när-
besläktad sägen vanns samma förmåner
genom att inhägna området med att rulla
ut tråden i ett nystan. Denna sägen, den s k
Didosäggen, som berättas om Kartagos
grundläggning genom den landsflyktiga fe-
niciska drottningen Dido men fö är vida
spridd jorden runt, finnes i övrigt represen-
terad blott i något enstaka belägg i finn-
bygderna i Sverige.²¹ I ett fall omtalas så-
lunda, att så mycket jord får intagas, som
kan täckas av en oxhud eller, i ett annat
belägg, så mycket som kan rymmas i en
handske. I bägge fallen skäres – som i den
antika sägnen – föremålen i remmar, som
lägges runt större jordområden än de av-
sedda.

I folktraditionens skildringar av den fins-
ke invandrarens fortsatta öden, sedan han
kommit i ordnade förhållanden på sin nya
hemort, träffas sägner, som leder sitt ur-
sprung från finskt traditionsområde och
med de finska kolonistörerna överflyttats
till svenska skogsbygder. De tillhör alla
ödemarkstraditioner från uppodlingen av
det inre Finland och belyser på sitt sätt
svedjefinnens behov av stora viddar för ut-
vecklingen av sitt extensiva odlingsystem.
Allmänt i de värmländska finnbygderna
och övriga finska bosättningsområden i
Mellansverige samt, möjligen något spar-
sammare, i delar av Norrland förekommer
sålunda i många sägner och ibland även
som självständig sägen ett motiv, som på
varierande sätt uttrycker just detta finnens
behov av vida marker för sitt näringsfång.
Vanligen har det formen av ett ytrande att
någon annan invandrare bygger i finnens
förstuga, kalvhage, fägata eller gatunum,

på hans fägårdsbacke osv, även om avståndet till honom är flera mil långt. Någon gång kan uttrycket vara ändå mera tillspetsat, och den avlägset boende grannen säges då sitta som syl i ögat. Ej sällan berättar sägnen, att följderna blir svåra konflikter, som kan leda till att nykomlingen blir bortjagad och ibland även dödad. Annars kan också en sammandrabbning avslutas med förlikning, så som fallet säges ha blivit, när Risto Havuinen vid Sundsjön i östra Värmland med våld sökte göra sig kvitt Pekka Hakkarainen, som byggde vid sjön Naren, över tre mil längre norrut – en sägen som möjligen kan återspegla motsättningar i något avseende men i övrigt inte har något att skaffa med verkligheten. Om Hakkarainen åter berättas, att han blev förgrymmad över att två av hans söner byggde för nära honom och varandra och förklarade: "Nu bygger de så tätt, att det blir bara elände av alltihop." Den ene sonen byggde vid Brunnsberg i Ekshärad, två mil från Nain vid Naren, den andre vid Aspberget i nordspetsen av Värmland, ytterligare omkring tolv mil fågelvägen norrut.

Upptäckten av den nye grannen sker ibland genom att finnen – på sätt som är väl känt från digerdödssågnen – ser rök stiga upp på avstånd, ger sig av för att utrona orsaken och träffar på en annan bebyggare. En annan intressant "upptäcktssågen" från norra Värmlands finnbygder berättar, att den förste finske nybyggaren tror sig vara ensam på trakten, till dess han en dag vid fiske i en älv får se ett färskt huggspån komma flytande på vattnet. Han beger sig ut på upptäcktsfärd och träffar på en annan finne, som håller på att bosätta sig på en plats flera mil uppåt älven. Förargad över detta intrång, som han betraktar det, flyttar han genast bort för att uppsöka lugnare förhållanden. Denna sågen är i övrigt belagd mycket sparsamt i östra Norges finnbygder och i Sverige i ett fåtal uppteckningar från Ångermanland, Västerbotten och södra Lappland. I Finland hittar man den allmänt känd i den svenska traditionen i Österbottens kustsocknar mitt för Kvarken, och på finskspråkigt område är den

allmän, förutom i Österbotten, framför allt i Satakunta, Tavastland och norra Savolax, men träffas dessutom även på några få platser i Karelen. Från ett centrum i det inre av Finland har sägnen sålunda i svenskspråkig form via Österbotten spritts över Kvarken till ett motstående område i Sverige och på finskt språk följt med finska invandrare till Värmlands finnskogar, där den bevarats till våra dagar. Den utgör, liksom även andra "finnbygdssågnen", ett belysande exempel på olika folktraditioner med likartade utbredningar inom Sverige, som ej bör förklaras såsom enbart beroende på värmländska arbetsvandringar till och bosättningar i Norrland utan företagen kontroll av eventuell förekomst i Finland.²²

"Ättsågnen" från finnbygderna

I den finska folktraditionen i Värmland grupperar sig i en del fall omfattande samlingar av berättelser om de första finska bebyggarnas öden till betydande kretsar av personsågnen, som åtminstone i ett par fall visar tendens till utvecklingar erinrande om ättsågnen av den typ som förekommer i Norge och på Island. De framträder här som skildringar i muntlig tradition av händelser, som inträffat inom en viss finsk bosättning och knutits huvudsakligen till en enskild person eller i mindre utsträckning till flera medlemmar av en släkt. Deras kärna består av historiskt verifierbara händelser, kring vilka fogats stoff av varierande ursprung, såsom olika slags sågnen, föreställningar i värmländsfinnsk folktrö, drag av folklig sed och mycket annat traditions gods, som kunnat sammanställas med olika skildrade omständigheter. Exemplet på sådana ansatser och ofullbordade ättsågnen träffas inom några få traditionskretsar och ansluter sig till vissa invandrande finnar, som folktraditionen uppfattar som betydande män bland sitt folk under själva kolonisationstiden och vilkas liv och gärningar den håller i minnet. Den bäst sammanhållna av dessa traditionskretsar rymmer en ganska stor samling av sågnen och fakta om den välkände fryksdalsfinnen

Hindrik Tomasson Häkkinen, som år 1646 upptog Rattsjöberg i Vitsand. Berättelserna uppehåller sig vid förhållanden och tilldragelser i hans liv och verksamhet från och med uppbröttet från Tavastland med boskap, hustru och broder i följe till ende sonens tragiska slut och hans eget frånfälle på Rattsjöberg år 1669. Därmed lämnar de denna gård och fortsätter med släktens öden på den märkliga gården Mäkkylä (= Mäkikylä), belägen överst på ett högt berg i norra delen av Östmark, och tystnar definitivt, när denna gård efter av sägnerna återopade svåra förhållanden och tragiska händelser övergives och blir öde inemot seklets slut. Tyvärr tillåter inte omfånget av denna Häkkinens "åttsaga", det rika innehållet och kravet på jämförelse-material och förklarande kommentar något

Näverflätningen är ett gott exempel på hur inflyttade finnar påverkat svensk folkkultur. Även namnen på vanliga bruksföremål i näver antyder det finska sambandet (finnsäck, finnkass, kont). Den här näverdockan ur Nordiska museets samlingar representerar en ovanligare användning av denna teknik.

översiktligt referat inom ramen för en vanlig artikel.

Likartade traditioner, ehuru av mindre omfattning, berättas även från Värmlands bergslag om Pekka Hakkarainen i Nain och Kristoffer (Risto) Havuinen i Sundsjön, den senare mest känd genom sin och sönernas kamp mot det uppväxande Uddeholmsbolaget, vilken slutade med att deras föräldrade järnindustri och primitivare näringsformer dukade under för en ny och effektivare företagsform.²³ Slutligen hör till denna traditionsart också släkttraditionerna från gården Lindås i Östra Fågelvik samt ett par sägenkretsar om finnarna Juho Veteläinen i Medskoggen i nuvarande Södra Finnskoga och Erik Purainen i Purala i norra delen av Östmark, där emellertid berättelserna rätt snart tunnas ut och tystnar oåterkalleligen. I det senare fallet sker detta i och med att finnen bryter upp från sin gård och flyttar till den norska finnbygden, enligt en helt grundlös tradition på grund av fruktan för straff, sedan han överfallits av svenskar och råkat skjuta ihjäl en av dem. Detta är endast en sägen, som fästas vid hans namn. Han bodde tvärtom i godan ro på sin gård från upptagningsåret 1647 till 1679, då han sålde hemmanet till en svensk bonde, enligt domboken för 34 daler silvermynt, två eketunnor bjugg och tre kvarter råg i övergåva.

"Finnkrigen" i sägen och verklighet

I framställningar av finnbygdernas historia möter man den uppfattningen, att de invandrande finnarna, som till en början mottagits välvilligt av myndigheterna och den svenska befolkningen, efterhand började betraktas med en ovilja, som snart övergick till svåra förföljelser. Finnarnas svedjebbruk förbjöds, svedjerågen framtogs dem och deras gårdar brändes. De betraktades som rättslösa, varför de jagades från trakt till trakt och saklost kunde dödas av de svenska bönderna. Fullkomliga hetsjakter anställdes, som ibland slutade med regelrätta drabbningar med ett flertal stupade osv. Finnarna å sin sida rotade sig samman

och svarade med försåt i skogarna och svåra våldsdåd, och på så sätt uppstod i de områden, där de båda befolkningarna gränsade till varandra, ett fullkomligt osäkerhetstillstånd med ständiga slagsmål, dråp, mordbränder och oavlätliga småkrig i de djupa skogarna under långa tider av 1600-talet.

Man skulle vara böjd att tro, att framställningar av detta slag borde höra till undantagen, men så är icke fallet. Att man farit hårt fram med finnarna har tvärtom blivit en ganska allmänt godtagen sanning alltifrån senare hälften av 1800-talet till följd av C A Gottlunds frenetiska framhållande av myndigheternas och den svenska allmogens förföljelser av skogsfinnarna, artiklar av G Djurklou m fl och framför allt P Nordmanns avhandling om finnarna i mellersta Sverige, som i dessa frågor blivit ett rättesnöre för en lång rad forskare och skribenter fram till våra dagar.²⁴ Finnförföljelserna har även behandlats skönlitterärt i en mängd romaner och noveller tex av Gustaf Schröder, Sven Rosendahl, Jol Strand (Hjalmar Ljunggren), Helmer Linderholm m fl, varigenom föreställningar om "finnkrig" och blodsdåd spritts till en vidare allmänhet och blivit grundmotiv i en sorts finnbygdsromantik, som även färgat den folkliga sägenverksamheten.

Denna historieskrivning verifieras alls icke av källornas vittnesbörd. En grundlig genomgång av den betydande mängd av arkivhandlingar, varur uppgifter om finnarnas bosättning står att hämta, ger i stället vid handen, att man ensidigt utnyttjat ett alltför ringa och lokalt begränsat källmaterial och därigenom missförstått 1600-talets nybyggespolitik och av ekonomiska och sociala skäl föranledda stadganden. Därtill har man som historiskt källmaterial okritiskt använt sägner av högst varierande ursprung liksom även mycket dubiösa och förvanskade yngre skogsfinska folktraditioner, framför allt från Värmlands finnbygger. Det rör sig med andra ord, som nedan (s 61 f) avslutningsvis ytterligare belyses, om en historieskrivning, som med allt fog måste bedömas såsom mycket otillförlitlig.

Alla tillgängliga fakta visar i stället med all önskvärd tydlighet, att man råkat förblanda begreppen assimilation och förföljelse. Man kan konstatera, att det tidigt uppstod gott samförstånd mellan finnarna och den svenska befolkningen, och det råder ej heller något tvivel om att finnarna under kolonisationstiden behandlats korrekt av myndigheterna, som oavbrutet strävade efter att forma den finska bosättningen till en bärkraftig bygd i enlighet med tidens lagar och förordningar. Från statens sida avsåg koloniseringen av utmarkerna framför allt att skaffa kronan intäkter genom nya hemman och skattetorp. Bestämmelserna gick därför ut på att vidmakthålla bolbyarnas skatteförmåga, liksom att inte tillåta nybebyggelser, som ej gjorde skäl för ett fjärdingshemman och därmed kunde ge upphov till ett skogsproletariat.²⁵ Härvid medverkade till stadgandenas utformning i hög grad även trycket från ett redan existerande lösfolksproblem, som alltmera förvärrades genom förrymda knektar, missdådare och tillskott från den av de svenska byarna avsöndrade underklassen. Tillämpade på finnarna drabbade dessa bestämmelser de sk dreftefinnarna, huskarlar och annat lösfolk, som – liksom fallet tidvis var på sina håll i Finland – nyttjade ett ohejdat och ambulerande svedjebbruk utan att bosätta sig, däremot icke den lagligen nedsynta och bofasta finnbefolkningen. Likaså gjordes även uttryckligen undantag för de finnar som årligen arbetade som säsongarbetare och reste hem med sin arbetsförtjänst, dvs de sk vinterliggarna, liksom självfallet för de finnar som upptagit torpställen i enlighet med bestämmelserna för nyodling. Att man i stället var mån om dessa sistnämndas vistelse i landet, framgår av bestämmelsen, att man skulle förvissa sig om, att de lagligen ville fortsätta att uppbygga och hävda sina gårdar, så att de framdeles kunde skattläggas och införas för viss ränta i jordeböckerna.

Att beteckna finnen som rättslös överensstämmer ej heller med de verkliga förhållandena. Han hade tidigt egna nämndemän vid tinget, så tex i Karlskoga och

Fryksdals härad i Värmland, och i trakter med stor finnbefolkning, som vid Hällefors häradsrätt i nordvästra Västmanland, kunde nämnden to m bestå av tio finnar och två svenskar – och man kan inte med fog påstå, att han ej fick sin rätt med oväld enligt gällande lag. Tvärtom finnes exempel på att man strikt följde lagens bestämmelser, även då finnar begått olagliga handlingar och som följd härav utsatts för oförrätt i en eller annan form från svensk sida. För övrigt synes finnarna själva inte ha ansett sig rätts- och laglösa på skogarna. De uppmärksammade tvärtom mycket snart den svenska rättsordningens möjligheter och fördelar och visade sig inom kort flitigt införa domstolarna med allehanda klagomål, antingen mot andra finnar i arvstviser, gräl om svedjemarker, slagsmål, dråp osv, eller mot svenskar om utmarker, rågångar, slåttrar osv. I intet fall kan man med skäl påstå, att finnen förvägrades sin rätt. Allt tal om skogsfinnarnas rättslöshet bottnar otvivelaktigt i djup okunnighet om vad källorna har att förmäla.

Likaså måste man inlagga en bestämd gensaga mot påståendena, att finnarna saklöst kunde ihjälslås av svenskarna och att dylika dåd ledde till hämndeaktioner med kravet liv för liv. När en författare ger en sammanfattning av de gängse framställningarna med att säga, att man ”för hårt fram med finnarna. Man gjorde upp sitt gamla groll från jaktstig och slätteräng med lodbössa och yxa, långa tider sov man med vapnen laddade, och mötte varann vid svedjorna med stora uppbåd av folk. Det finns gott om protokoll över knivhugg, rån och bösskott och gott om domar liv för liv”, då har han i några få satser komprimerat en historieskrivning, som i osannfärdighet söker sin like.²⁶ Källorna talar synnerligen kompakt emot dylika utsagor. Det finns ingalunda gott om domar över knivhugg, rån, bösskott och mord. En genomgång av 1600-talets samtliga domböcker för hela Mellansverige har sålunda t ex beträffande dråp och mord inbringat endast sju fall, där svenskar och finnar varit kontrahenter. Av

dessa är tre dråp i fyllan, och endast ett av de övriga kan anses stå i samband med en motsättning mellan svensk och finne, nämligen ett gräl om jakträtt. Det stora antalet fall av slagsmål och dråp – och sådana gives många under detta århundrade – hör däremot hemma i svenskar och finnars inbördes uppgörelser. Vad författaren i övrigt summerar i de ovan anförda meningarna, torde närmast kunna betecknas som ett extrakt, pressat ur gängse skildringar och sägner om motsättningar mellan svenskar och finnar, möjligen även med påverkan från stämningen i vissa skönlitterära arbeten med motiv från finnbygderna.

Att med tiden nybyggespolitiken radikalt förändrades får naturligtvis inte, som såväl folktraditionen som forskningen gärna velat framhålla, göras avhängigt av eller ses som ensidigt riktat mot de finska nybyggarna. När medeltidens naturushållning började vika för nya ekonomiska idéer, blev anläggande av nya skattetorp en fråga av underordnad betydelse för regeringen. Dess intresse vändes nu först och främst mot bergsbruket, som i enlighet med den merkantilistiska uppfattningen började inriktas på högförädlade produkter såsom det för staten mest lönsamma exportobjektet. Med anledning härav samt tillfölje en av kontinentalta idéer och erfarenheter påverkad rädsla för skogsbrist och därav beroende prisfrågor – kolet för järnframställningen fick inte bli för dyrt på grund av långa kol- och virkestransporter – stadgades i de nya skogsordningarna år 1647 och 1664 förbud mot svedjande. Bestämmelserna härom gällde sålunda svedjandet över huvud såsom ett ur nationalekonomisk synpunkt direkt skadligt näringsfång och riktade sig inte speciellt mot finnarna. Att svedjningsförbudet drabbade finnarna relativt hårt berodde givetvis på att deras odlingsteknik byggde på svedjandet och hade ingenting att skaffa med någon planmässig förföljelse av denna folkgrupp. Förbudet var för övrigt lika impopulärt bland de svenska bönderna och drabbade även dem ganska kännbart, eftersom de vid denna tid svedjade lika flitigt som fin-

Gammal rökstuga i Fjolperstorp i Ostmarks socken. Det var den sist bebodda rökstugan i Värmland och blev öde så sent som 1969.

narna. En genomgång av domböckerna för exempelvis Värmland rörande de rannsakingar av svedjandet, som anställdes efter tillkomsten av 1647 års skogsordning och till följd av denna, visar sålunda, att i hela landskapet utom Fryksdals härad 167 svenskar men endast ett par tiotal finnar drabbades av skogsordningens bestämmelser. I Fryksdalen, där ingen särskild rannsaking kom till stånd, fälldes 60 svenskar och 34 finnar för olaga svedjande under en 30-årsperiod kring tiden för de båda skogsordningarna. Ur protokollen från de anställda råfsterna kan som exempel på proportionerna av straffen för finnarnas och svenskarnas svedjande anföras från Jösse härads ting år 1647, att 7 finnar bötfälldes för olaga svedjande, medan samtidigt 37 svenskar fälldes för samma lagöverträdelse. Från Värmlands bergslag har vidare ett domslut i 1655 års dombok framhållits som exempel på en råfst med finnarnas svedjande, varvid över 40-talet perso-

ner straffades med böter. En undersökning av de inblandade personernas härstamning visar emellertid, att möjligen någon enstaka finne fanns med i denna skara men att det annars var frågan om svenskar och valloner.²⁷ Att svenskar i så stort antal drabbades av straff, synes ha berott på att deras svedjande förödde marker, som låg nära till bys eller berörde skogar, som var mera välbelägna för transporter till gruvor och bergverk, medan finnarna – åtminstone under själva kolonisationstiden – svedjade längre ut på ödeskogarna. För övrigt bör man observera, att skogsordningarnas stadganden på grund av den allmänna ovilja, som de uppväckte, inte sattes i verket i full utsträckning och att de med tiden även mildrades i sina formuleringar. Från början torde de också i mångt och mycket ha avsetts att vara ett skrämnskott för den lösa befolkningen på skogarna. Om man fattar dem som ett utslag av förföljelse mot hela den finska befolkningen, har man begått

samma försyndelse som den nitiske landshövdning varnas för, som på en förfrågan om en viss bestämmelse gällde bofasta finnar, av regeringen fick uppmaningen att rätta sig efter mandatet, "icke extenderandes det vidare än det i bokstafven lyder".²⁸

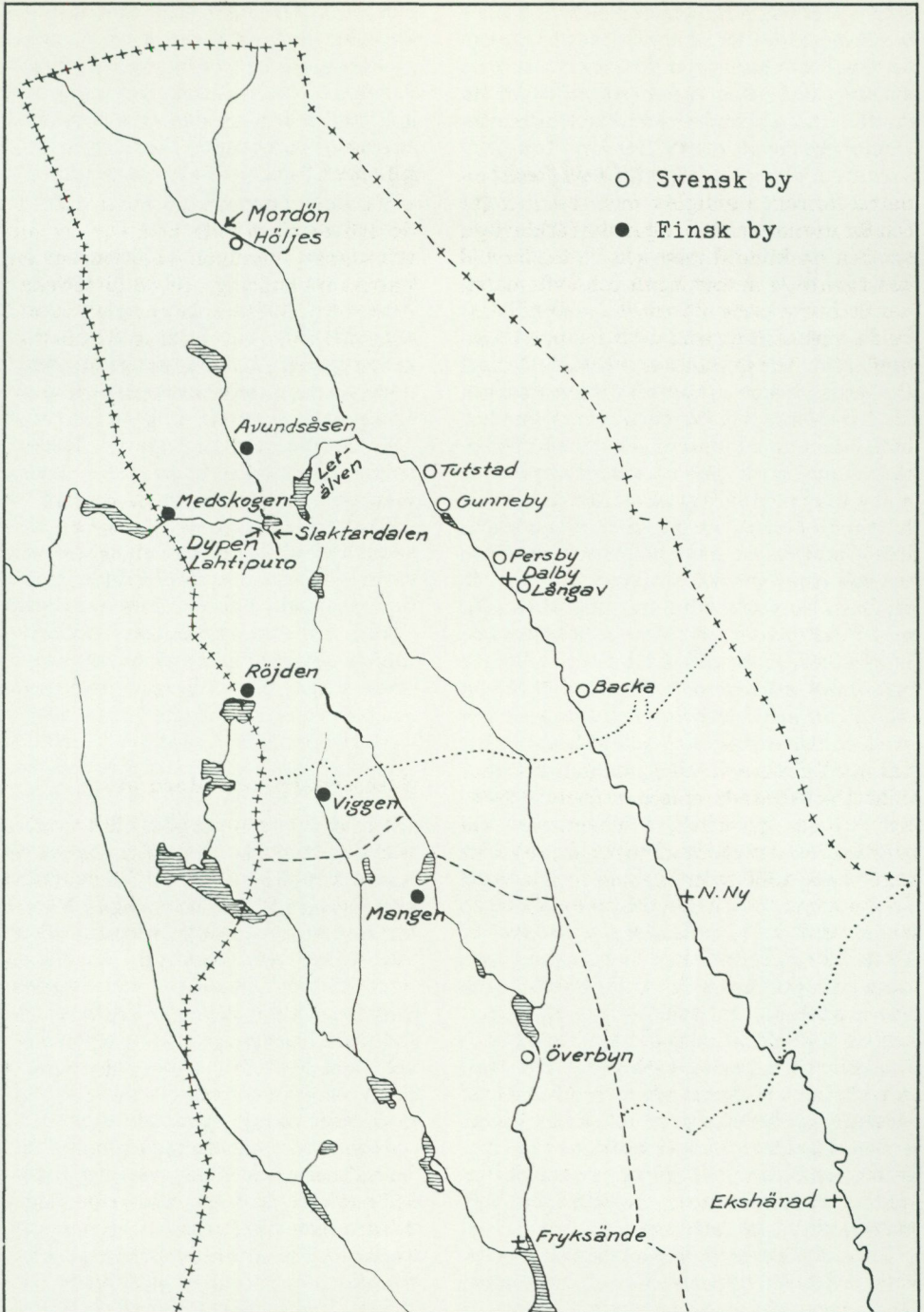
Även om myndigheterna behandlade finnarna korrekt i enlighet med tidens lagar och förordningar, är det ganska förklarligt, om den enskilde finnen icke alltid förstod den egentliga anledningen och syftmålet, när de begränsade ett alltför hejdlöst svedjande, uppställde vissa krav för skattläggning eller ingrep mot det rotlösa folket på skogarna. Redan språksvårigheterna kunde härvidlag utgöra tillräckliga hinder, bortsett från de möjligheter till missförstånd som låg i själva kontakten med en helt annan samhällstyp än den han var förtrogen med i sitt hemland. Under sådana förhållanden fick den enskildes kontroverser med grannar och myndigheter, när de återberättats och omtolkats i traditionen, med tiden ganska lätt sägnens fasta form. Innehållet i denna blev gärna tendentiöst och kom att handla om övergrepp och förföljelser. I de sägenkretsar om förföljelser och mord på finnar, som sålunda uppstod, bakades in allehanda vandringssånger och inte minst förvanskade episoder från 1600-talets många gränskrig i Värmland. Vid gränsen i väster rådde ofredstider praktiskt taget hela 1600-talet igenom, och i varje fall hela den tid, då den finska kolonisationen ägde rum i gränsbygderna. Vid de förklarade krigen med regelrätta krigshandlingar, de sk fejderna under krigen med Danmark-Norge 1643–1645, 1657–1660 och 1675–1679, respektive Hannibals-, Krabbe- och Gyldenlövefejderna, förhärjades och brändes nära nog alla finnbyar på de västra älvdalsskogarna och vidare söderut längs gränsen. Under de lugnare perioderna däremellan rådde ofta en pyrande oro med smärre gränsbråk, partigångeri och privata rövartåg fram och åter över gränsen. Det är klart att dessa krig och oroliga tider måste ha lämnat efter sig minnen; som i form av krigsskildringar och sägner levat kvar i folkets fantasi. Att det också

utbildats en historisk sägenkrets med gränskrigen som kärna, är känt av sägenrester och omvitnat i äldre litteratur, men det är en traditionskrets, som i grund splittrades och upplöstes, i och med att gränskrigen förlorade aktualitet och allt intresse under de långa fredstiderna. Där emot fanns i bygden ett annat friskt levande och dominerande komplex av minnen och sägner, nämligen traditionerna om finnarnas invandring och de historiska minnena från de stora finnbygdernas anläggning och vidare utveckling. Till detta komplex sögs och anslöt sig enligt intressedominansens lag de kvardröjande sägenresterna och dunkla minnena av gränskrigens nära nog helt förgätta härjningar. Genom kontakten med och upptagandet av dessa främmande element stördes utvecklingen av de finska bosättningstraditionerna, som förvrängdes eller splittrades genom anpassningen till det nya materialet. Det är en process som ibland klart kan påvisas, ibland kan betecknas som sannolik och ibland åter endast kan anas i sägengrupper med en mer eller mindre egenartad komposition.

Slaktardalen och Mordön

Ett utmärkt exempel på dylik traditionsutveckling erbjuder de frodiga sägenkretsarna om striderna i den sk Slaktardalen vid sjön Dypen i Södra Finnskoga i Värmland; namnet är en folketyologisk tolkning i anslutning till sägnerna av det finska ortnamnet Laht(i)notko, eg Vikdalen, en dalsänka som genomflytes av bäcken Laht(i)puro, Slaktarbäcken, eg Vikbäcken; ordet laht(i) har i värmlandsfinnskan dels urspr betydelse "vik", dels som låneord även betydelsen "slakt". De mycket utförliga sägnerna med många varianter, liksom den synnerligen invecklade sägenbildningen, kan utredas i detalj steg för steg, men detta kräver alltför stort utrymme för att här kunna refereras annorlunda än i yttersta korthet och endast med en antydning om de viktigaste huvuddragen.

I senare folktradition, upptecknad i ett

Karta 2: Skådeplatserna för traditionerna om Slaktardalen och Mordön.

flertal mer eller mindre utförliga versioner och även återgiven i tryck av den norske finnbygdsforskaren och skriftställaren Olaf Lindtorp, berättas om en stor drabbning mellan finnar och svenskar från Dalby, som samlat sig för att utrota finnarna från sina skogar.²⁹ Vid sjön Dypen skedde en sammanstötning, och där stupade ett tjugotal finnar, som efter drabbningen sänktes ned i sjön. En bäck invid vilken striden ägt rum, kallades efter denna händelse Slaktarbäcken, och en djup dal som den genomflyter, fick namnet Slaktardalen. En holme i sjön, invid vilken de fallna finnarna sänktes ned, fick enligt några uppteckningar benämningen Mördarön. Några finnar, som lyckats komma undan, samlade genom röksignaler ihop finnar från ett större område till en by Viggen längre söderut, där de lade sig i bakhåll, ledda av en skicklig anförare. När en av de anryckande svenskarna med sin yxa slog ihjäl en gammal gumma, som på hans begäran hämtade upp vatten åt honom ur en av byns brunnar, gick finnarna till anfall. Svenskarna nedgjordes till sista man, även deras anförare som räddat sig undan men blivit infångad, och en stor sved fälldes över de stupade och antändes, varigenom alla spår av striden utplånades.

Med tillhjälp av en mängd kriterier kan denna sägen följas bakåt i tiden genom traditionen under hela 1800-talet till en utförligt nedtecknad berättelse i den finländske studenten Carl Axel Gottlunds dagbok från hans resa i Värmlands finnskogar år 1821.³⁰ Från denna skildring åter när man utan svårighet fram till traditionens kärna och ursprung, som visar sig utgöras av ett hösten 1648 timat dråp på samma plats vid ett gräl mellan två jaktsällskap. Den versionen har emellertid inte den avlägsnaste likhet med den sentida stridsskildringen, och sambandet dem emellan skulle inte kunna anas utan tillhjälp av de mellanliggande traditioner, som klargör den häpnadsväckande utvecklingen.

De utförliga protokollen vid ting i Älvdals härad den 29 januari och 17 september 1649, som refererar omständigheterna vid dråpet, meddelar, att tre finnar från finn-

byn Mangen i norra Fryksdalen på senhösten 1648 hade följt ett älgspår ända från svenskbyn Överbyns marker i Fryksdalen norrut genom älvdalsskogarna upp till Höljes i norra Klarälvdalen, en sträcka på bortåt sju mil fågelvägen. Där hade de nedlagt älgen och med sitt byte anträtt hemfärden men slagit läger på en plats, som av beskrivningen att döma varit belägen invid sjön Dypen. Till deras eld kom åtta bönder från byarna Backa, Långav, Persby, Gunneby och Tutstad i Dalby socken, sedan de anträffat och följt finnarnas spår. Svenskarna fick slå sig ner vid lägerelden, men under natten, sedan man gått till vila, uppstod slagsmål, varvid en finne blev ihjälslagen, en annan illa blesserad, medan den tredje tillkallade hjälp från hemmet i Mangen. Målet avdömdes den 20 mars 1651, varvid slagsmålet med finnarna och dess följder kom att kosta bönderna den avsevärda summan av 388 daler, medan en finne fick böta 12 daler för olaga älgskytte.

Med dombokens redogörelse visar Gottlunds nedteckning i dagboken nära frändskap: finnar från Mangen, som jagar på skogarna och slagit läger vid en bäck invid sjön Dypen, blir i sömnen överfallna av svenskar från Höljes. Detaljer i slagsmålet stämmer överens med skildringen från 1600-talet, men verkligheten har också börjat omvandlas: finnarna är fyra till antalet och av dem blir tre ihjälslagna. Någon jakt vid Höljes är inte bekant, men som en reminiscens av denna säges svenskarna vara hemma från denna ort. En hop beväpnade finnar uppbådas, men svenskarna kommer undan; bäcken och sjön vid platsen för dådet kallas Lahtipuro (Slaktbäcken) och Lahtijärvi (Slaktsjön), och berättelsen är i vissa från dombokens version avvikande detaljer påtagligt tendentiös.

Nästa led i traditionens utveckling träffas i Maximilian Axelsons skildringar från 1850-talet.³¹ Här har stark omgestaltning inträtt, samtidigt med att nya motiv tillkommit. Vid Höljes har en strid mellan svenskar och finnar utkämpats, där en mängd finnar dödats vid en ö i Klarälven, som efter denna händelse kallas Mördarön.

De efter striden överlevande finnarna har flytt söderut och bosatt sig vid sjön Dypen. Dit kommer en hop svenskar och får nattkvarter. De dödar finnarna svekfullt i sömnen, och härav får platsen namnet Slaktardalen. En tydlig reminiscens av nattlägret vid lägerelden går här igen i sägnen, likaså en dunkel hågkomst av något samband med Höljestrakten, men till detta knyts ett icke dithörande motiv, striden vid Höljes och Mördarön. Detta åter är en förvanskning av en verklig händelse, som i korthet omnämnes av Axelson och utförligt skildras i domboksprotokollen från tingen den 8 mars och 29 november 1652 i Älvdals härad, enligt vilka en finsk björnjägare år 1649 blir ihjälskjuten av en norsk skogsgångare och begravd på en hög ö i Klarälven, en ö som än i dag bär namnet Mordön. Till det dunkla minnet härav – eller till terrängnamnet – har sedan traditionen

knutit en lika dunkel hågkomst av norr-männens skövlande av en närbelägen finnby under ett av 1600-talets många gränskrig.

Efter Axelson kommer närmast i tidsföljd i traditionens utveckling sägnerna i de Segerstedtska uppteckningarna från 1880-talet.³² Även här finns stridsskildringar. Svenskar från Dalby, som ser rök från finnarnas läger i en dal vid Dypen, angriper dessa, dödar sex personer och begraver dem i dalen. Mördaröepisoden finns även med, ehuru i kortfattad form, men utförligare tillkommer i stället en fortsättning på händelserna vid Dypen. Efter dråpet på de sex finnarna drar svenskarna söderut till finnbyn Røjden och dödar folket i byn. Endast en finne räddar sig undan söderut till Mängen och uppbådar folk, som skjuter ihjäl ett flertal svenskar. Detta är tydligen ett minne av det ursprungliga sambandet

Sjön Dypen i Södra Finnskoga, Värmland, sägnernas Slaktsjön (Lahtijärvi). T.v. i bildens mitt ses den ö i sjön, invid vilken enligt sägnerna finnar som stupat i strid med svenskar sänkts ned i sjön.

med Mangen, medan massakern vid Røjden är en våldsamt uppförstorad sägen om norrmännens förstörande av byn år 1679 under kriget med Sverige.

Sägneras disjecta membra samlas till sist av Gustaf Schröder till en bred och fast komponerad skildring i hans roman "Örjan Kajland och hans pojkar" (1893), där han i ett förord säger sig ha sammanställt de berättelser och "sagor" han hört och bevarat i sitt minne. I stället för striderna vid Höljes och Mördarön berättar han hur en by uppe i norr, Avundsåsen, härjades och brändes av dalbysvenskar (dvs egentligen en krigssägen om norrmännens anfall på byn) och inför i handlingen den i många sägner frejdade Vedalajnen (i verkligheten den förste bebyggaren vid Medskogen år 1652) som finnarnas anförare jämte sin speciella romanhjärte Pekka Huskoinen (i realiteten en berömd björnjägare från slutet av 1700-talet och början av nästa århundrade). Enligt Schröder fortsättes striderna vid sjön Dypen, där en hop finnar jämte kvinnor och barn överfalles av svenskarna, som bränner deras läger och dödar alla utan misskund. Platsen får till följd av detta blodiga dåd namnet Slaktardalen. De gamla sägnernas förbindelser söderut bygger han ut till ett nytt stort avsnitt, i och med att han i stället för flykten till Mangen eller byn Røjdens förhärjande för samman sägenrester om norrmännens skövlande av finnbyn Vigger år 1679. Mot denna by går svenskarnas fortsatta härjningståg hos Schröder. Finnarna följer dem nära i spåren, överfaller den grupp som satts att vakta den vid Slaktardalen rövade boskapen och återtar denna (en inte ovanlig sägen från gränskrigens dagar, som återfinns t ex just bland traditionerna om norrmännens anfall på den nyssnämnda byn Avundsåsen), varefter de skyndar före svenskarna till Vigger och lägger sig i försåt vid byn. När svenskarna samlat sig vid byn och en av dem med ett yxhugg dödar en gumma, som vid en brunn hämtar upp vatten åt honom, ger finnarnas anförare signal till anfall. I den följande striden stupar alla svenskarna. Även deras anförare, som stuckit sig un-

dan, blir gripen och ihjälslagen, och i ett ofantligt bål brännes de fallna och utplånas alla spår efter striden.

Därmed har vi nått fram till de strids-skildringar som i sentida tradition berättats med samma uppbyggnad eller såsom enstaka episoder och som återfinnes i framställningar med anspråk på sannfärdighet eller bidragit till grundsynen i skönlitterära arbeten med finnbygdsmotiv. Denna förunderligt sammanvävda sägenkrets om händelserna vid Slaktardalen, Mordön och Vigger är ett skolexempel på hur folkliga traditioner kan förolyckas under ogynnsamma omständigheter. Den har uppbyggts kring en ursprunglig kärna av tvettne mord på ganska skilda håll, och kring denna har samlats motiv från gränskrigen och rester av andra splittrade sägengrupper. Till sist har också materialet koncentrerats så, att stridssägnerna från Höljes och Mordön fallit bort som självständiga delar av händelseförloppet. I vissa sägner har Mordön i stället i namnformen Mördarön fattats som benämning på den ö i Dypen, där de i drabbning med svenskarna stupade finnarna skulle ha sänkts ned i sjön. Enligt vanliga episka lagar har också manfallet förstorats: i dessa sentida sägner är det ett tjugotal eller en inte närmare angiven större mängd finnar, som anförts åt sjöns djup, mot den ende ihjälslagne finske älgskytten på senhöstnatten år 1648.

Viggans bod och Rövarstenarna

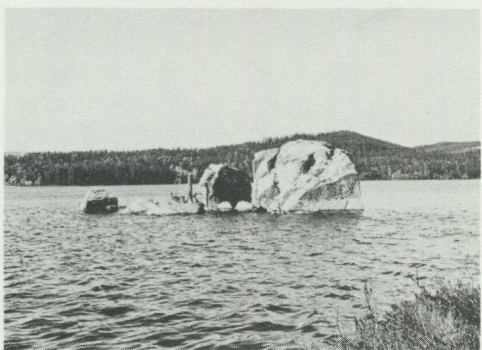
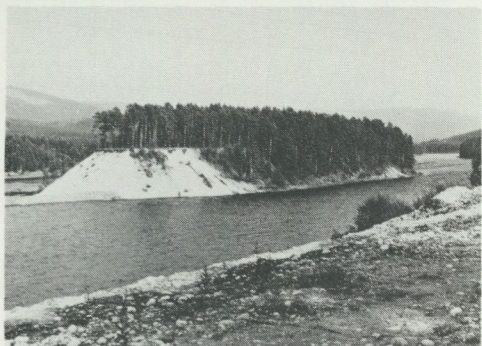
En annan till omfattningen mindre sägen-grupp, som är känd under de gängse benämningarna Viggans bod och Rövarstenarna, plägar ofta åtfölja traditionerna om Slaktardalen och Mordön. Tillsammans med dessa har den varit av största betydelse för utvecklingen av de folkliga föreställningarnas och – inte minst i Finland – många till historisk sanning syftande skildringars uppfattning om svåra förföljelser av de finska kolonisatorerna i Sverige. Den sägen, som här utgör kärnan, skildrar hur finnar, som slagit sig ned vid sjön Boviggen i nordligaste Vitsand, blev angripna av svenskar.

De hade byggt sig en bastu vid sjöstranden och bodde i den. En kväll eldade de därinne, så att det blev varmt och gott, och då sade en av dem: "Nu är det varmt i Viggans bod". Svenskarna, som stod utanför och hade satt en stöta mot dörren, hörde detta och svarade: "Ändå varmare skall det bli!" varpå de tände eld på bastun. De innevarande sökte förgäves komma ut genom dörren, men en man som lyckades tränga sig ut genom bastugluggen, kastade sig i vattnet och simmade utåt sjön. Där kröp han upp på ett par stora stenar ute i sjön, men blev skjuten, så att han föll död ner i vattnet. Stenarna, vilka i somliga varianter också uppges ha utgjort tomt för bastun, kallas ännu för Rövarstenarna. Ett barn, som skickades ut till svenskarna genom gluggen, för att de skulle taga vara på det, kastades in i lågorna tillbaka, och ingen av finnarna kom sålunda undan med livet. Denna sägen finns i en mängd uppteckningar ända från våra dagar och bakåt i tiden till C A Gottlunds resa i Värmland år 1821, och man har därför stora möjligheter att studera dess utveckling.³³ Gottlund kallar invånarna i Viggans bod endast "skojarne och rövare", men i somliga av de äldre sägnerna sägs de ha varit lösfinnar som rövat och plundrat, så att även de bofasta finnarna blivit uppledsna på dem, varför till sist Hindrik Häkkinen på Rattsjöberget begav sig dit i spetsen för en hop svenskar och ödelade rövarkulan. Även om sägnen i detta fall ingår i Häkkinens "åttsaga" och fått sin speciella utformning för att gloriifiera denne, synes den dock återge en historisk verklighet däri att det sannolikt varit fråga om finnar, som slagit sig på att röva och plundra på skogarna. Härom är de äldre belägg på sägnen ense, som över huvud nämner rövarnas nationalitet. Somliga äldre sägner meddelar också en annan viktig omständighet, nämligen att de som förstörde rövarkulan och dödade dess invånare, varit norrmän, icke svenskar. Sägner förekommer också i Norge och skildrar där ganska utförligt, hur dessa rövande finnar vid Boviggen en gång härjade ända framme i Berger i Grue.³⁴ Där rövade de boskap

från de norska bönderna och förde den med sig till Sverige. Norrmännen samlade sig emellertid manstarka och följde rövarnas spår fram till Boviggen, där de brände dem inne och förgjorde alla på samma sätt som de svenska sägnerna förtäljer. Därefter tog norrmännen igen sina kreatur och drog åter hem till Norge.

Den norska sägnen ger genom sina många exakta detaljer intryck av att stå verkligheten närmast. Troligen var de agerande mordbrännarna norrmän, och möjligen torde sägnen också ha samband med händelser, som inträffat någon gång under år 1659. På hösten detta år meddelade nämligen den värmländske befallningsmannen Gilius Giliusson i en skrivelse till landshövdingen i Örebro, att ett trettiotal norrmän hade kommit över gränsen till Älvdals härad och gått förbi många finntorp, tills de omsider stannat vid en finneria inne i skogen, vars invånare, som hade rövat och stulit ifrån dem, de utan vidare slog ihjäl. Denna skildring liknar så starkt den norska sägnen om "Viggans bod", att man vågar antaga ett samband, dock med reservation eftersom man inte kan framlägga så detaljerade bevis härför som beträffande sägnerna om Slaktardalen och Mördarön. Ytterligare återstår om detta sägenkomplex blott att tillägga, att – oavsett de tidigare sägnernas uppgifter om de agerandes extraktion och tillhörighet till befolkningsskikt – har de inträffade händelserna i den senare sägentraditionen nästan undantagslöst framställts som ett överfall på hederliga finska bebyggare av en skara hatfulla och fientliga svenskar.

Exempel på dylik utveckling av sägner och sägenkomplex är ingalunda sällsynta i finnbygdens historiska traditioner. På liknande sätt kan åtskilliga sägner om svåra övergrepp mot finnarna reduceras till vandringssägner, feltolkade och ur sitt sammanhang lösryckta krigsepisoder, förstörade dråpskildringar och mycket annat ur den ännu icke stabiliserade finnbygdens vardagshistoria under en orolig kolonisationstid. Till den utformning de fått i den senare traditionen har bidragit inte minst

Överst: Bro över Slaktbäcken (Lahtipuro) invid den plats i Slaktardalen, där enligt traditionen striden mellan svenskar och finnar ägt rum.

Därunder: Den höga Mordön i Klarälven i N. Finnskoga, på vilken en mördad finne jordats 1649. Enligt en del sägner skall i strid stupade finnar ha gravlagts på ön.

Nederst: Rövarstenarna i sjön Boviggen i Vitsand. I sägnerna om den s.k. Viggans bod sägs en finne ha skjutits ihjäl av svenskar, när han räddat sig upp på dessa stenar.

Gustaf Schröders böcker från 1890-talet, såsom "Örjan Kajland och hans pojkar", "Pekka Huskoinen", "Pavo Makkran" och "Finntorpet i Västerskogen", vilka varit flitigt lästa på finnskogen. Genom dessa böcker, vari skogsfinnarna med förebilder från Fenimore Coopers indianromaner framställdes som ett ofördärvat naturfolk gentemot svenskbygdens invånare, förlänades sägnerna, som i de här ovan refererade fallen, en fast, bestämd form och befästes i en ordning och i ett sammanhang som de knappast haft tillförne i folktraditionen.³⁵ I detta skick har sedan sägnerna tillika med varjehand annat traditions gods levererats åter ur folkminnet och genom en mångfald historiska skildringar, hembygdsböcker, romaner och noveller blivit den allmänna uppfattningens egendom. Det är sålunda ingen tvekan om att det huvudsakligen är Gustaf Schröder, som givit upphov till en landsomfattande legendbildning om förhållandena på finnskogarna i gångna tider och tänt "finnkrigens" vårdkasar på bergen – ty de har förvisso inte brunnit sedan invandringstidens dagar, men väl sedan Schröders.

Ändock måste det medges, att ett frö till denna utveckling förefunnits i den skogsfinnska traditionen före Gustaf Schröder. Där existerade en tendens riktad mot svenskbygdens folk, vilken hade börjat omtolka krigssägner och allehanda minnen från kolonisationstiden och vända dem mot svenskarna.

Denna verksamhet inom traditionsutvecklingen på finnskogen kan dock inte spåras synnerligen långt tillbaka i tiden. Hela denna sägenvärld har uppstått först under 1800-talets svåra sociala och ekonomiska misär i Värmlands finnbygder och börjar på allvar visa sin tendentiösa karaktär först mot mitten av århundradet. Under denna tid inträder, förutom besvärliga ekonomiska villkor, en från många håll säkert omvitnad kulturell nedgång inom finnskogen. Att en klar gradskillnad mellan svenskarnas och finnarnas kulturella nivå måste framträda är helt naturligt, eftersom finnbygden just under denna den svenska fat-

tidomens svåraste tid hade kommit till en punkt i sin historia, då dess gamla finska kultur började splittras och nivelleras av de alltmer övermäktiga inflytelserna från svenskbygden. De fäderneärvda föreställningarna och elementen i deras andliga och materiella odling ägde ej längre bärkraft, och det nya, som skulle träda i stället, hade ännu inte hunnit tillägnas som fullgod ersättning. Samtidigt med den nödtvungna omställningsprocessen till nya livsformer tillstötte den svåra fattigdomen, som i högsta grad förvärrades av det extensiva svedjebbrukets alltmer begränsade livsvillkor och en hart när otrolig överbefolkning. Skogsbyarnas åkerlappar kunde ej ge bröd åt alla, särskilt som en orimligt stor procent utgjordes av obesuttna, ett tillstånd som från somliga finnbygder tvingade ut stora hopar av tiggare till mera besuttna delar av Värmland. Myndigheternas alla åtgärder till hjälp i en allmänt svår tid förslog ej heller långt, inte ens för de allra nödvändigaste timliga behoven. Finnbygdens ekonomiska och sociala misär kunde inte avhjälpas med samhällets resurser under 1800-talet; det blev emigrationen till Amerika som dragligt räddade finnbygden över till 1900-talets sociala och ekonomiska uppbyggnad.

Men denna finska enklav i 1800-talets Fattig-Sverige, som levde i ekonomisk beträngdhet, i av fattigdomen alstrad håglöshet, brist på företagsamhet och en känsla av underlägsenhet och misstämning gentemot den omgivande svenskbygden, den ägde en stor historia, som var oskriven och levde traditionens osäkra liv hos gemene man. En så beskaffad historia kan lätt råka på avvägar, och den gjorde så här under trycket av vidriga omständigheter, social opposition, nationella och sedermera även politiska tankeferment samt en växande vilja att hävda sig – den blev tendentiös mot sin omvärld. Därmed uppkom inom finnbygderna en folktradition om den finska bosättningsens brydsamma villkor och bebyggarnas lidna oförrätter av ogina myndigheter och svensk befolkning, som i viktiga avseenden kommit att vida avvika

från vad historiska fakta ger vid handen. Okritisk användning av denna skogsfinska tradition tillika med missförstånd av 1600-talets nybyggespolitik och dess av ekonomiska skäl föranledda stadganden och åtgärder för att undvika uppkomsten av ett skogsproletariat och av den finska invandringen söka skapa en ekonomiskt bärkraftig bygd har, som ovan s 51 anmärkts, misslett uppfattningen av den finska folkstammens behandling i Sverige och gjort historieskrivningen härom i långa stycken djupt ovederhäftig.

Traditionen och den historiska verkligheten

Här frambragt material från den omfattande sägenverksamheten kring den äldre finska kolonisationen i vårt land har, som ovan antytts, även meddelats i avsikt att i sin mån lämna bidrag till frågan om folktraditionens användbarhet som historisk källa. I en kort sammanfattning av för detta spörsmål principiellt viktiga iakttagelser av materialets beskaffenhet och funktion kan sålunda i allmänhet som ovedersägligt faktum framhållas, att den värmlandsfinska historiska folktraditionen i många fall visar sig vara tillförlitlig och kunna ge exakta upplysningar även beträffande detaljerade historiska förlopp långt tillbaka i tiden och detta ej endast, när den samtidigt uppträder som släkttradition. Äldre traditionsuppgifter härrörande från förra delen av 1800-talet framstår vanligen som tillförlitligare än sådana som meddelats under senare tidsavsnitt. Normalt sker också ständigt en påbyggnad av innehållet i folktraditionen genom upptagande av vandrings-sånger, berättelser och uppgifter från andra traditionskretsar m m, varigenom dess tillförlitlighet i många avseenden försämras. Ibland kan den också svårt förvanskas och på ganska kort tid bli helt otillförlitlig, och särskilt inträffar detta i fall, då den under speciella omständigheter råkar få en tendentiös inriktning, varvid den växer i omfång och styrka enligt tendensens krav men utarmas eller under-

trycks i övriga avseenden. Härvid kan även litterära verk, som flitigt blivit lästa av befolkningen, bidra till att förstärka traditionen med nytt stoff och disponera dess innehåll i en viss inriktning.

Under insamlandet av traditionsmateriale och kontrollen av detta i fältet har det framstått alltmera klart, att omvandlingen och utbyggnaden av traditionskretsarna i mycket stor utsträckning varit ett verk av de förnämsta, ofta på avstånd från berörda händelsers centrum bosatta traditionsbärarna, som ägt ett rikt, från olika håll, däribland även ur litteratur, införskaffat förråd av sägner och annat traditions gods, som de i egenskap av goda berättare förstått att foga ihop till väl sammanhållna skildringar. I motsats härtill lämnade år 1956 en god men till bygdens traditionsvärld helt hänvisad sagesman text beträffande händelserna vid Slaktardalen, som var belägen ca en mil från hans hem, en stramt korrekt och i formen knapp redogörelse för vad där förevarit, som var helt ovetande om de gångse sägnernas krigsbuller men mycket bra stämde överens med de verkliga tilldragelserna på hösten 1648.

Den folkliga traditionen kring den äldre finska kolonisationen är sålunda, åtminstone vad beträffar de värmändska områdena, användbar som historiskt källmaterial endast efter noggrann prövning från fall till fall. Den visar sig ej sällan vara tillförlitlig men innehåller mycket ofta även osäkra eller felaktiga uppgifter och kan därför, om den utan kontroll användes som historisk källa, ge upphov till starkt missvisande framställningar.

Till sist återstår att tillägga, att dylika folktraditioner vid sidan av verkliga historiska källskrifter otvivelaktigt måste tillmätas underordnat värde. Annorlunda ter sig emellertid motiveringen för ett lika distinkt omdöme, om man föreställer sig ett sakläge, där traditionerna ensamma är behållna. Åtskilligt av väsentligt värde skulle då i varje fall onekligen stå oss till buds. Och för övrigt, under alla förhållanden måste ovedersägligen medges, att de, nöj-

aktigt kontrollerade och infogade i berörda sammanhang, kompletterar och ger liv och färg åt släta kamerala längder och sakligt torra verifikationer.

Noter

I denna artikel an knyter författaren huvudsakligen till sin numera svåråtkomliga och ofta efterfrågade redogörelse *Invandringar från Finland till Sverige före 1700-talet i verklighet och tradition* (Nordisk utredningsserie 14/70. Migrationen mellan Sverige och Finland. Stockholm 1970). Vissa avsnitt ur denna översikt har, mer eller mindre exakt återgivna, även infogats i framställningen, företrädesvis i syfte att jämte det övriga utvalda traditionsmateriale förmedla en uppfattning om art och omfattning av folktraditionerna om den finska kolonisationen i vårt land under äldre tid och deras användning som historiskt källmaterial.

- 1 År 1968 talades värmändsfinnskan fortfarande av ett tiotal äldre personer i socknarna Östmark, Vitsand och Nyskoga. Den siste av dessa, en 85-årig man från Östmarks finnbygd, avled i december 1980.
- 2 Uppgifter av dylik art träffas i *Gustaf I:s registratur*, exempelvis i bd 4, s. 93 (1527), 15, s. 207 (1543), 17, s. 258 (1545), 18, s. 359 (1547), 20, s. 355 (1549), 22, s. 166, 229 (1551), 23, s. 263 (1552) och för övrigt flerstädes.
- 3 K. Vilks, *Varpå beror den finske svedjebondens kolonisationsförmåga?* (Värmland förr och nu 1953), s. 18 ff.
- 4 Jfr om den savolaxiska expansionen E. Jutikala, *Bonden i Finland genom tiderna*, Helsingfors 1963, s. 98 f; A. M. Soininen, *Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteessa*, Helsinki 1961 (*Historiallisia tutkimuksia* 58), s. 211, 265 f; Dens., *Erämaiden asuttaminen (Hämeen historia 2, Hämeenlinna 1957)*, s. 9 ff; G. Nikander, *Kulturskeden och bebyggelseformer i Finland (Folkliv 1950-1951)*, s. 109, samt K. Vilks, a. a., s. 19 f.
- 5 Den finska bebyggelsen hejdas på sin väg till norra Värmlands vida skogsbygder av fåbodomarkerna i södra delen av Älvdals härad. Den fortsätter därför rakt åt väster över landskapet och når från västliga utgångspunkter dessa nordliga trakter genom en bosättningsrörelse på utmarker bakom fåbodomorganisationens område.

- 6 Om finnbebyggelsen i Norge se K. Østberg, *Finnskogene i Norge*, Grue 1978.
- 7 E. G. Geijer, *Samlade skrifter 4*, Stockholm 1926, s. 248, 448 ff; C. A. Gottlund, *Läsning för finnar*, Helsingfors 1864, not s. 112 f. – Jfr för övrigt om hithörande hypoteser N.-A. Bringéus, *Gunnar Olof Hyllén-Cavallius (Nordiska museets handlingar 63)*, Stockholm 1966, s. 140 ff.
- 8 Enligt den teori som har mest fog för sig torde de s.k. hackhemsrösen härröra från primitiv lövängsodling på torrmarker. Med åkerbruket har de endast sekundär samhörighet och har ingenting att skaffa med svedjebruket, som deras sammanförande med finsk odlingsmetod skulle förutsätta. Jfr härom M. Sjöbeck, *Närke (Statsbanornas landskapsböcker)*, Stockholm 1935, s. 37 f.
- 9 O. Lindtorp, *Fra finnskogene i Solør og Vermeland I*, Kongsvinger 1946, s. 11.
- 10 Så antages, säkerligen traditionspåverkat, av t.ex. L. Brodin i *Fryksdalens finnsöcknar*, Filipstad 1923, s. 150.
- 11 Grills Kavala var troligen inte den förste finske bebyggaren i Bogen utan Peder Railan, som dog hundraårig år 1694. Jfr för övrigt R. Broberg, *Invandringar från Finland till mellersta Skandinavien före 1700 (Svenska landsmål 1967, nr 289, [tryckt 1968])*, s. 90, not 2.
- 12 Kammararkivet, *Tull- och accislängder 1595, nr 92*.
- 13 Riksarkivet, *Enskilda ansökningar från 1500-talet, odaterade*.
- 14 Om den betydande samfärdseln och handeln med Stockholm genom bondeseglationen jfr *Kimitobygdens historia, utg. av G. Nikander, 1:1*, Åbo 1944, s. 150 ff. Där lämnas också uppgift på vilken last en år 1708 förlist skuta enligt listan över förlusterna kunde medföra, nämligen bla 13 kor och kvigor, 4 oxar, 3 stutar, 3 svin, kött och fläsk, smör och ost samt 30 famnar björk- och alved. Om 1500-talets seglation på Stockholm, dess omfattning och karaktär jfr G. Kerkkonen, *Bondesegeln på Finska viken (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 369, Helsingfors 1959)*, s. 36 ff samt litteraturförteckningen.
- 15 Sägness uppgift att Esko Rämäinen var den förste bebyggaren i Digerberg är felaktig. Hans fader Per Persson Rämäinen kom till Digerberg omkr. 1660. Sonen Esko omnämnes första gången 1671.
- 16 I detta sammanhang torde ett påpekande om skogsfinnarnas jakt vara av visst intresse. Att detta näringsfång bör tillmätas stor betydelse framgår med all tydlighet av domböckernas uppgifter om finnarnas jaktfärder och mängden av fältt villebråd. Detta är också omvittnat i senare tids litteratur liksom även i folkminnets uppgifter, där finnarnas stora jaktlycka ofta förknippas med magiska åtgärder. Att finnarna var skickliga jägare behöver ej betvivlas, men det torde härvid även böra observeras, att de genom sitt svedjebruk skapade utomordenligt goda jaktmarker. Till de inne i de stora barrskogarna belägna gräs-, bär- och lövrika svedjorna samlade sig mängder av djur och fåglar, som där med lätthet kunde skjutas eller fångas i snoror och giller. Detta bekräftas också av åtskilliga uppgifter i jaktlitteraturen, så t.ex. mångenstädes i Llewellyn Lloyds och Gustaf Schröders jaktskildringar från Värmland. Även i folktraditionen omnämnes understundom en riklig förekomst av djur på svedjorna. Så berättas t ex från förf:s hem i Östmark i Värmland, där man hade stora svedjor på 1880- och 1890-talen, att man på dessa marker sköt mängder med rävar, och att man därifrån när som helst kunde hämta vad man behövde för hushållet av skogsfåglar eller harar, som där började beta redan på den unga rågbrodden.
- 17 Gommolasberget (av släktnamnet Kuhmolainen), på fältkarta 13 C Dalby NV c:a 2 km N riksröse nr 94.
- 18 Hans nedsättningsbrev daterat den 20 maj 1653 är ännu bevarat.
- 19 Om kyrkbyggnadssågner jfr *Atlas över svensk folkkultur 2:1*, Uppsala 1976, Karta II–III och 2:2, *Kommentar*, s. 37 ff.
- 20 Jfr om jordförvärv genom omfärd J. Ejdestam, *Omfärd vid besittningstagande av jordegendom (Svenska landsmål, årsh. 1946, s. 86–114)*.
- 21 I not 20 a. a., s. 86 f jämte litteraturanvisningar s. 86, not 1–4.
- 22 Om folktroföreställningar med likartad utbredning jfr G. Granberg, *Skogsrådet i yngre nordisk folktradition*, Uppsala 1935, s. 151.
- 23 Om Sundsjöfinnarna och Uddeholm se J. A. Almquist, *Uddeholmsverken*, Stockholm 1899, s. 64–85 o bil. 12; R. Broberg, *Svenskar och finnar i Värmland (Värmland förr och nu 1977)*, s. 58 ff.
- 24 Uppgifter av denna art träffas i ett stort antal framställningar. Här anföres endast några exempel på sådana arbeten från skilda

- tider. – C. A. Gottlund, *Läsning för finnar*, Helsingfors 1864, s. 9 f, 115 ff o. passim; G. Djurklou, *Från Vermlands finnskogar (Land och folk 1873*, s. 241–268, spec. s. 246 ff); P. Nordmann, *Finnarne i mellersta Sverige*, Helsingfors 1888, s. 49 ff; V. Voionmaa, *Metsäsuomalaiset Ruotsissa*, Helsinki 1898; S. Lönborg, *Finnmarkerna i mellersta Skandinavien (Ymer 1902)*, s. 466 ff; V. Salminen, *Skandinavian metsäsuomalaisten vaiheet*, Helsinki 1909; Dens, *Keski-Skandinavian suomalaiset (Oma maa 4, 1923)*, s. 982 ff; E. A. Louhi, *The Delaware Finns*, New York 1925, s. 20 f; C. Grimberg, *Svenska folks underbara öden 2* ([7 uppl.], Stockholm 1926), s. 491 f; L. Madsén, *Finnmarkerna (Värmland, ett storslaget och egenartat landskap*, Stockholm 1946), s. 108 f; O. Lindtorp, *Fra finnskogene i Solör og Vermland 1–3*, Kongsvinger 1946–1954 (speciellt i 1–2); S. Rydenfelt, *Kommunismen i Sverige*, Lund 1954, s. 229; G. de Geer, *Dalkarlsjön*, Stockholm 1957, s. 28 ff.
- 25 Vid upptagande av ett nybygge var det rättsliga förfarandet i korthet uttryckt följande. Sedan finnen erhållit nedsättningsbrev av konungen (eller senare av landshövdingen), skulle häradshövdingen, fogden och nämnden avsyna platsen och avgöra vid tinget, om den låg för nära bolbyn eller i annat avseende var olämplig för bosättning. Kunde nybygge enligt gällande bestämmelser tillåtas, medgavs finnen sex års frihet från skatt, varefter hans torp skulle skattläggas som hemman till det mantal som det kunde göra skäl för. I början gällde skattläggningen 1/4 hemman, men senare kunde även 1/8 hemman tillåtas. Redan tidigt upptogs dock åtskilliga finntorp som 1/8 hemman i jordeböckerna mot gällande bestämmelser.
- 26 L. Madsén, *Finnmarkerna. (Värmland, ett storslaget och egenartat landskap*, Stockholm 1946), s. 108).
- 27 Jfr härom A. Palmqvist, *Om finnar, svedjande och "stämpnor" i Färnebo häradsrätts protokoll 1654–1663 (Bergslagen i ord och bild, 20, 1954)*, s. 12 ff. Om svenskarnas svedjande anmärker S. Lönborg, *Finnmarkerna i mellersta Skandinavien (Ymer 1902)*, s. 470, att "dessa svedde nu själva ej obetydligt".
- 28 Så i skrivelse till landshövding S. Mörner, riksregistratoret 27/10 1637. En liknande uppmaning erhöi landshövdingen över Värmland året före, då regeringen påpekade, att dess mandat om skogarnas utödande genom svedjande icke fick tillämpas på de koloniserande finnarna utan åtskillnad, utan endast avsåg sådant lösfolk, som flyttade från plats till plats och svedjade utan att bosätta sig någonstades.
- 29 O. Lindtorp, a. a. 1, s. 29 ff, 2, s. 20. Sägnera föreligger i uppteckningar, bl.a. av förf. – Traditioner om händelserna vid Slaktardalen mm har även återgivits av V. Voionmaa, *Metsäsuomalaiset Ruotsissa*, Helsinki 1898, s. 29 ff o. 37 f samt av V. Salminen, *Skandinavian metsäsuomalaisten vaiheet*, Helsinki 1909, s. 49 f.
- 30 C. A. Gottlund, *Dagboksanteckningar från en resa genom Värmlands finnmärker år 1821*, Karlstad 1933, s. 366 ff.
- 31 M. Axelson, *Vandring i Wermlands Elfdal och finnskogar*, Stockholm 1852, s. 72 ff; Dens, *Saimi, en dikt ur finnskogen*, Stockholm 1852, inledningen.
- 32 A. Segerstedt, *Finnbefolkningen i mellersta Sverige och sydöstra Norge*. Tvenne band i Vitterhetsakademiens arkiv i Stockholm med årtalen 1888 och 1890, innehållande samlingar av uppteckningar utförda med ledning av utsänt frågeformulär. Det första bandet innehåller 706 blad i folio samt 8 kartor, det andra omfattar 295 folioblad. Till dessa tvenne volymer kommer dessutom en tredje, innehållande fotografier och teckningar.
- 33 C. A. Gottlund, a. a., s. 264.
- 34 O. Matson, *Fra Solørs finskog (Norvegia 2, 1908*, s. 35 f).
- 35 Gustaf Schröders skildringar får på ett högst försåtligt sätt sken av historisk tillförlitlighet genom hans historiska inledningar, i texten inskjutna hänvisningar till faktiska händelseförlopp, utdrag ur domböcker m.m. och, som i romanen *Finntorpet i Västerskogen*, Stockholm 1899, ett additament med utdrag ur Segerstedts samlingar.

Summary

Early immigration from Finland as told in history and tradition

The main interest in early Finnish settlements in Sweden has been in the Finnish forest settle-

ments in Värmland, which survived until recent times, whereas inadequate attention has been

paid to even earlier Finnish populations. Finns immigrated to our country as early as the Middle Ages. From the 1330s there are records of nearly 600 Finns, chiefly from towns in central Sweden – Stockholm, Arboga, and others – but also from the countryside, with a strong concentration in the Uppland farming districts. A group of Finns settled also as miners round Stora Kopparberget in Dalecarlia.

In the reign of Gustav Vasa immigration from Finland continued, thousands of Finns then settling as tenants, peasant proprietors and in various kinds of work in the central farming areas of the country; again chiefly in Uppland with more than 400 Finns, and as far down as Småland and the island of Öland. There was a heavy increase of immigration to the mines and ironworks, and a large number of Finns settled at the Sala silver mine and in the mining districts in Dalecarlia, Västmanland and eastern Värmland. The immigrants during that period, as in the Middle Ages, were from the west of Finland; they sought work and a livelihood in the central parts of Sweden where work was to be had but there was a lack of labourers, whereas the reverse situation existed in Finland.

In the 1570s a powerful new wave of immigration from Finland started, which continued until the mid-17th century and in due course culminated in the large Finnish settlements particularly in central Sweden and the south of Norrland. They now came largely from the east, from Savonmaa, seeking new land in the Swedish backwoods after having cultivated the wilds in the interior of Finland by clearing and burning over the land for crops. The dates and extent in different directions of this colonization movement from Savonmaa through the central Swedish forest areas until the last primary settlements in northern Värmland around 1660 will be seen from Map 1 (p. 37). In the west they spread outside Sweden as far as the Norwegian mountains.

About the origins of the Finnish settlements and the living conditions of their inhabitants there are many legends and traditions of varying kinds both among the Swedes and the Finns themselves. The Swedish legends till to a large extent of the peculiar way of life, customs and beliefs of the Finns. There are old legends of migrations, partly of a mythical character, and of the Finns as the primeval aborigines of Sweden. Much of the very extensive treasure of traditions of the forest-dwelling Finns has a very varied content of historical facts, legends, and every

kind of traditional element relating to the places of origin in Finland, immigration periods, routes, places of settlement and land acquisition, and to the form of life in the new home-country. Apart from mythical motifs, legends of migration, folk-beliefs, uncheckable memories from the local annals, etc, a very considerable part of the content can be verified as historically reliable facts. Examples are, in particular, the history of farms and villages and the collections of personal legends which in some cases may appear as important beginnings of ancestral myths based on verbal family traditions.

Numerous legends from Värmland and narrations and literary works based upon them tell of animosity, repression and severe persecution of the forest-dwelling Finns by their Swedish neighbours and overlords. Such statements are by no means confirmed by the archival source material. All facts demonstrate, on the contrary, that from an early stage there had been a good neighbourliness between the Swedish and Finnish ethnic groups and that the authorities, whose intentions were to form the Finnish immigration into viable settlements, impartially accorded to the Finns, who had their own jurors ("nämndemän") at the court, their rights under the laws and statutes. In various accounts there has been a confusion between the notions of assimilation and persecution, a misunderstanding of the political, economic and social enactments of the 17th century in relation to immigrants, and also an uncritical drawing upon distorted later legends of the Finnish settlements. This applies especially to those legends in which, by combination of the tales of the frontier feuds in the 17th century wars with Denmark and Norway and of the enemy's pillage of the Finnish villages, stories of Swedish outrages against the Finns have been created around a comparatively insignificant event. This has been done, in particular, through the studious reading of Gustaf Schröder's novels, in which the legends are incorporated in contexts which they earlier lacked. In this state they have reverted to and distorted the popular traditions under the simultaneous influence of an economic and social tendency in opposition to the Swedish rural communities. Developments such as these, among others, show that the traditions of the Finnish settlements about events and conditions in connection with the colonization of the forests, which to a large extent nevertheless have appeared fairly reliable, cannot without careful verification be used as historical source.

Vallonerna i Sverige

Bernt Douhan

Den ekonomiska eliten

Amsterdam var vid 1600-talets början Europas ledande handels- och affärscentrum. Stadens affärsmän byggde upp ett nät av affärsförbindelser, som gav dem inflytande inom Europas ekonomiska och politiska liv. Personer som Hans de Witte, Louis de Geer, Elias Trip, Pieter Spiering, Conrad van Klaenck, familjen Marcelis, Jan Hoeufft m fl (samtliga nederländare) kunde med hjälp av sina positioner och sitt kapital skaffa sig kontroll över olika länders industriella utveckling och blev också dessas främsta långgivare. Deras ekonomiska intressen medförde att de också indirekt kom att skapa sig politiskt inflytande.¹

Svågarna Elias Trip och Louis de Geer skaffade sig under 1600-talets första hälft monopolställning vad gällde kontrollen av produktionen av koppar och saltpeter. Råvarorna var av fundamental betydelse för tillverkningen av kanoner respektive kruz. Det var dessa svågrar som blev den svenska kronans främsta långgivare. Garanti för lånen var den svenska kopparn, och den svenska skulden till dem var av den storleksordningen att den vid ingången av 1630-talet gjorde Sverige bankrutt. Trip kom att längre fram skapa ett nederländskt och tyskt kopparbolag, medan De Geer blev ensam om att utveckla de svenska intresserna. Från slutet av 1610-talet kom Nederländerna på detta sätt att bli Sveriges största lån- och subsidiegivare. Trots detta försökte svenska intressen förhindra De Geers direkta etablering i landet, men genom att köpa upp lånereverser kunde han ställa så-

dana ekonomiska krav och villkor att motståndet bröts. Han var redan tidigt i förbindelse med den från sekelskiftet i Sverige verksamme nederländaren Wellam de Besche och ställde sig som ekonomisk garant när De Besche 1618 övertog arrendet av Finspångs bruk. De Geer fick genom denna borgensförbindelse för första gången en direkt relation till den svenska bruksnäringen.²

Under den period då De Geer utvecklade sina svenska intressen upplevde järnhanteringen i den vallonska delen av Nederländerna stora produktionssvårigheter. Området var drabbat av såväl politisk som social oro, mycket beroende på dess geografiska läge som gränsområde mellan det spanska och det fria Nederländerna. Krigsoroligheter var ett ständigt återkommande problem och tillsammans med bristande råvarutillgångar den direkta orsaken till att bruken stod stilla under långa perioder, varvid arbetsstyrkorna friställdes.³

Produktionsstörningarna började med att bruken under vissa perioder av året fick avbryta produktionen, och till slut tillkom även svårigheter att uppehålla kommunikationerna med avsättningsområdena. Hela området fick uppleva en djup depression med ett totalt avstannande av bruksproduktionen och med en utbredd arbetslöshet.

De ekonomiska intressenterna, i första hand köpmännen i Amsterdam, började se sig om efter andra godtagbara områden som kunde ersätta utebliven nederländsk tillverkning av krigsmaterial och andra bruksprodukter. Detta resulterade i att De Witte blev ekonomisk garant för Wallen-

stein och de katolska makter som stödde honom. Jan Hoeufft skaffade sig en motsvarande position i Frankrike, familjen Marcellis i Danmark, Trip i Nederländerna och delar av Tyskland och De Geer i Sverige. Samtliga var kalvinister och nederländare, vilket på intet sätt hindrade dem att träda i tjänst hos stater med en annan religiös grundsyn. De ekonomiska intressena var vägledande och avgörande och resulterade i att de hamnade på olika sidor i den religiösa intressekonflikt som under den aktuella perioden drabbade och ödelade stora delar av Europa. Förhållandet hindrade dem inte att sälja krigsmateriel till samtliga inblandade konfliktparter. Hela tiden var Amsterdam tillsammans med Antwerpen (Trip) händelsernas ekonomiska centrum med undantag av att De Witte var verksam i Prag.⁴

För att De Geer skulle lyckas vinna gehör i Sverige för sina intressen måste det inom landet finnas män som var angelägna att underlätta och själva dra nytta av etableringen. De Geer och hans kompanjoner var kapitalägare av ett för Sverige nytt slag. De använde sig av ett rörligt kapital med syfte att detta skulle öka genom att vinsten hela tiden till en betydande del investerades i form av rörelsekapital. I Sverige användes kapitalet på statiskt sätt i form av investeringar i fast egendom och enbart en mindre del användes för att investera i rörelser i form av bruksanläggningar, och om detta gjordes var syftet mer att uppnå en produktion i begränsad omfattning av typen att svara för servicen åt ett gods. Ett undantag utgjorde Jacob de la Gardie, som vid sidan av De Geer kom att utveckla den svenska bruksindustrin.⁵

De som i Sverige i första hand understödde De Geer var Gustaf II Adolf samt Axel Oxenstierna och dennes släktingar. Det var också i det Oxenstiernska intresseområdet, Östergötlands län, som De Geer inledde sin svenska verksamhet.⁶

Det som gjorde Sverige intressant som ersättningsland i stället för Nederländerna var tillgången till råvaror som malm och skog samt vattenenergi. Själv hade De Geer

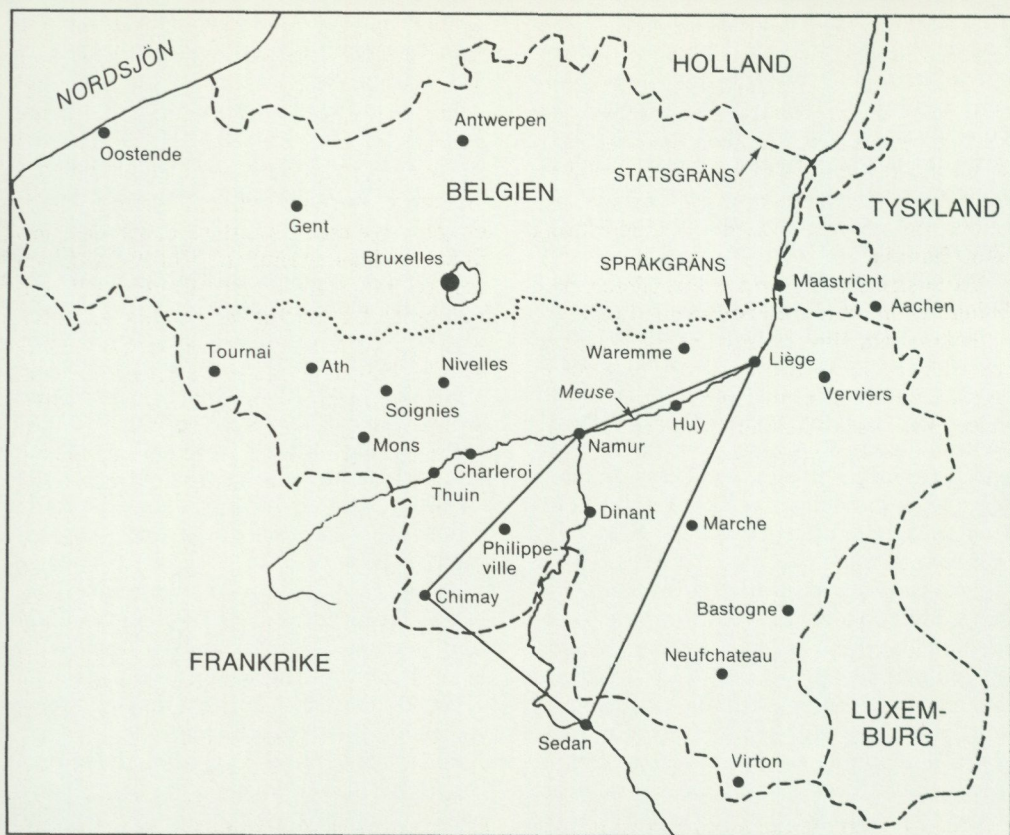
förutom kapital det tekniska kunnande som utvecklats i Nederländerna samt möjlighet att värva yrkeskunnig personal bland de arbetslösa vallonerna. I Sverige fanns också en relativ stabilitet därigenom att risken för oro på arbetsmarknaden i form av krig och sociala konflikter var liten.

Under ett inledningsskede byggde de utländska intressenterna De Geer, De Besche, Lemmens, Depken och Vervier sitt inflytande i Sverige på ett ekonomiskt maktinnehav. De blev snabbt infogade i det svenska samhället. Flertalet av dem adlades och kom i en tidsförlängning att direkt påverka rikets affärer nationellt såväl som internationellt. De utgjorde den ekonomiska eliten bland de invandrande vallonerna, och deras verksamhet kom att skapa en positiv ekonomisk utveckling för Sverige, grundad på en export av smidesjärn, koppar och krigsmateriel. Sverige blev det land som genom de nederländska initiativen växte fram som Europas nya vapensmedja och med tiden också kom att resa sig som en stormakt i det dåtida Europa.

För att man skulle lyckas med den ovan beskrivna utvecklingen utgjorde vallonerna en nödvändig förutsättning. De besatt den tekniska färdighet som krävdes för att överföra de nederländska innovationerna till Sverige. De utgjorde en utvald elit av arbetare och hantverkare och kom att uppfylla rollen som de egentliga produktions-tekniska grundarna av en expansiv och ekonomisk löande bruksnäring.

Vallonien

Ett område, som utgör delar av nuvarande Franrike och Belgien, bestående av provinserna Artois, belgiska och franska Flandern, Cambrai, Tournai, Hainaut, Namur, Luxembourg och Liège, är den vallonska befolkningens bosättningsområde, och efter dem kallas det Vallonien. Folket anses utgöra en egen folkgrupp med såväl språklig som litterär särprägel. Språket skall under medeltiden ha påverkat nordfranska texter, men en egen litteratur tillkom först

Fyrhörningen på kartan avgränsar det område varifrån de flesta av de till Sverige emigrerade vallonerna härrörde.

under 1600-talet i form av folkliga skådespel och visor. Språket är fortfarande ett av Belgiens två riksspråk (det andra är flamländska) och kallas för "högranska".

Folkets ursprung är oklart. Det har troligen anlänt till området i samband med de stora folkvandringarna, förmodligen genom Schweiz. De bosatte sig i floderna Scheldes, Meuses och Sennes dalgångar samt i Ardennernas skogstrakter. Genom sin bosättning kom de att kallas "dalfolket" eller rättare "folket bosatta i dalgångarna" – valloner.

Vallonernas nationella känsla har alltid

varit stark, och de har genom denna hamnat i flera olyckliga politiska kombinationer, senast under andra världskriget, då vallonska legioner uppsattes och stred på nazismens sida. Syftet var att uppnå en självständighet för Vallonien, men i stället fördjupades konflikten mellan Belgiens två befolkningsgrupper, valloner och flamländare inte minst i form av en språklig motsättning.

I Sverige utgör vallonerna en beteckning på de arbetare, hantverkare, tjänstemän och köpmän som kom att invandra och bosätta sig i Sverige under 1600-talet. Till

dessa räknas först och främst de som kom från Vallonien, men också alla de som tillsammans med vallonererna kom till landet. Det rörde sig om flamländare, tyskar, holländare och fransmän, men de utgör i förhållande till antalet invandrade valloner enbart ett mindre antal. Det är om alla dessa invandrare denna framställning skall handla.

Vallonerna kom från två huvudområden, belägna runt städerna Sedan och Liège.

Sedan, som ligger i nuvarande Frankrike, omgavs av en rad bruksorter. Migranterna anlände från inte mindre än 27 olika orter, tex Balaivies, St. Menges, Haraucourt, Pour-aux-Bois, Floing, Francheval, Givonne, Saponge, Vendresse, Montregny, Boulzicourt och Omont. Samtliga kan lätt återfinnas på en modern karta. Sedan svarade för migrationen under en tidig period från c:a 1610 och fram till 1625. De hade till betydande del yrken som svarade för framtagning och tillverkning av skogsprodukter. Sedan har direktkontakt med Liège genom floden Meuse.

Liège hade under 1500-talet utvecklats till den europeiska järnhanteringsens huvudort. Järngruvor, vattenkraft och skogstillgångar från Ardennerna skapade tillsammans det naturliga underlaget för denna utveckling. Nya produktionsmetoder och innovationer infördes och reformerade helt produktionen. Konkret betydde det att en ny masugnstyp togs fram, som dels fick lång livslängd dels var betydligt större än de tidigare använda. Inom kolningstekniken infördes den sk "resemilan", vilken gav ett kvalitativt förbättrat kol, som var en nödvändighet inom vallonsmidet. Denna smidesmetod var den viktigaste innovationen. Metoden gav smidbart järn av ett helt nytt slag och med en seghet som gjorde att järnets användbarhet fick annan omfattning.

Liège kunde under migrationens tidiga period stå neutralt inför de krigshändelser som slog sönder den övriga nederländska produktionen. Området upplevde under perioden en högkonjunktur, men händelserna medförde att trakten avspärrades, och med

tiden blev det allt svårare att erhålla underhåll och avsättning för de tillverkade varorna. Dessutom strömmade en mängd arbetslösa från de krigsdrabbade områdena till staden.

När kriget blossade upp mellan de förenade Nederländerna och Spanien 1621 drogs Liège med i konflikten, och dess produktion slogs snabbt ut. Vid de bruk som omgav staden ledde utvecklingen till sammanbrott för näringen, och de anställda fick sälla sig till Valloniens övriga arbetslösa. Området kom att svara för huvuddelen av de migranter som anlände till Sverige under perioden 1626–1655. De kom från 13 olika orter förutom Liège, exempelvis Aubley, Plainevaux, Franchimont, Durbuy och Manhay.

Utöver de två stora områdena fanns ytterligare ett som svarade för en betydande del av det totala antalet migranter, nämligen bygden kring Chimay. Området var genom det geografiska avståndet från Liège helt självständigt gentemot detta. Bland de 11 orter som migranterna kom ifrån, utom själva Chimay, var bl.a. Forgé, Couvin, Virelles, Momignes, Baileux och Boutenville.

I övrigt kom de från enstaka större orter, och under perioden rörde det sig om enbart tre sådana utöver de ovannämnda. En migrant kom från Dortrecht, två från Aachen och 45 från Amsterdam. De från Amsterdam utgjorde med stor säkerhet valloner som kom från platser i Vallonien, men där den enda ortangivelsen som står att finna utgörs av den ort där det slutliga kontraktet upprättades och undertecknades. Under den tidiga perioden av utvandringen torde flertalet ha kommit från Sedan-området, under den senare perioden från Liège- och Chimayområdena.⁷

Tidig invandring

Redan under Gustav Vasas och hans söners regeringstid inkallades smeder och andra hantverkare till Sverige med uppgift att inom landet bearbeta den svenska malm som dittills exporterats, och som genom av-

saknad av inhemsk industri därefter i bearbetat skick importerats till ett flera gånger högre pris än exportinkomsterna. Tyskar kom under hela senare delen av 1500-talet att värvas till Sverige och svarade också för "tysksmidets" införande.⁸

Mester Wellam de Wijk flyttade från Antwerpen till Sverige och var verksam inom bergshanteringen. År 1580 fick han uppdraget att utveckla kronans bergsnäring. De Wijks uppdrag reglerades i två kungabrev, utfärdade i Linköping våren 1580.⁹

De Wijk fick uttryckligen i uppdrag att inhämta dugliga hantverkare (embetzmen) från Tyskland, vilket under denna tid kunde inbegripa bl.a. Nederländerna. Under 1580-talet kom genom dessa åtgärder också yrkesskickliga valloner (fransoser) att värvas till Sverige, men det rörde sig aldrig om något större antal utan i huvudsak om några mästare som kunde ta på sig arbetsledande funktioner och utveckla tysksmidet. En yrkesgrupp som ofta inhämtades var gjutare av olika slag.¹⁰

Wellam de Besche lämnade Liège 1595 och bosatte sig 1597 i Nyköping. Han värvade under de kommande åren valloner till Sverige och därigenom bildades en liten vallonkoloni i Södermanland.¹¹

De Besche kom att i Sverige svara för en verksamhet som gjorde honom till en förbindelselänk mellan Wellam de Wijk och Louis de Geer. De tre kan tillsammans betraktas som den svenska bergshanteringens grundare.¹²

De Besche hade redan tidigt förbindelser med De Geer och använde dennes fartyg vid befraktningar mellan Amsterdam och Sverige, men det var först 1618, när De Geer ställde sig som ekonomisk garant vid De Besches arrende av Finspångs bruk, som deras egentliga samarbete inleddes. De Besche hade till den svenska kronan förbundit sig att främja den svenska bergshanteringens utveckling, och för att infria löftet började han värva valloner till Sverigeemigrationens första period. Det var nu som de första kontrakten ingicks. Vid 1620-talets ingång var Louis de Geer engagerad inom den svenska bruksnäringen i den östergöts-

ka bergslagen genom verksamhet i Finspång och Norrköping. De Geer byggde ut Finspångs bruk till en storlek som dittills varit okänd i Sverige, och strömmen av valloner började öka.

Ytterligare en tidig invandring av valloner skall noteras. En Paschilius Dionysis Chenon kom till Sverige vid sekelskiftet, och 1601 återfinns han verksam i Nykroppa.¹³ Han fick 1608 i uppdrag att värva valloner till den värmländska bergslagen, Karlskoga och Fernebo bergslag, och 1609 anlände de nyvärvade dit.¹⁴

Antalet valloner som under denna tidiga period kom till Sverige torde ha rört sig om några tiotal. Troligen var det yngre personer, som ännu inte bildat familj men var färdigutbildade inom sina respektive yrken, och som genom en flyttning till Sverige snabbt kunde uppnå en mästarposition. Yrkessammansättningen var på intet sätt enhetlig utan bestod av harnesksmeder, lodgjutare, spiksmeder, rörsmeder, mäsingsmältare, dragardrängar, kedjemakare och snickare/murare. Det var enbart i Nyköping som De Besche skaffade sig en traditionell sammansättning av bruksarbetare bestående av valloner.¹⁵

Kronans önskan att utveckla den svenska bergshanteringen genom att anlägga järnbruk och faktorier kunde uppfyllas enbart genom att man från Tyskland och Nederländerna värvade yrkesskickliga personer. Landet var dåligt rustat, utlänningarna kunde endast svara för marginella insatser och någon kontinuerlig året-runt-drift erhöles inte. Misstagen var många, och det järn som tillverkades var ofta av för dålig kvalitet.¹⁶ En förändring påbörjades genom De Besches inträde på den svenska marknaden, men det var först när De Geer etablerade sig som en expansiv utveckling inleddes.

Migranterna

En förutsättning för att värva arbetslösa valloner till en fast eller tillfällig anställning i Sverige var att myndigheterna i Nederländerna inte uppställde några hinder

för detta. Först 1652 kom ett förbud gällande flyttning, och i och med detta avstannade migrationen till Sverige. Den traditionella uppfattningen att migranterna av olika omständigheter *flytt* från Nederländerna är felaktig. Det rörde sig hela tiden om en värvning av fast bosatta personer. Många lämnade kvar sina familjer på hemorten och tog dem till sig först i ett senare skede, ett förhållande som klart visar att det rörde sig om en värvning av arbetare med myndigheternas goda minne.

Utflyttningen till Sverige och en rad andra länder pågick under en relativt kort period, åren 1620–1655. Visserligen flyttade både före och efter denna period valloner till Sverige, men det rörde sig om ett mindre antal. Under 1620-talets första del blev vallonerna verksamma på bruk i de östgötska och södermanländska bergslagerna, och först när De Geer 1626 arrenderade de uppländska bruken påbörjades en större invandring som också skapade vallonbruk vilka hade "vallonsmidet" som sin näring.¹⁷

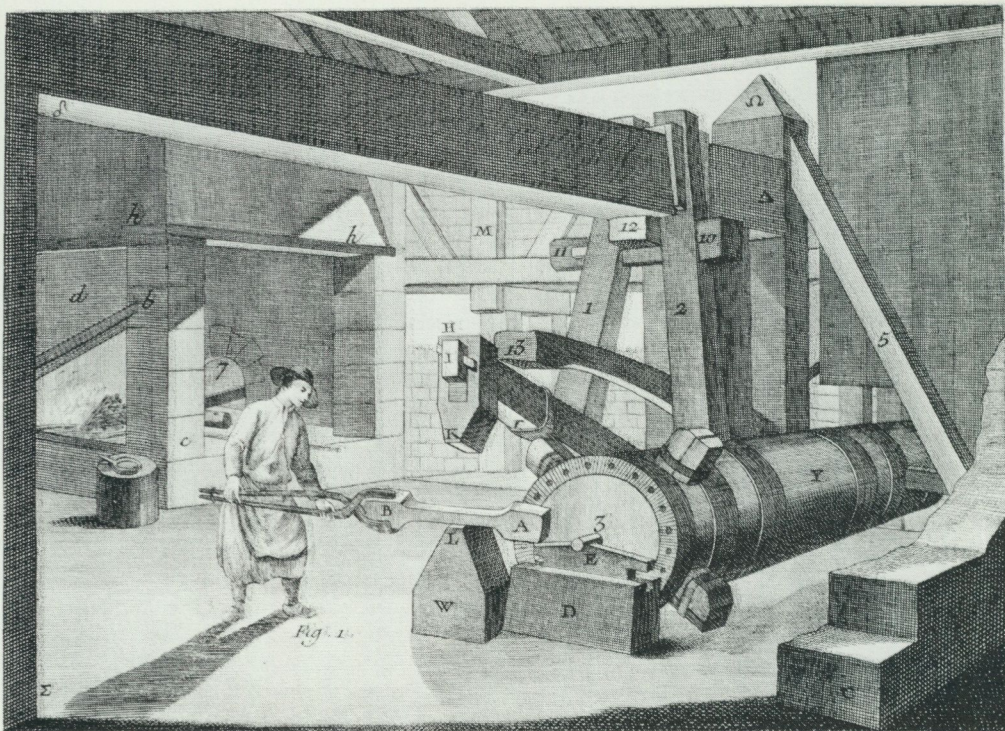
Till en början var det De Besche som genom De Geer värvade arbetskraft, men från 1620-talets början tog De Geer helt över detta ansvar. Bruksförvaltarna framförde krav på nödvändig personal för att förnyelsen av järntillverkningen skulle kunna genomföras. Värvarna, som svarade för verksamheten vid De Geers kontor i orter som Liège, Namur, Chimay och Vervier, kunde sedan med de framförda önskemålen som grund handplocka arbetare bland de friställda vallonerna. Värvingen skedde på så sätt att agenter skickades ut till de mindre bruksorterna för att direkt på platsen värva den önskade yrkesmannen, men vanligast var att arbetslösa begav sig till de större orterna för att på värvarkontoret höra efter om det fanns en möjlighet till anställning.¹⁸

Den värvade fick infinna sig på huvudkontoret, där det officiella anställningskontraktet upprättades och underskrevs i närvaro av en av myndigheterna godkänd notarie, en säkerhetsåtgärd som var nödvändig, då flertalet av de värvade var var-

ken läs- eller skrivkunniga. I kontrakten anges ofta att även någon anhörig var närvarande i form av far eller hustru.¹⁹

Kontrakten innehöll exakta uppgifter gällande anställningens längd, den anställdes yrke och position inom yrket samt hans ersättning i form av förskott, resebidrag och lön för anställningen i Sverige. Vidare garanterade arbetsgivaren att den anställdes familj fortlöpande och genom värvaragenterna på hemorten skulle erhålla en del av den anställdes lön. Om familjen vid kontraktstillfället bestämt sig för att följa med till Sverige eller föredrog att vänta till ett senare tillfälle lovade arbetsgivaren att bekosta deras transport eller förskottera kostnaden, men det förra var vanligast. Även vid kontraktstidens slut var den anställda försäkrad transport till hemorten, men om han inte önskade förnya kontraktet var han tvingad att återvända till Nederländerna, då en förnyad anställning hos en annan bruksägare ej fick ingås i Sverige. Denna förordning hade till syfte att upprätthålla ett tillverkningsmonopol av vallonsmidet bland de utländska bruksintressenterna i Sverige, men en rad arbetare hjälpte till att luckra upp den genom att fly från sin anställning eller kringgick den genom att återvända till Nederländerna, för att vid framkomsten skriva på ett nytt kontrakt med en ny arbetsgivare och omedelbart återvända till Sverige och arbeta vid dennes bruk.²⁰

När kontrakten var ingångna fick den anställda på eget bevåg ta sig till Amsterdam. Ibland samlade värvaragenten ihop ett antal valloner så att de kunde göra sällskap. De följde floden Meuses väg ned till kusttrakterna, där de över staden Utrecht tog sig fram till Amsterdam. Vid ankomsten hit fick de infinna sig på De Geers kontor, där en kontraktförnyelse eller bekräftelse gjordes. De erhöll ersättning för uppehållet i staden, tills resan till Sverige kunde ske. Vistelsen i Amsterdam var oftast kort och kunde röra sig om dagar eller någon enstaka vecka, tills skeppslägenhet var ordnad. Resan gick sedan till en början främst till Nyköping, och de blev

Den stora franska 1700-talsencyklopedin har ovanstående instruktiva bild av en hammarsmedja. När valseu drivs runt av vattenkraften lyfter den fyra gånger per varv hammaren, som sedan faller ner på arbetsstycket.

utplacerade på bruk som Nyköping, Fada och Bränn-Ekeby, men då De Geer etablerat sig blev Norrköping den givna ankomsthamnen, eftersom denna stad vid sidan av Finspång var den viktigaste verksamhetsorten. Resorna till Sverige var i allmänhet odramatiska, och det är enbart vid några få tillfällen källorna berättar om valloner som "blev borta på sjön".²¹

Andelen valloner bland de anställda på de svenska brukena var beroende av vissa faktiska förhållanden. De bruk som redan var etablerade hade redan en arbetsstyrka, och till dessa behövdes enbart några mästare för att förbättra produktionen och förkovra den befintliga personalen. På nyetablerade bruk som Lövsta behövdes en kom-

plett uppsättning brukspersonal. På mindre bruk som Åkerby, Strömsberg och Hillebola i Uppland användes valloner enbart i mästarpositioner eller andra högre yrkespositioner, medan svensk personal fick klara de övriga sysslorna. Under hela migrationsperioden värvades en betydande mängd kolare, som var verksamma på brukena men också till en del fick bosätta sig inom brukens agrara sektor för att till bondebefolkningen förmedla det nya sättet att kola i "resemila" i stället för den i Sverige gängse tyska "liggmilan".²²

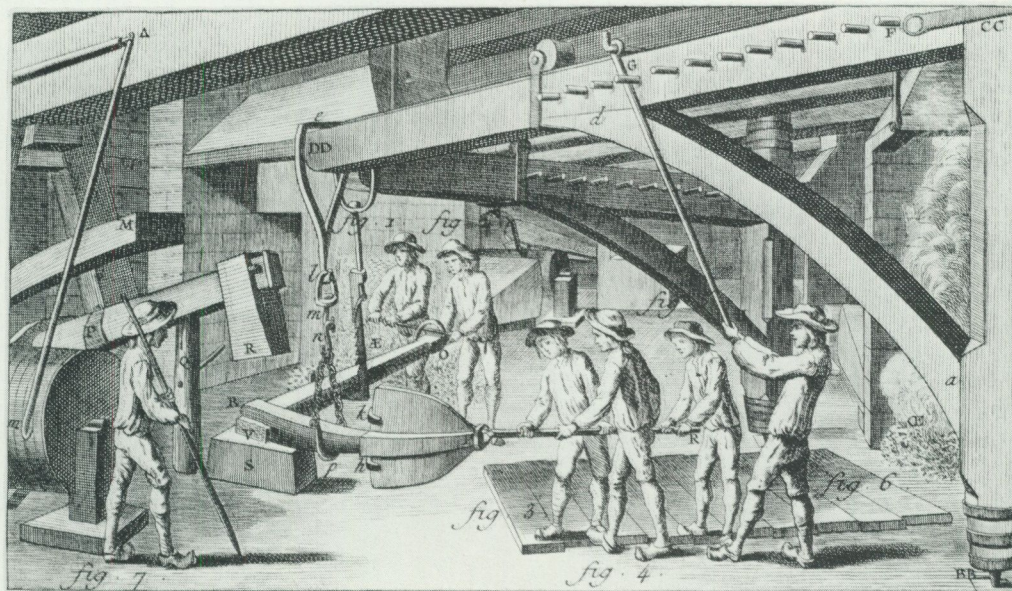
De till Sverige inflyttade utländska bruksägarna var ytterst noga med att inte låta kunskapen om de nya tillverkningsförmerna förmedlas utanför deras egen krets.

De uppnådde därmed en monopolställning i fråga om vallonsmidet, en ställning som de sedan med alla medel försökte bibehålla. Ett sätt var att isolera vallonerna socialt från kontakter med det svenska samhället utanför brukssektorn, något som man under en stor del av 1600-talet lyckades med. Till slut upplevde man det som egendomligt från de svenska myndigheternas sida att inte bruken förde exempelvis rättsfall till domstolarna och frågade bruksägarna hur det förhöll sig med detta. Bruksägarna svarade att vallonerna genom sitt främmande språk inte kunde förmedla sina önsknings till de svenska myndigheterna. Vad man inte sade var att det på bruken fanns en form av husbondevælde med rättskipning som i sig innebar att inga tvistemål nådde ut utanför brukets område. Myndigheterna godtog inte förklaringen utan vid vite tvingade man bruksägarna att låta representanter för vallonerna framträda inför bergsingenet i Dannemora, och mycket rik-

tigt visade det sig att personalen väl kunde förmedla sina intryck till domstolen. De anställda hade en rad klagomål att framföra, och uppenbarligen ville bruksägarna i det längsta förhindra sina valloner från att få kontakt med svenska myndighetspersoner.²³

Den rättskipning som tillämpades på bruken var synnerligen effektiv. I smärre fall bestämde förvaltaren lämpligt straff, men vid grövre brott bestämde bruksägaren straffet tillsammans med de äldsta mästarerna. Det värsta som kunde hända en som felat var att få lämna gemenskapen på bruket. Inom arbetslaget kunde mästaren tillrättavisa en medlem om denne gjort något ofog. Trots de svenska myndigheternas strävan att få in brukens anställda i den gängse rättskipningen dröjde det länge innan detta var en realitet. När det gällde grova brott som dråp och liknande fördes de självfallet ut till domstol, men sådana brott var sällan förekommande. Vid slutet av

Interiör från en ankarsmedja, likaså enligt den stora franska encyklopedien. Söderfors bruk i Uppland, som grundades 1676 av Claes Depken, adlad Ankarström, var länge Sveriges största ankarbruk.

Förteckning på ägare och deras bruksinnehav (Uppland)

Ägare	De Besche	De Geer	Lemmen	Vervier	Depken (adlad Ankarström)
1620-t	Österby ^z 1633 Löfsta ^z 1633 Gimo ^z 1633 Forsmark ^z 1738 Ö	Österby Löfsta Gimo Stynsbo <i>N</i> Söderby <i>N</i> Forsmark 1680	Schebo 1630-t Ortala 1640-t Bredsunda 1684 Korsnäs <i>N</i>		
1630-t	Berklinge Ö Wessland ^x 1647		Åkerby 1699 <i>L</i> Harwik <i>N</i> Wessland ^x	Wessland ^x <i>L</i>	
1640-t	Wiggsselbo		Hillebola 1734 <i>L</i>	Strömsberg <i>L</i>	
1650-t			Ullfors 1733 <i>L</i>		Öhn Hyttön
1660-t		Ullfors arr Wessland arr Löfsta Bondebr			Harnäs Hedesunda
1670-t		Tobo			Söderfors
1680-t	Forsbohl Ö			Valla <i>N</i>	
1690-t		Åkerby			
1730-t		Strömsberg Wellnora Forsbohl Forsmark Karlholm Wessland Ullfors Hillebola Berklinge			

Årtal efter bruksnamnet anger året för ägarnas överlåtande av bruket

arr = arrende av annan ägares bruk

N = nedlagt

L = De Geer på Löfsta

Ö = De Geer på Österby

^z = kompanjonskap med Louis de Geer

^x = gemensamt kompanjonskap

1600-talet och framåt kom emellertid vallonerna att använda den svenska rättskipningen i en rad tvistemål.²⁴

Vid sin ankomst till Sverige garanterades vallonerna vissa rättigheter. De var befriade från erläggandet av de årliga utlagorna (skatterna) och från utskrivning till militärtjänst. De tillförsäkrades religionsfrihet och hade rätt att till Sverige föra med sig egna präster. Från arbetsgivarens sida tillförsäkrades de årliga vinpengar och rätt att årligen besöka den tyska församlingen i Stockholm.²⁵

Traditionellt har det ansetts att det var på grund av religiös förföljelse som såväl De Geer som övriga valloner flydde från sina hemorter i Vallonien. Numera är det helt klarlagt att vallonerna flydde undan arbetslöshet. Deras kalvinistiska tro utgjorde under den första generationen en religiös grund, men redan vid mitten av 1600-talet förekommer de i de svenska socknarnas kyrkoboksmaterial, och strax därefter kommer framträdande valloner att ikläda sig kyrkliga förtroendeuppdrag inom svenska kyrkan. De började också tillskjuta för deras del betydande summor för inköp av kyrkbänkar och därmed uppkom ofta tvister, som i enstaka fall fördes så långt som inför svenska häradsrätter. Vid slutet av 1600-talet var för första gången en vallon utbildad till svensk präst och tjänstgjorde som sådan i Lena församling i Uppland. De svenska prästerna angav i allmänhet i dödsboken om någon av de invandrade vallonerna vid sin död fortfarande var reformert, och i Uppland rörde det sig under 1600-talet endast om några få personer. Detta visar att den religiösa frågan på inget sätt utgjorde något större problem för vallonernas assimilation i det svenska samhället.²⁶

För många av vallonerna var anställningen menad att vara av mer tillfällig natur, tills bruksnäringen i Nederländerna åter kommit på fötter. Ungefär 20 procent återvände därför efter en första kontraktsperiod till sin hemort, men för flertalet blev flyttningen varaktig. Det totala antalet migranter som anlände till Sverige var på in-

tet sätt anmärkningsvärt stort, de utgjorde en väl utvald skara arbetare och hantverkare. Uppskattningsvis rörde det sig om mellan 1 000 och 1 200 familjeenheter, då inberäknat också enstaka individer utan egen familj vid ankomsten till Sverige. Uppland, som under den senare perioden, 1626–1655, fick mottaga den större delen av migranterna, hade under tiden 1620–1740 omkring 2 500 manliga individer verksamma på bruket, det kan då röra sig om fyra generationsled.²⁷

Det var i bruksmiljön som vallonerna bildade väl sammanhållna enheter och utvecklade sociala relationsmönster som medförde att sedvänjor och kulturella traditioner som medtagits till Sverige kunde bibehållas ända in i modern tid. Deras sociala relationsmönster syftade till att säkerställa familjernas sociala position och inflytande inom arbetslivet. Arbetsgivaren syftade till att upprätthålla en monopolställning inom produktionen, och på samma sätt eftersträvade vallonerna att uppnå en monopolställning avseende samtliga arbetstillfällen på bruket. Det sociala utbytesmönstret formades så att vissa vallonssläkter, som innehade framskjutna positioner inom arbetslagen, svarade för ett utbyte av giftermålspartner. På det sättet kunde de tillförsäkra sig arbetstillfällena på bruket, och vanligen kom några få släkter att svara för samtliga arbetsplatser på ett bruk. Att bryta detta mönster var omöjligt, men en utomstående kunde genom ingifte eller på grund av att någon släkt saknade en manlig medlem i lämplig ålder få inträde i ett arbetslag. Mönstret som sådant levde kvar på vallonbruket och upphörde först i och med den stora bruksdöden vid mitten av 1800-talet och i början av 1900-talet, men på de bruk som överlevde dessa kriser kan man än i dag återfinna släkter som kontinuerligt svarat för brukens drift från den tid då de invandrade till Sverige.²⁸

På de mindre bruket, där vallonerna enbart kom att svara för de viktigaste sysslorna inom arbetslagen, utvecklade de samma relationsmönster, men med den svenska delen av arbetsstrykan. Vallonfamiljerna för-

sökte få sina barn gifta med släktingar verksamma på de större bruken, men detta var ovanligt, och i stället fick man tillsammans med den svenska delen av arbetarstammen monopolisera sitt eget bruks arbetstillfällen. I Uppland, där de mindre bruken (Ullfors, Strömsberg, Wessland och Hillebola) låg på ett kort geografiskt avstånd från varandra, kunde vallonerna utveckla ett inbördes relationsmönster men på intet sätt med samma fasta mönster som på de större bruken. På mindre bruk, som svarade för en del av de större brukens verksamhet, Åkerby, Tobo (Löfsta) och Wattholma (Österby), kunde de ingå i de större brukens utbytessmönster, och vanligen innehades mästarpositionerna på dessa bruk periodvis av någon av de större brukens mästare. Slutligen kom bruksägare i Uppland att svara för en etablering i Norrland, varigenom några familjeenheter från de uppländska bruken fick flytta till de nya bruken. I en förlängning kom de på den nya orten att utveckla de beskrivna relationsmönstren, men de behöll i viss mån ett utbyte med den traditionella utbytesfamiljen vid ursprungsbruket. Det förekom att de genom ett bibehållande av detta utbyte kunde återvända till ursprungsbruket.²⁹

Bruksarbetarna

Den nyanlända familjen fick sig tilldelad en tomt, som skulle rymma både bostadshus och uthus (med plats för ko och gris för familjens försörjning). Innan det egna huset kunde uppföras kunde familjen få bosätta sig i de redan uppförda brukslängorna, som också de gav möjlighet till innehav av kreatur. Till fastigheten hörde en återtæg, som gav foder åt djuren samt möjlighet till odling av grönsaker. Virket till det egna huset köpte de anställda av bruksägaren, ofta till ett subventionerat pris, och summan betalades sedan av på deras konto.³⁰ Familjens förnödenheter hämtades på bruksmagasinet och uppfördes där i en särskild "cassacredit". För sin försörjning behövde de bruksanställda aldrig använda kontanta medel utan kunde helt lita till

rättigheten att kvittera ur varor i bruksmagasinet. Livsmedel svarade för den större delen av uttagna varor, men också exempelvis tyg och skodon kunde erhållas.

Inom bruken var verksamheten uppdelad på olika arbetslag, och lagen svarade tillsammans för forrådet av de överordnade yrkeskategorierna. På bruken fanns tre stora yrkeskategorier:³¹

1. Smedpersonalen, som bestod av masugnslärlingar, och de två olika smideslagen räckare och smältare.
2. Skogspersonal, som bestod av skogshugare, kolare och körare.
3. Hantverkare, som tillsammans svarade för den service bruken måste tillförsäkra sig för att produktionen skulle kunna löpa friktionsfritt. Inom denna kategori kan några yrken noteras som exempelvis murare (byggmästare), snickare, hjulmakare, hovslagare, bälgmakare, vagnmakare, klensmed och mjölnare.

Utöver de tre stora kategorierna fanns det ytterligare en av stor vikt, nämligen bruksbetjänter av olika slag. De utgjorde aldrig någon större del av brukets totala arbetskraft, men deras sysslor var av den arten att kategorien på många sätt kan sägas utgöra den mest inflytelserika, ur vilken brukens ledande skikt hämtades. Dessutom fanns på många bruk en jordbruksdel, och då fanns det också en kategori jordbruksanställda, men dessa fungerade utanför den egentliga bruksverksamheten och tillhörde snarare dess agrarsektor. Inom denna verksamhet kom bruksarbetarna att svara för en betydande del av dagsverken och främst då med hjälp av kvinnor och barn.³²

Bruken bestod av dels ett centrum, inom vilket den industriella bruksproduktionen ägde rum, dels en agrar sektor, vars svenska bondebefolkning svarade för en produktion av gängse agrarprodukter, men som i en tidsförlängning kom att bli producenter av skogsprodukter, främst kol, en vara som var av yttersta vikt inom tillverkningen. Inom denna agrarsektor kom vallonska kolare att vara verksamma med egen kolning men också med uppgift att förmedla olika

*I ett vägglest land som Sverige var vintern den idealiska årstiden för tyngre transporter, då man lätt tog sig fram även med tungt lastade slädar, inte minst via de tillfrusna vattendragen. Detta gällde i högsta grad transporter-
na av malm och kol för bergsbrukets räkning. Men i backarna var halkan svår och dragarna var klena, varför förbönderna måste hjälpa till genom att "lätta under". J. W. Wallanders original i olja till färglitografen "Malmkörning i Västmanland" finns i Nordiska museet.*

färdigheter till den svenska delen av befolkningen.

Yrkeskategorier

Masugnsarbetarna bildade ett lag för varje masugn med mästare, hyttdräng, bokare och uppsättare i toppen. Det var också de som var av vallonskt ursprung och svarade för införandet av den s.k. "fransyska" masugnen till Sverige. Den nya ugnstypen gav ett järn som var överlägset det som tidigare erhållits från den s.k. "tyska" masugnen, och uppfördes vid de bruk som hade utländskt ägarintresse. Utöver de ovan uppräknade sysslorna fanns det en rad andra inom arbetslaget, som malmkastare, malmdragare, malmkrossare, men i ingen av dessa fann man (i varje fall under 1600-

talet) några valloner, utan sysslorna skötes med hjälp av böndernas dagsverken eller av dagkarlar ur bondebefolkningen.³³

Masugnarna fanns utplacerade runt hela den uppländska bergslagen och förutom de ugnar som fanns på själva bruken betjänade man sig av ugnar på andra platser. Lofsta använde därför Tobos och Löfstas bondebruksugn, medan Österby främst hade Wattholmas (gamla Kungstomta) och Berklinges ugnar. På dessa orter kom valloner att vara bosatta, men de tillhörde i princip hela tiden moderbrukens personal och hade också sociala utbytesrelationer med denna.

Inom vallonsmidet arbetade två arbetslag vid varje hammaruppsättning. Ett smältarlag bearbetade den från masugnen erhållna järntackan i en särskild smält-härd och tillrikade järnet med kol, som

Längd över smed- och masugnspersonalen vid Österby 1649

Upphammaren

Mästersmältare	Noe Nonne
Mästersven	Bertram Minuer
Smältdräng	Gustin de Pre
Smältdräng	Jan Chevet
Mästerräckare	Henry Blank
Räckdräng	Jan Philip
Räckdräng	Erich Hansson
Goujar	Pier Lemoïn*

Herrgårdshammaren

Mästersmältare	Bastin Clement
Mästersven	Michel de Pre
Smältdräng	Noe Amman Hübinett
Smältdräng	Jean Amman Hübinett
Mästerräckare	Colas Baudo
Räckdräng	Erich Ersson
Räckdräng	Pär Olsson
Goujar	Wilhelm Olsson

Nedre hammaren

Mästersmältare	Amman Hübinett
Mästersven	Jean Simon
Smältdräng	Mats Andersson
Smältdräng	Staffan Karlsson
Mästerräckare	Guilliuem Ambroise
Räckdräng	Olle Andersson
Räckdräng	Pär Andersson
Goujar	Jean Ambroise

Övrig smedpersonal

Goujar	Johan Hansson
Smältdräng	Jean Turin (tillk. vid slutet av året)
Mästerräckare	Johan Manniet (fr. Gimo 14.1.1650)
Mästersmältare	Jean Philip (smältdr. till 1650, sedan mästare)
Goujar	Anders Matsson (räckdräng under året 1649)

Masugn

Masmästare	Henry Bayar
Masmästare	Anton Francois (fr. Gimo under året)
Hyttdräng	Martin Flatré ^z (fr. Gimo under året) + svensk personal

Några andra yrken

Hovslagare	Michael Baille
Hjulmakare	Johan Tisse
Mjölhnare	Jean Baudo
Sadelmakare	Jean Bodreu
Bälgmakare	Jean Belgmaker ^w
Bälgmakare	Nicolas Belgmaker ^w
Kolare	Anton Minuer
Kolare	Henri Minuer
Kolare	Jean Hübinett
Kolare	Colas Anjou
Kolare	Pierre Martin
Kolare	Christoffer Martin
Kolare	Jean Dubois
Kolare	Paul Ouzeaux ⁺
Kolare	Nicolas le Clou
Kolare	Pier Callut
Körare	Jean Carlie
Körare	Colas de Mart
Körare	Paul Poullain (Paulsson)* + svensk pers.
Kol. o. Kör.	Martin Dubois
Kol. o. Kör.	Bertram Cayet
Kol. o. Kör.	Francois Boivy
(Kolfogde)	Giullus de Montenoni
Pigor på herrgården	Anna de Pre Johanna Martin

( ) = osäkra förhållanden

^x = kallas också Larsson

^z = kallas vanligen Florin

^w = deras rätta släktnamn var Kinn vilket också förekommer som Kunn

⁺ = finns oftast angiven som Usson

^{*} = rätta namnformen är Poulain

Källa: Räkenskapsbok 1649–1652. Österby bruksarkiv.

© B. Douhan 1981

Längd över smed- och masugnspersonal vid Löfsta 1677

Övre hammaren

Mästersmältare	Jacob Tillman
Mästersven	Bertrand Pouset
Smältdräng	Colas Pouset
Smältdräng	Hindrich Tillman
Mästerräckare	Jean Guilluem
Räckdräng	Colas Guilluem
Räckdräng	Michel Guilluem
Goujar	Matthias Guilluem

Storhammaren

Mästersmältare	Hubert Lemoin
Mästersven	Colas Hübinett
Smältdräng	Pierre Lemoin
Smältdräng	Toussaint Bouveng
Mästerräckare	Louis Guilluem
Räckdräng	Toussaint Guilluem
Räckdräng	Gerard Sporrong
Goujar	Hindrich Guilluem
Goujar	Louis Sporrong

Lillhammaren

Mästersmältare	Jacob Boivy
Mästersven	Phillip Tillman
Smältdräng	Frans Jean Martinell
Smältdräng	Pierre Bouveng
Mästerräckare	Anton Pouset
Räckdräng	Olof Nilsson
Räckdräng	Martin Gouffeng
Goujar	Jean Lemoin

Påhllhammaren

Mästersmältare	Philip Boivy d.ä.
Mästersven	Philip Boivy d.y.
Smältdräng	Pierre Boivy
Smältdräng	Charles Boivy
Mästerräckare	Andre Martinell
Räckdräng	Colas Ponslet
Räckdräng	Stephan Pärsson
Goujar	Frans Martinell
Goujar	Colas Martinell (dräng und. året)

Bondehammaren

Mästerräckare	Lorens Bonnavier d.ä.
Räckdräng	Lorens Bonnavier d.y.
Räckdräng	Anders Olofsson
Goujar	Pär Stephansson
Goujar	Andre Bonnavier

Masugn 1

Masmästare	Anton De Nys
Hyttdräng	Jean De Nys
Uppsättare	Markus Johansson
Uppsättare	Giösta Knutsson
Bokare	Nilss Tomsson
Malmkastare	Johan Matsson
Malmskötare	Anders Pärsson

Masugn 2

Masmästare	Pierre Sporrong
Hyttdräng	Toussaint Sporrong
Uppsättare	Erich Michalsson
Uppsättare	Jean Minuer
Bokare	Jacob Tomsson
Bokare	Abraham Tomsson
Malmkastare	Olof Olofsson
Malmskötare	Erich Erichsson

Några andra yrken

Hjulmakare	Jean Hübinett
-dräng	Frans Hübinett
Klensmed	Jean Hübinett
-dräng	Jacob Oudart
Byggmästare	Huvert Gille
-dräng	Samuel Hübinett
Hammarbyggare	Olof Matsson-De Nys
Hammarbyggare	Erich Andersson
Hammarbyggare	Johan Andersson
Skräddare	Markus Jacobsson

Anm. Underlag till uppställningen utgör "Längd uppå Leufsta bruksfolk 23 marty an. 1677.", vilken ingår i Löfstaarkivets del som förvaras på RA. Denna längd omfattar totalt 112 personer.

gjorde det mjukt och lättsmitt. Laget bestod av mästare, mästersven och två drängar. Smältarna överlämnade smältan till räckarlaget, som "räckte" ut den till stänger, vilka sedan kunde användas inom faktorier för vidare bearbetning. Räckarlaget bestod av mästare, två drängar och två goujarer (kolpojkar). Valloner kom att svara för merparten av sysslorna på de större uppländska bruken. På de mindre bruken tillverkade man under en stor del av 1600-talet fortfarande "tyskt" järn, och när valloner var verksamma på dessa var det alltså tysksmide man utförde.³⁵

Under migrationsperiodens tidigare del inhämtades till Sverige en mängd skogspersonal, som blev verksam främst inom den östgötska bergslagen. De utgjorde en avgörande förutsättning för att produktionsförbättringar skulle kunna uppnås. Det rörde sig om införandet av vallonernas "resemila", som gav ett kol av en betydligt förnämre kvalitet än den gängse liggmilan, den s.k. "tyska" milan. Detta var av vikt för såväl masugnsproduktionen som smidet. Även under migrationens senare del tillfördes denna personalkategori landet, och en rad av de uppländska bruken kom att inom sina arbetsled ha valloner, som svarade för själva brukskolningen framme vid bruket, men också en mängd valloner som bosatte sig i den agrara sektorn och där snabbt blev försvenskade och också började utbyta sociala relationer med den svenska boendebefolkningen. Det är dessa valloner som är svårast att återfinna, och deras vallonska påbrå kan skönjas enbart i deras utseende. Men det är också dessa valloner som blivit utsatta för en form av mobbning från den svenska befolkningens sida på grund av sitt avvikande utseende. Många är de koltorp vilkas innehavare har haft sydlänsk fysionomi. Denna del av vallonerna försvenskade snabbt sina släktnamn och de återfinns numer under våra vanligaste sonnamn, men också namn som Filipsson, Danielsson, Bengtsson utgör många gånger ursprungsnamn som anpassats till den svenska släktnamnstraditionen. En rad släkter kunde genom närhet

till vallonbruken bibehålla sina släktnamn, som Pagard, Mony, etc.³⁶

Hantverkarna utgjorde en grundläggande förutsättning för att vissa produktions-tekniska innovationer skulle överföras till Sverige. Inom alla delar av produktionen infördes innovationer, och yrken som hjulmakare, sadelmakare och bälgmakare hade i det sammanhanget lika stor betydelse som smeder och annan inhämtad personal. De bosatte sig på bruken och kom att utgöra en del av dess arbetarstam, men några hantverkare fick resa runt till olika bruk för att bygga och tillverka vissa enheter, som man genom värvningen inte kunde täcka behovet av. Hit hörde bl.a. bälgmakare, murare och snickare.³⁷

Bokhållare och skrivare var i flera fall valloner, men ett inslag utgjorde de flamländska skrivare som kom från Amsterdam. Prästerna var i allmänhet valloner. De tjänstgjorde under den tidigare perioden vanligtvis under en kortare tid i Sverige. De var verksamma som själasörjare, men deras viktigaste insats var som pedagoger för vallonernas barn. Barnen fick genom denna utbildning en grund att stå på som var unik i det dåtida svenska samhället, och detta gav dem en möjlighet att göra en social positionsförändring med ett positivt värdeinnehåll. I framtiden blev det därför inte ovanligt att mästarsöner kunde få anställning på brukskontoret för att så småningom avancera till skrivare och brukshållare, ja t.o.m. till bruksförvaltare.³⁸

Den största betydelsen hade utbildningen genom att den öppnade möjligheten för en stor del av bruksbarnen att göra inträde i den borgerliga samhällsklassen, och en rad valloner kom i framtiden att svara för uppgifter inom den svenska byråkratin, men också att bilda grunden för en företagarverksamhet som köpmän och hantverkare. Utbildningen skapade även möjlighet till en tidig migration från bruken av vallonungdomar, då en stor del av dem inte kunde räkna med att erhålla anställning på hemmabruket. Detta är alltså en av orsakerna till att det gått så väl i händer för många vallonfamiljer här i landet.

De sociala relationerna inom arbets- och familjelivet

Redan tidigare har noterats hur viktig den sociala sammanhållningen var för vallonerna i syfte att säkerställa släktens och familjens rätt till vissa givna yrken på bruket. Här skall några sådana relationer närmare utredas.³⁹

Arbetslagen utgjorde den sociala tryggheten för de anställda och deras familjer. Söner till en mästare gavs i allmänhet tillträde till faderns lag och fick där börja i drängsyssla eller eventuellt som goujar, kolpojke. Drängsysslan inom ett smedlag kunde innehas också efter lärlingstidens slut och innebar att den verksamme svarade för en viktig och socialt högstående syssla. Inom laget var mästaren den som innehade den högsta sociala positionen. Beroende på vid vilken av brukets hammare han var verksam vid följde en motsvarande social ställning. I Österby var mästarna vid Herrgårdshammaren de förnämsta, och den positionen uppehölls i allmänhet av brukets äldsta mästare. Att arbeta i dennes lag innebar en motsvarande positiv ställning. Det fanns smeder som inte platsade i lagen, och i väntan på inträde i något av dessa fick de arbeta med diverse sysslor. Några var anlitade som hjälpsmeder av lagen, och smederna använde då hamrarna under den tid de inte användes av de gängse lagens medlemmar. Hjälpsmedernas insatser ersattes till respektive hammares mästare, som sedan i sin tur avlönade hjälpsmeden. En hjälpsmed kunde på detta sätt erhålla halva sin årslön av brukens samtliga mästare. Hjälpsmeden stod högre på den sociala skalan än drängarna och kunde svara för ett lag om så behövdes.

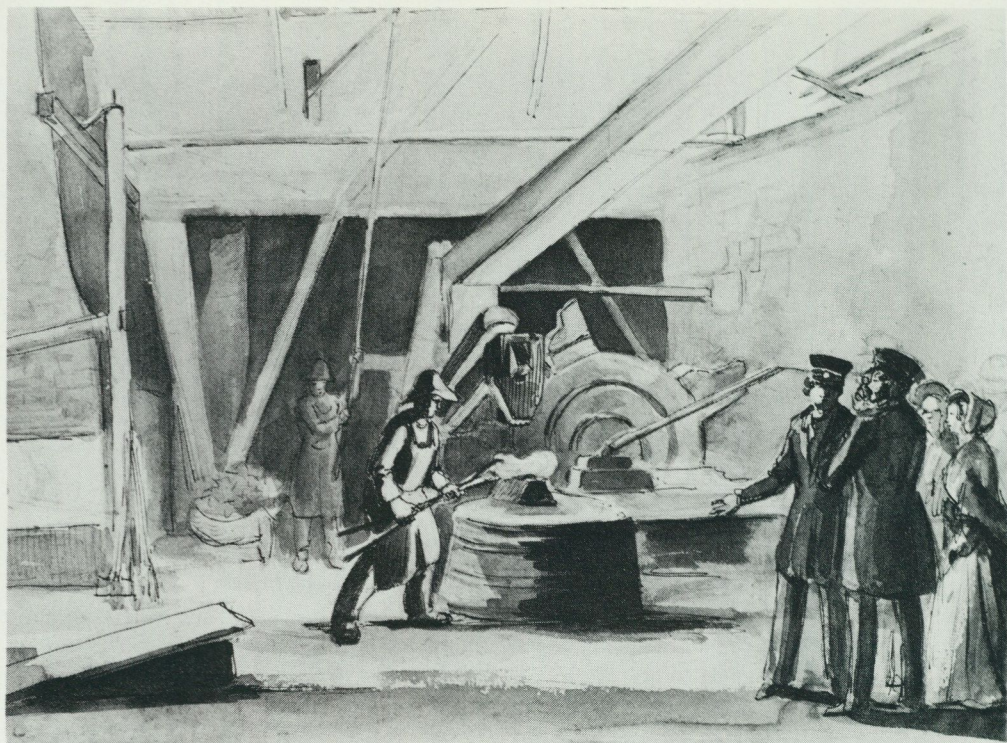
Den mästare som saknade söner kunde "adoptera" ett syskonbarn och låta detta komma in i laget. Om han själv hade dött-rar ordnades ofta saken i form av ett giftermål, och svärsonen fick då en självskriven plats i laget. För de pojkar vilkas far dog så tidigt att han inte kunnat ordna plats i laget för dem kunde en negativ social positionsförändring ske, om inte någon släkting hjälpte dem in i lagkollektivet. Om så

inte skedde kom denna familj att bryta sin sociala hemvist och skaffa sig utbytesrelationer med den svenska delen av befolkningen. Sönerna blev dagavlönare och flera kom att bli gruvarbetare i Dannemora.

Inom bruket var den vanligaste positiva sociala positionsförändringen att söner till smeder skaffade sig arbete på brukskontoret och som kontorspojkar påbörjade en karriär, som oftast slutade med sysslan som skrivare eller bokhållare. Vid något enstaka tillfälle kunde den också leda fram till posten som bruksförvaltare. Det är troligt att samtliga stora vallonsläkter någon gång lyckades få någon av sina söner att göra denna karriär. Även förmanssysslor som skogvaktare, kolfogde, gruvfogde, gårdsfogde och järnskrivare kan inräknas.

För de ungdomar som flyttade från bruket kunde den där givna utbildningen skapa en god grund för ett vidare avancemang, och många valloner blev skrivare inom det dåtida svenska samhället. Ämbetsmannabanan blev överhuvud taget en vanlig karriär för vallonynglingar. Vanligast var dock att de i städerna blev hantverkare och köpmän av olika slag. Släkten Sporrong började tidigt som guldsmeder i Stockholm, och en gren av släkten Boivie blev grundare av en bryggerinäring, vars avläggare fortfarande är verksamma.

De valloner som etablerade sig i städerna skapade möjlighet för sina syskon och andra släktingar att flytta till dem för att hjälpa dem i arbetet. Många av dessa senare inflyttare blev med tiden själva egna företagare. De valloner som blev borgerliga kunde fortfarande svara för ett socialt utbyte med sina traditionella utbytesläkter i form av kusningiften, men de kom snart att vända sig till sin nya samhällsklass för detta utbyte. På bruket lever ännu medförda traditioner, och det är de på bruket bosatta vallonerna som svarat för att kulturella attribut och traditioner hållits levande. På 1930-talet vaknade ett nytt intresse bland de borgerliga delarna, och det var då som det speciella sällskap grundades som sedan dess hållit intresset för vallonernas historia levande, "Vallonättlingarna".

Interiör av en vallonsmedja vid Gimo bruk 1838. Akvarell av Fritz von Dardel i Nordiska museet.

Arbetslagen och yrkeskategorierna utgjorde alltså på bruket de sociala enheter som bruksbefolkningen var indelad i. De hade inte enbart betydelse under arbetet utan fungerade också ute inom samhällslivet i stort. I en tidigare årgång av denna årsbok (1937) har Eskil Cronlund redogjort för midsommarfirandet i Österby och visat arbetslagens sociala relationer. De lagmedlemmar som var ogifta bodde hos mästaren, och dennes hushåll fungerade som en sammanhållande enhet för hela laget.

När någon på bruket på grund av ålder eller sjukdom inte längre kunde svara för en arbetsinsats erhöll vederbörande ett gratial som i form av rätt att ta ut vissa varor i bruksboden gav grunden för uppehållet. Barnen fick hjälpa till med den resterande delen. Bruken krävde dagsverken

av sina åldringar högt upp i åldern, men den dag då gamlingen inte kunde bo kvar hemma kunde han för sina återstående dagar räkna med plats på brukets sjukstuga.

De smeder som hade minderåriga barn erhöll s.k. "barnsäd", en viss mängd spannmål för varje barn, och vid sjukdom kunde man uppsöka den vid bruket verksamme fältskären. Bruksherren ansvarade för sina bruksarbetare, och på vallonbruken fanns ett socialt trygghetssystem som för den tiden var unikt. De som hamnade utanför detta system var av många skäl att beklaga, och det värsta straff som en bruksarbetare kunde råka ut för var att bli utstött ur denna sociala gemenskap. Några enstaka sådana fall inträffade, och det rörde sig då om konflikter inom arbetsområdet. Längre fram i tiden kom initiativtagare till

fackföreningar eller politiska föreningar att drabbas av denna bannbulla.

Ett sätt att uppehålla monopolställningen med avseende på brukens samtliga arbetstillfällen var att bibehålla stora delar av de yrkestekniska termerna på franska. Följden blev att ett yrkespråk formades, som längre fram till stora delar kom att också användas av svenska bruksarbetare.

Här skall enbart några exempel ges. "Labbyt" användes som benämning på det övernattningskvarter som man i smedkläderna låg i mellan skiften, "butava" betydde tända härden, "bälja" blåverk, "husett" smedstrumpa, "makett" den osmidida delen av göten, "plakett" liten skyffel, "murklett" trästativ över hammaren, "furbe" sluttande stäv, "lupp" smältan efter smältaren bearbetning i det skick som den överlämnas till räckaren, "syvé" linnelapp för att torka svetten i ansiktet, "turnej" vilopaus, "lavett" handduk etc.

Termernas huvudsyfte var att på ett kortfattat och exakt sätt ange ett arbetsmoment. Uppkomsten av uttrycket "butava" har av språkforskaren Erik Holmkvist förklarats på följande sätt. Ursprunget utgörs av den franska satsen "mettre le feu à" (sätta eld på), som på vallonskt folkmål blev "bouter l'feu à", och det är denna sats som ligger bakom förkortningen "butava". Längre fram skedde en sammanblandning av frasen med svenskan, och ett av de mer använda uttrycken var "göra butava". Samtliga de uppräknade fraserna kan förklaras på motsvarande sätt, och fortfarande kan gamla bruksarbetare minnas deras användning.

Utöver de direkta yrkestermerna använde man de franska yrkestitlarna under en övergångsperiod, men de blev i de flesta fall ersatta med svenska. Några överlevde och den mest använda var benämningen på kolpojke "goujar" och malmslagare "bocqueur", vanligen bokare.

Släktnamnen utgjorde ju det det starkaste franska inslaget, och de kom också att i de flesta fall överleva trots assimilationen med det svenska samhället. Valloner som var verksamma på de stora "vallonbruken"

kom att i största utsträckningen behålla sina ursprungsnamn. Att det under årens lopp funnits en rad olika sätt att stava ett och samma släktnamn beror mest på svenska prästers oförmåga att rätt stava ursprungsformen. I ytterlighetsfall kan ett namn som Boivie uppvisa drygt två hundra olika stavningsformer. De som arbetade på mindre bruk försvenskade i vissa fall sina namn, och Flygare, Hammare, Klo, Gieting, Danielsson, Nicklasson och Philipsson är enbart några exempel på sådana släktnamn. Vissa namn hade i sin ursprungsform likhet med svenska som Bruhn, Henning, Andre, Simon, Skål (Skauhl), etc. och kom på ett självklart sätt att bibehållas.

Dopnamnen försvenskades i allmänhet omedelbart, och Pierre blev Per, Jean – Johan, Henri – Henry, Jacque – Jacob, Laurent – Lorens, Mathieu – Mats, François – Frans etc. En tradition som släkterna i många fall fört med sig är att som andra dopnamn genomgående ge sina barn samma namn. Traditionen lever fortfarande kvar och ännu i vår tid döps varje år barn som kommer att föra denna kvarleva från 1600-talet vidare.

En försvenskning av släktnamnen kan ibland missuppfattas, och orsaken var ofta förhållandet att barnen i stor utsträckning döptes med samma namn. För att skilja dem åt användes exempelvis på två bröders söner deras fäders dopnamn som mellannamn. Lättast förklaras detta med ett exempel. Bröderna Thomas och Johan Goffings båda söner Johan kunde samtidigt vara verksamma på samma bruk och kallades då för Johan Thomasson Goffing respektive Johan Johansson Goffing. Nu hände det emellertid i vissa fall att släktnamnet slutade användas, och rätt som det var hade dessa båda släktgrenar ett försvenskat släktnamn. Vanligen behöll man sitt ursprungliga släktnamn, men i en rad officiella akter eller handlingar från bruken finns i många fall personerna enbart angivna med detta mellannamn plus dopnamn, vilket skapat en rad felaktiga slutsatser angående vallonsläkternas förgreningar.

Ett annat problem, som hör samman med det föregående, utgör de fall då personer under en rad släktled har haft samma namn. Om jag håller mig till nyssnämnda släkt har på Österby bruk funnits personer med namnet Mårten (-en) eller Martin Gof-fing ända från 1600-talet och framåt. Traditionellt har uppfattningen varit att det rört sig om relativt få individer, men genom noggranna korstester av insamlade data framkommer att det gäller ett stort antal individer. Problemet är som störst under den tid då källmaterialet är bristfälligt, och efter 1718 minskar risken för dylika misstag i och med den befolkningsstatistik som då började föras.

Till Sverige medförde vallonerna en rad kulturella ytringar som genom brukens sammanhållande egenskaper också levte kvar, i varje fall i bruksmiljön, och som nu utgör ett inslag i det svenska kulturarvet. Gigan har tidigare ansetts vara ursprunget till nyckelharpan, som skulle ha kommit till Sverige med vallonerna. Numera anser forskarna dock att så inte är fallet. De låtar som i Uppland spelas på nyckelharpor och fioler har emellertid säkert i flera fall sitt ursprung från den musik som vallonerna förde med sig. Byss-Kalle samlade på ett sällsynt sätt denna tradition i sin musik och var själv som vallon en exponent för folkmusiken. Vagnshuslåtar, som kom från de uppländska brukena, bar alla sin särprägel och fördes ut till den omgivande bondebefolkningen, som också tog del av bevarandet och utvecklandet av traditionen.⁴⁰

Assimilationen till det svenska samhället har gått relativt smärtfritt för de invandrande vallonerna, men de utgjorde i sig en till landet välkommen elit av arbetare. De kom inte utstötta från sitt hemland och kom inte heller att leva som sådana i sitt nya hemland. Undantag finns, som redan nämnts, inom den agrara sektorn, men i helhetsbilden utgör det inslaget enbart ett fåtal familjer. I stället kom de att vara en grupp människor som på många vis kunde räkna med att nå en positiv samhällig position.

Vallonernas assimilation innebar också

att det svenska samhället började kräva att vallonerna skulle fullgöra sina samhällliga plikter i samma utsträckning som den övriga befolkningen. Redan vid mitten av 1600-talet utskrevs några vallonynglingar, och vid slutet av seklet var brukens anställda indelade i olika bergsregementen. Vidare fick de under senare delen av 1600-talet börja betala de årliga utlagorna och återfinns tillsammans med övrig befolkning upptagna i de mantalslängder som upprättades fr.o.m. 1671.

Kvinnorna

I migrationsfamiljen utgjorde kvinnorna en särskilt utsatt grupp. Om enbart mannen till en början flyttade till Sverige fick hustrun på hemorten svara för den kvarvarande familjens försörjning. Visserligen fick hon sig tillsänd en del av mannens intjänade lön, men hon hade ingen hjälp med uppfostran av barnen, och hon fick helt självständigt lösa alla uppkomna problem. Valde mannen att efter den första kontraktstiden stanna kvar i Sverige kunde han återvända till Nederländerna för att hämta över familjen, men det kunde också komma på hustruns lott att själv ta sig över till Sverige med barnen.

På bruken svarade kvinnorna för den egentliga "marktjänsten", dvs skötseln av hushållet, ett hushåll som på inget vis kan jämföras med våra dagars familjeenhet. Hos mästaren kunde den större delen av arbetslagets medlemmar bo, och mästarens hushåll utgjorde på så sätt en ekonomisk och social enhet för lagmedlemmarna. Mästarens hustru ansvarade för driften av detta storhushåll, och på henne ankom att se till att laget kunde fullfölja sina arbetsinsatser. Hon fick även sköta husdjur och trädgårdsland. En annan tung syssla utgjorde tvätten, eftersom lagmedlemmarna arbetade i vita smedskjortor, som för övrigt var det enda plagg man hade på sig i det varma smidesarbetet förutom skinnförkläden och långa smedstrumpor.

När lagmedlemmarna gick till arbetet skulle de förses med ett matpaket, som

skulle räcka för de närmaste dygnens skiftarbete. På grund av det sotiga arbetet sov oftast smederna över i "labbyt" för att inte smutsiga behöva ta sig hem mellan skiften. I stället skickades varje dag något av barnen med nylagad mat till laget, och smederna återvände till hemmet först vid veckoslutet för att där borstas och badas rena av kvinnorna, något som innebar att kvinnorna helt på egen hand fick ansvara för hushållet och barnens uppfostran under veckorna.

I hushållsarbetet hade mästarsmedens hustru hjälp av en eller flera pigor, vilka kunde vara de egna döttrarna eller speciellt anställda. Ofta kunde någon vara en svärdotter. Tillsammans svarade de för den service till arbetslaget som tidigare beskrivits. Om en dotter vid sitt giftermål lämnade familjeenheten innebar det omedelbart en belastning som måste lösas genom att någon annan yngre dotter fick iträda sig arbetsuppgiften. Om inte den uppkomna situationen kunde lösas inom hushållets ram fick man eventuellt anställa en piga, men då man oftast rörde sig med starkt begränsade ekonomiska tillgångar kunde det innebära att hushållets övriga kvinnor fick ta på sig en tyngre arbetsbörda.

Det var vanligt att döttrar och söner efter sina giftermål under en tid bodde kvar i föräldrahemmet tillsammans med sin partner. I allmänhet försökte de skapa ett eget hushåll, och om mannen nådde en mästarposition var det egna hushållet ett villkor. Det finns fall där sonen under hela sitt vuxna liv som gift bodde kvar hos sina föräldrar, och när fadern inte längre kunde vara kvar i arbetet tog sonen inte enbart över faderns mästarsyssla, utan också dennes hushåll, varvid hustrun blev hushållets nya husmor. Förhållandet kunde också gälla svärsöner.

Både kvinnor och barn deltog i dagsverksarbetet och kunde på det sättet bidra till familjens försörjning. Om familjen häftade i skuld var denna marginella inkomst av särskild betydelse, då man med dess hjälp kunde reglera skulden, men det betydde också att kvinnorna fick delta i ett många gånger hårt och slitsamt arbete vid sidan av hushållets skötsel. Barnen deltog alltså i arbetet, och på bruken kunde detta ske från unga år. Barnarbete var inget ovanligt, och sönerna började i tolvårsåldern kunna delta inom bruksarbetet i handräckningssysslor.

Genom brukens sociala struktur gifte sig

Düsseldorfmålaren J. W. Wallander hörde till de konstnärer som inspirerades av dagrarna och skuggorna i hyttor och smedjor. 1866–69 målade han tre olika varianter av detta motiv från Forsmarks bruk: "Brukspatronen med sin fru, guvernanten och lillan, göra ett besök i stångjärnssmedjan, åtföljda av en ungherre".

männen vid den ålder då man nått yrkesutbildning inom drängsysslan, vilket kunde ske först i mitten av tjugooårsåldern. Kvinnorna gifte sig i allmänhet något tidigare. Om en kvinna blev änka kunde detta innebära att någon av de ogifta lagmedlemmarna fick gifta sig med henne. En följd var att många svägrar gifte sig med sin svägerska vid broderns frånfälle.

Kvinnornas möjligheter att erhålla en yrkesverksamhet utanför hushållet var – förutom dagsverken – starkt begränsade. Främst rörde det sig om arbete som piga på herrgården eller inom brukets jordbruksdel. Brukets sociala utbytesmönster tillförsäkrade kvinnorna, liksom männen, vissa givna äktenskapspartner och det var som hustru inom ett hushålls ram som de flesta kvinnor gjorde sina arbetsinsatser. I likhet med männen kunde kvinnorna med den utbildning de erhållit på bruket flytta till en tätort för att där skaffa sig arbete. Den vanligaste sysslan var också då att bli piga.

Vallonkvinnornas insats på bruken var av grundläggande betydelse, och ofta fick de, då som nu, i det tysta svara för en arbetsinsats som i motsats till mannens inte lika självklart uppskattades.³⁹

Avslutning

Av de drygt 1 000 yrkesmän som under migrationsperioden flyttade till Sverige återvände omkring 20 procent till Nederländerna. De övriga kom att utgöra ursprunget till de vallonättlingar som i dag finns spridda över hela Sverige, ättlingar som trots tidsavståndet känner stark samhörighet med invandrarna. Vid besök som svenska valloner gjort i Belgien, då de uppsökt sina ursprungliga hemorter, har de med förvånande lätthet återfunnit där kvarboende släktingar. En samhörighetskänsla med ursprungslandet och dess folk har inte seklers försvenskning tagit bort, och det är kanske så att en släkt som en gång lämnat sitt ursprungsland inte under lång tid kommer att rotas, och trots tidens flykt finns det hos många valloner något av en längtan tillbaka till Vallonien.

De arbetsplatser som vallonerna skapade på bruken har i de flesta fall för länge sedan försvunnit eller omvandlats. Numera är det enbart några få av de äldre bruken som fortfarande är i drift. Den gamla bruksbefolkningens ungdomar har flyttat till städerna, och bruksarbetarna av äldre generation får som pensionärer uppleva hur bruken åter befolkas med invandrare. Cirkeln är sluten.

Källmaterialet och litteraturen

Större delen av brukens räkenskaper finns fortfarande kvar i respektive bruksarkiv. E. W. Dahlgren överförde, under arbetet på sin Louis de Geer-biografi, betydande delar av Löfstaarkivet till Riksarkivet.

På Landsarkivet i Uppsala finns det officiella materialet på länsnivå. En viktig del utgör det kyrkliga källmaterialet, som för vallonbrukens del går så långt tillbaka som till 1630-talet (Löfstå) och 1660-talet (Österby). Arkivet innehåller Bergmästararkiven för Mellansverige, särskilt det för de uppländska bruken aktuella östra distriktet. Slutligen innehåller arkivet också några bruks- och stadsarkiv.

Det statliga materialet återfinns inom Riksarkivet, och där utgör Bergskollegiets material en viktig del.

E. Appelgren har i *Vallonernas namn*, Stockholm 1968, samlat de i olika källor återfunna släktnamnen samt också angett släkternas ankomst till Sverige och när de första gången noterats i svenskt källmaterial. T. Beauduin har i sin reseskildring från Sverige *Les Wallons en Suède*, Paris 1930, återgivit en namnlista på de valloner som 1633 skulle ha kommit till Sverige tillsammans med Matthias de Geer. Det hela torde röra sig om en missuppfattning, och listan innehåller uppenbart namnen på de valloner som detta år befann sig i Sverige, och deras ankomst till landet kan alltså ha inträffat flera år tidigare än det angivna året 1633. I K. Kilboms bok *Vallonerna*, Stockholm 1957, återges en rad släkter, och boken kan i det sammanhanget innehålla noteringar av intresse. I P. Pehrssons avhandling *De till Sverige inflyttade vallonernas religiösa förhållanden*, Österby bruk 1905, presenteras en rad bakgrundsfakta, som det fortfarande kan vara givande att ta del av. Hans förklaringar rörande den religiösa delen får däremot numera anses som förlagade. Pehrsson har också skrivit en kor-

tare framställning, kallad *Ur Österby bruks och vallonernas krönika*, Österby 1899, som har sitt värde som ett tidsdokument. Andra arbeten med relevans för denna framställning är *Fagersta-brukens historia*, 1–5, Stockholm 1957–59, och F. A. Spak, *Översigt öfver artilleriets uppkomst och utveckling i Europa*, I, Stockholm 1881. Värdefullt material återfinns vidare i *Vallonättlingen*, *Medlemsblad för Sällskapet Vallonättlingar*, utgiven i Stockholm sedan 1943.

En viktig handbok rörande litteraturen i ämnet är slutligen H. Rahmström, *Bidrag till en bibliografi om vallonerna*, [Stockholm] 1963.

Noter

- 1 Utvecklingen tecknas i den av M. J. Kitch utgivna *Capitalism and the Reformation*, London 1967, och där främst i H. R. Trevor-Ropers uppsats, men också i *The Fontana Economic History of Europe*, ed. C. M. Cipolla, 2, London 1973, s. 354–589, se särskilt kartan s. 550.
- 2 En fylligare bakgrund till Louis de Geers personliga insatser ges av E. W. Dahlgren i dennes stora biografi *Louis de Geer 1587–1652*, 1–2, Stockholm 1923.
- 3 Den nederländske historikern P. Geyl har i en rad olika framställningar på ett politiskt plan skildrat områdets utveckling under den aktuella perioden. E. W. Griffes har i *The Story of the Walloons*, London 1923, på ett mer populärt sätt skildrat utvecklingen. K. Kilbom har också i sin bok *Vallonerna*, Stockholm 1957, från en ganska ensidig utgångspunkt fångat utvecklingen.
- 4 Se litteratur i not 1.
- 5 B. Helmfrid har i *Norrköpings stads historia 1568–1719*, I, Stockholm 1963, tecknat bakgrunden (s. 280 f).
- 6 *Ibid.*
- 7 Bakgrundsfakta till avsnittet har hämtats från ovan angiven litteratur. Migranternas hemorter har hämtats i första hand från de kontrakt som finns förvarade i *Löfstaarkivet* inom RA, men en rad migranternas hemorter har återfunnits i annat källmaterial.
- 8 B. Boethius har i *Gruvornas, hyttornas och hamrnarnas folk*, Stockholm 1951, skildrat kronans önskan och försök att etablera en svensk bearbetningsindustri. Tyskarnas betydelse behandlas av S. Carlsson på annat ställe i denna årgång av *Fataburen*.
- 9 Wellam de Wijks insats inom svensk bergsnäring finns tecknad i B. Helmfrid, a. a.
- 10 *Ibid.*
- 11 De Besche finns noterad i svenskt källmaterial första gången den 12 september 1597. Hans två till Nyköping värvade vallonier var spiksmiderna Johan de Pre och Gilles Matsson (Tollet), som var i Nyköping 1598. Johan de Pre blev kvar i Nyköping, medan Johan Matsson var verksam också i Kroppa, Storfors och Östervik samt dog 1648 i Kristinehamn. 1608 fanns följande vallonier upptagna på en avlöningslista i Nyköping: Gilius Williamson, Mester Nicklas, Henrich Meloth, Johan Mesyr, Anthony Påska, Henrich Hake, Johan Serlodh, Johan Bonwery, Johan Reddugh, Johan Moya, Staffan Masiu, Dirich Wandhbosy, Hybert Giliusonn, Giärth Giliusonn. De flesta namnen är uppenbarligen förvanskade av skrivaren, och för att närma sig de olika namnen rätt angivna hänvisas till E. Appelgren, *Vallonernas namn*, Stockholm 1968.
- 12 De relationer som fanns mellan De Geer och De Besche är osäkra. Uppenbart fungerade De Besche som en inköpsport för De Geer till Sverige. Längre fram under 1600-talet upphörde samarbetet, och De Besche svarade för en självständig bruksverksamhet i Uppland, Forsmarks bruk.
- 13 Samtidigt som Chenon kom till Sverige torde fler vallonier ha anlänt tillsammans med honom, bl a Nils Gilliusson het Deproz, en fransk adelsman som svarade för verksamheten vid Kallhyttan. Denne Deproz var en av Filipstads första borgmästare.
- 14 Chenon värvade vid sin resa 1608–1609 elva fransktalande arbetare, som den 22 juni 1609 befann sig i Stockholm. De elva var Jehan Matthiue, Henry Matieu, Anset Ansillon, Pietter Bosselt, Art Vatrin, Bauduin de Hoodeige, Thiry Guillaume, Ottin Goffin, Greogoire Greogoire, Gillet Godfrin och Collin in de Saive. Från Stockholm reste de tillsammans med Paquet Gilson (Påke Chenon) till Kroppa, där under ”23:dje veckan utspisades 12 fransosser som Påke Gilliusson inbeställt till H. K. Mayts behov”.
- 15 Traditionellt har man ansett att vallonier under slutet av 1500-talet kommit in över Göteborg för att därifrån vandra upp i den värmäländska bergslagen, men det rör sig troligen om en sammanblandning med de här noterade vallonerna. K. Lindblom har i *Vallonättlingen 1977 nr. 1–3*, behandlat tidigare noter om avseende vallonier i svenskt källmaterial. Utöver de som angetts i tidigare noter finns följande av Lindblom funna, möjliga

- valloner: Lambrekt lodstöpare och Nils fransman – de återfinns på 1595 års skattelängd inom Noraskogs bergslag. Lindblom anger att den förre var känd som Lambert Persson, som genom giftermål blev innehavare av ett bergshemman i Born inom Nora socken och stamfader till den kända svenska prästläkten Montan. 1580 återfinns i Finspång "Nicolaus lodgutare", vilken i källmaterialet ofta anges som "fransos". Han kallas också Nicolaus Gremio. Enligt Appelgren är namnet korrekt Gremeur. Denne Nicolaus blev tillsammans med en Regner Lehusenn vid årsskiftet 1583–84 skickad till "Franchrijche efter embetzfolck". Denna värvningsresas resultat är helt okänt.
- 16 För att erhålla en godtagbar produktion räckte det inte enbart med att till Sverige införskaffa yrkesskickliga arbetare. Minst lika viktigt var att bruksledningen överläts till personer som var väl insatta i de praktiska förhållanden som produktionen var beroende av. Tyvärr gavs ofta ansvaret till okunniga och maktlystna personer med ett negativt resultat som följd. Fogdevälde slog därför tidvis sönder produktionen vid Österby och Finspong.
  - 17 De uppländska bruken fick det största inslaget av valloner bland sina arbetare. Vallonerna bildade enklaver, som hade ett begränsat utbyte med det svenska samhället.
  - 18 Bakgrunden avseende värvningen har av mig tecknats i ännu opublicerade uppsatser. E. W. Dahlgren har i sin ovan anförda Louis de Geer-biografi ett särskilt avsnitt om vallonernas invandring.
  - 19 I de inom Lofstaarkivet förvarade kontrakten anges i flera fall de personer som var närvarande vid kontraktets upprättande.
  - 20 Det i stycket beskrivna förhållandet kan rekonstrueras med hjälp av befintligt källmaterial. Att arbetarna rymde från bruken var relativt ovanligt men förekom med jämna mellanrum och bruksägare kunde hamna i tvistemål gällande rymlingarna.
  - 21 Vid ankomsten till Sverige antecknades vallonerna i de journaler som fördes på de kontor som De Geer hade upprättat i en rad städer. Uppgifterna i dessa böcker är av dagbokskarakter och kan rymma en viss osäkerhet när det gäller de rätta namnen på de ankommande resenärerna. I journalen infördes ibland också den ort i Sverige dit vallonerna fortsatte sin resa. De kvarvarande journalerna återfinns inom Lofstaarkivet.
  - 22 Bruken betjänade sig av ett mindre antal kolare framme vid bruket. De flesta vallonkolarna fick därför redan från början bosätta sig i brukets agrarsektor. Deras assimilation gick betydligt snabbare än bruksbefolkningens, och vid slutet av 1600-talet igenkänns de med svårighet som valloner i det officiella källmaterialet.
  - 23 De i stycket beskrivna förhållandena skall närmare granskas i en kommande framställning. Emellertid kan de faktiska relationerna säkerställas med hjälp av protokoll från bergstinget i Dannemora.
  - 24 Ibid.
  - 25 Rätten att besöka den tyska församlingen i Stockholm var till en början av vikt. Men allteftersom tiden led blev besöken mer symboliska, och mot slutet av 1600-talet fick denna visit närmast karaktären av en pilgrimsfärd, som borde företagas åtminstone en gång i livet.
  - 26 Den religiösa frågan har tidigare varit många författares förklaring till varför vallonerna migrerade till Sverige. Emellertid visade redan E. W. Dahlgren att inte så var fallet. P. Pehrsson har i *De till Sverige inflyttade vallonernas religiösa förhållanden*, Österbybruk 1905, behandlat samma ämne, men hans framställning får numera anses som helt föråldrad.
  - 27 De angivelser som i stycket finns återgivna härstammar från ännu ej publicerade undersökningar, gjorda av undertecknad.
  - 28 Det sociala utbytesmönstret som återges i framställningen grundar sig på feodalsamhällets formation med dess statistiska relationsmönster. Genom detta utbytesmönster kunde man säkerställa ett bibehållande av sociala och ekonomiska positioner.
  - 29 Se anmärkning i not 27.
  - 30 I brukens avräkningsböcker återfinns uppgifter om när någon anställd satte sig i skuld genom uttag av virke till husbygge. På bruken uppsattes också lägenhetslängder, som noga angav vilka som bebodde olika fastigheter på bruket.
  - 31 Se anmärkning i not 27.
  - 32 Vallonerna var till en början befriade från dagsverken, men då de började betala de årliga utlagorna uppkom också denna skyldighet, och varje arbetare hade att svara för ett dagsverke. Dagsverket uppsattes därigenom till ett visst värde, och genom att göra ytterligare dagsverken utöver det obligatoriska kunde de anställda skaffa sig en extra in-

- komst. Vanligen var det inte männen som gjorde de extra dagsverken, utan främst kvinnorna och barnen. Ofta svarade samma personer år efter år för samma syssla. Det kunde gälla bageri-, tvätt- eller skördearbete. Dessa dagsverkare svarade för en stor del av brukens säsongsbetonade sysslor.
- 33 Masugnsarbetarna var sysselsatta ungefär halva året i masugnsarbete. Resten av året var de dagavlönade och fick utföra diverse sysslor på bruket. Detta var skälet till att man försökte hålla den fasta styrkan inom detta lag så liten som möjligt.
- 34 Personalen på de bruk som fungerade vid sidan av huvudbruket återfanns för det mesta i huvudbrukets räkenskaper, och de utgjorde på alla sätt en ekonomisk enhet tillsammans med huvudbruket.
- 35 En betydande del av de valloner som inhämtades till Sverige fick till uppgift att utveckla tysksmidet.
- 36 E. Appelgren, a. a., anger närmare de olika släkternas namnformer. Vid slutet av 1700-talet kom en rad valloner, som tidigare arbetat på bruk, att bli bönder. Anledningen var att arbetstillfällena på bruken var begränsade och att grenar av släkter genom köp kunde skaffa sig gårdar. Genom utskrivning blev också valloner rusthållare och hamnade som sådana på gårdar inom agrarsektorn. Trots bosättningen utanför bruket kom flera av dessa "bondesöner" att återvända som arbetare till bruken, och till grund låg de tidigare i framställningen beskrivna sociala utbytesrelationerna.
- 37 Under den tidigare invandningsperioden kom en rad hantverkare att flytta mellan bruken, men efter ett tiotal år var de bosatta vid något av de större bruken, även om de fortsatte att ge service till flera bruk. Yrken som murare, bälgmakare och mjölnare gav ofta barnen möjlighet till en positiv social mobilitet. Murarna kom att efter några år kallas för byggmästare, och bälgmakarna hade redan från början ett för bruksproduktionen centralt hantverk och kunde genom denna position skapa sig sociala fördelar.
- 38 Utbildningens betydelse visade sig främst på det sättet att vid brist på mera kvalificerat arbete vallonynglingarna inte behövde nöja sig med brukets simplare sysslor, som bondebefolkningen till största delen svarade för, utan kunde skaffa sig ett yrke genom flyttning till någon tätort.
- 39 Se anmärkning i not 27.
- 40 J. Ling har i *Nyckelharpan*, Stockholm 1967, behandlat detta instruments ursprung och historia i Sverige.

Summary

The Walloons in Sweden

In the 16th and 17th centuries the recurring political unrest caused disturbances to production in the Wallonian mines and ironworks. During that period, therefore, their owners transferred their financial assets chiefly to Amsterdam, whence they established their interests throughout the Europe of that time. As lender to the Swedish government Louis de Geer acquired an entry to the Swedish market and within a short time became influential in various branches of industry, chiefly in mining and iron manufacture.

To make a success of his iron production De Geer brought hand-picked, skilled Wallonian workers to Sweden from the Netherlands. They came from a number of ironworking localities whose production, through the unsettled conditions of war, had repeatedly been disturbed and come to a standstill. As a result of de Geer's

initiative Sweden became one of the foremost industrial countries in Europe, superseding the now devastated Netherlands.

In the early migration period up to 1626, the recruits came mostly to Finspång, but once de Geer had become established in the country Norrköping was their place of arrival. From there they spread to various ironworking localities, to which they introduced a number of innovations such as Walloon fining, charcoal-burning in kilns with standing wood, and the French blast-furnace. In the early period the immigrants came chiefly from the French part of Wallonia and were employed in the Östgöta ironworking area. In the later period they came mainly from the area round Liège and worked in the ironworks of Uppland.

On migration to Sweden the Wallonians were assured a certain social security. If the family

remained in the Netherlands, they received through the recruiting agents part of the husband's wage for their subsistence. If, at the end of the first contract period, he chose to remain in Sweden, the family were guaranteed the expenses for migration to the new home-country. He, likewise, received travelling expenses if he decided to return. The Wallonians were also promised freedom of religion, but soon became loyal members of the Swedish Church. The men were exempted from military service and from the payment of the annual taxes, but these benefits ceased at the end of the migration period around 1660.

The children received education from the accompanying Calvinist ministers and thus had

a foundation for social advancement in Sweden. The Wallonians therefore became an important element in the growing bourgeoisie.

At the ironworks the Wallonians lived separate from the surrounding Swedish community and have thus been able to retain a large element of their original cultural attitudes down to modern times. They created for themselves a monopoly of the jobs in the ironworks and a pattern of mutual relations aimed at securing this position. Since the men were away at work during the week, the women became responsible for the daily running of the household and for the children's upbringing.

Of the Wallonians recruited to Sweden about 20 per cent returned to Wallonia.

Holländarnas Göteborg

Ralph Scander

Bland de nationer som bidragit med en stor invandring till Sverige intar Holland en viktig ställning. Kontakterna med detta land löper som en röd tråd genom vår historia från äldsta tid in i nuet. De har berört hela vårt land, men av naturliga skäl har de speciellt koncentrerats till Västsverige. Inte minst i Göteborg har holländarnas aktivitet avsatt bestående spår.

Begreppet Holland har skiftande betydelse i vårt språkbruk. Ursprungligen betecknade namnet en enda av provinserna i det som 1814 blev konungariket Nederländerna. Den delades 1840 i Nordholland med Haarlem som viktigaste stad och Sydholland med Haag som huvudstad. Mycket ofta kallar vi emellertid mindre adekvat hela Nederländerna för Holland, och holländare är den gängse svenska beteckning för alla invånare inom detta område.

Vi måste vara vidsynta i definitionen av begreppet invandring. För äldre tider är det svårt att avgöra om livliga handelskontakter ledde till invandring, dvs. till fast bosättning i det nya landet. Detta kan gälla både i de fall då vi känner namnen på enskilda personer, som vistats i Sverige en längre eller kortare tid, och i de fall då vi bara vet att förbindelserna mellan nederländska områden och Sverige varit betydande.

Det är nästan ett axiom, att då handelsförbindelser förekommer mellan två områden, söker sig representanter för den ur ekonomisk synpunkt starkaste sidan till den motsatta delen av handelskedjan för att ta hand om hela handelsledet och därigenom få maximal förtjänst. Vid handelsutbyte mellan två områden kan man ganska

säkert räkna med en sådan invandring till det ekonomiskt svagare landet, åtminstone temporärt.

Detta är värt att notera, ty under äldre skeden av svensk-holländska förbindelser finns det inte underlag i källmaterialet för att urskilja vare sig enskilda eller gruppsvisa överflyttningar.

Friserna

Den äldsta grupp holländare som hade kontakt med Sverige var friserna. De tillhörde de folk som romarna underkuvade, och det var först under 600-talet som deras självständiga välde utvidgades och fick synlig ekonomisk betydelse. Under 700-talet nådde de fram till Schleswig. De inlemmades sedan i det frankiska riket, som sträckte sig ända fram till Danmarks sydgräns. De dominerade under vikingatiden handeln i Nordvästeuropa. Dorestad i Rhens delta var deras stora handelscentrum.

Till Dorestad kom handelsmännen från länderna kring Nordsjön. Från Östersjön gick färdevägen över Hedeby i Schleswig längs den frisiska kusten till metropolen vid Rhen. Mynt från Dorestad finns bland de svenska fynden redan på Helgö. Bland gravfynden i Birka på Björköen i Mälaren finns även andra föremål som visar de förbindelser som fanns med trakterna kring Rhenmynningen. De äldsta nordiska mynten, Birka- eller Hedebymynten, är efterbildningar av denarerna från Dorestad under frankerrikets tid.

Dorestads storhet upphörde genom en naturkatastrof 860, då floden ändrade sitt lopp och berövade staden dess förbindelse

med havet. Frisernas betydelse för handeln i Norden var dock inte slut med detta.

Hög- och senmedeltidens viktigaste handelsvägar gick över östra Medelhavet till de norditalienska städerna. Från Italien fördes varorna vidare över Alperna ner mot de stora europeiska floderna, och på dessa, främst Rhen och Donau, Oder och Weichsel med biflöden, transporterades varorna vidare ut mot Nordtysklands hamnstäder vid Nordsjön och Östersjön. Där utgjorde de underlaget för det hanseatiska handelsväldet i Nordeuropa. Bland de städer som ingick i Hansan var också frisiska och flandriska. I medeltida svenska källor nämns främst Kampen, Zutphen och Harderwijk. År 1307 fanns t.ex. i Västerås en Henrichus Hardawigh. Andra holländska städer inom Hansan, som haft kontakter med Sverige, är Stavoren, Deventer och Groningen.

Holländare i Lödöse

Den svenska handelsstaden vid Göta älv, Lödöse, bör också tidigt ha nåtts av holländska handelskontakter. Det är dock svårt att säkert identifiera de benämningar som finns. Bland annat har man tvekat om härstamningen för en av kyrkvårdarna i S:t Olovs kyrka i Lödöse under de sista åren av 1300-talet, Wilkinus van Berghen, och en annan man med synbarligen samma ursprung, Hinrich van Berghen, som 1422 sålde en tomt i Lödöse. Dessa personer bör komma antingen från det holländska Bergen nära Alkmaar eller också från Bergen på Rügen. Det senare har hållits för mest troligt, men då mot bakgrund av att man uppfattat den tyska Hansans dominans i Sverige som likformig över hela riket. Mycket talar för att det inte förhöll sig så, utan att just västkustens förbindelser via Lödöse och sedermera Nya Lödöse snarare gått mera västerut mot hamnar och marknader kring Nordsjön.

De få förbindelser mellan Lödöse och Lübeck, som Koppes undersökning av pundtullböckerna 1378–1400 visar, ger inget underlag för en så betydande ekonomi som lösa fynd och fasta lämningar i Lödöse ger

vid handen. Allt tyder på att andra och mer omfattande marknader har funnits jämte Lübeck. Den tyska hansans handel har främst gått över de rikare svenska Östersjöstäderna, Västkustens orientering har i alla tider varit riktad västerut. Detta skulle i de aktuella fallen göra en tolkning till förmån för det holländska Bergen troligare.

Ett annat holländskt namn i det medeltida Lödöse är Tideka van Lyven, vilket rimligen bör vara Leuven i Gelderland. "Bymannen" Ludolphus Myddelhusen, som 1447 bevittnade ett donationsbrev, har förknippats med staden Middelburg i Zeeland. I varje fall finns det ett samband, som anses knyta namnet till holländska kretsar. Den biskop Vincentius, som 1520 var ett av offren för Stockholms blodbad, kallade sig, när han blev magister i Rostock 1489, "Vincencius Melhusen de Vestgocia". Hans mor Barbro var gift med en nederländsk köpman i Lödöse, rimligen nämnde Ludolphus eller en släkting till honom.

Bakom dessa enstaka namn kan anas en ännu bredare holländsk kader av köpmän i Sverige och inte minst i dess västsvenska hamnstad Lödöse.

Hertig Erik och Kampen

Västsveriges orientering mot väster framträder tydligt, när hertig Erik 1313 och 1314 visar sitt intresse att få köpmän från Kampen att bedriva handel inom det välde som han och brodern Valdemar upprätthöll även efter förlikningen med kung Birger, deras äldste bror, som de i den s.k. Håtunaleken 1306 hade låtit fängsla. De yngre Ladulässönerna stödde sin maktställning i Västkandinavien på innehavet av fyra fasta fästen: Miklaborg på Ragnhildsholmen i Nordre älv, Lödösehus, Varberg och Dalaborgs fäste vid Väneren. Syftet var att skapa ett mot väster orienterat välde, skilt från det mot Östersjön riktade centrala Sverige, en helt naturlig tanke i en tid då vatten förenade och landförbindelser fjärrmade bygder från varandra.

Erik befallde därför 1313 sina män att låta borgarna från Kampen bedriva handel

i hans välde. Nästkommande år besökte två representanter för Kampen Sverige och fick rätt att under 10 år inom hertigens område mot tull utskeppa sill och fritt hugga ved i skogarna. Man gjorde också upp hur man skulle bestraffa eventuella brott som folket från Kampen skulle kunna komma att begå. Detta får ses som en säkerhetsåtgärd mot att bli otillbörligt behandlad. Det är typiskt att samma gardering i fråga om lagar och straff återkom, när holländarna på 1600-talet i större skaror flyttade till det hisingska Göteborg.

Hertigarnas välde varade inte längre än till 1317, då kung Birger tog sin gruvliga hämnd vid Nyköpings gästabad, som blev de yngre brödernas bane.

Säkerligen hindrade detta inte de holländska handelskontakterna i fortsättningen. När Magnus Eriksson 1335 ingick äktenskap med Blanche av Namur, "Drottning Blanka", kan det ses som ett viktigt tecken på den kontakt som hölls med det nederländska området. Det är också beaktande att hennes morgongåvelän låg i Västsverige.

Sillmarknaden i Skåne

På sillmarknaderna i Skanör och Falsterbo var också holländare en viktig part. När Sverige under Magnus Eriksson innehade Skåne var det staden Kampen som fick sina privilegier från dansktiden förnyade. Tydligt gick det stundom hett till, för vid två tillfällen gavs amnesti för begångna förbrytelser till borgare från Kampen och Zutphen. Att man efterskänkte straff tyder på ett intresse att behålla den holländska kontakten. Kanske var den en önskvärd konkurrens till de annars på Skånemarknaden dominerande lübeckarna.

Även under Albrekt av Mecklenburg hade Sverige för en kort tid kontrollen över Skåne. Både de tyska och de holländska städernas privilegier vid Skanör bekräftades då. Städer som Kampen, Amsterdam, Zieriksee och Briel fick en extra förmån i form av ständig besittningsrätt till strandläger vid Skanör.

Hansan rämnar

Under Erik av Pommerns krig med Hansan – det krig som ledde till upproret under Engelbrekts ledning – stod de nederländska hansestäderna utanför konflikten. Därigenom fick Kampen sina privilegier på handeln i Norden bekräftade, och handelsvolymen synes ha ökat. Därmed var också en kil slagen mellan de nordtyska och nederländska städerna, som i fortsättningen konkurrerade med varandra. Efter hand förlorade Hansan alla möjligheter att förhindra de holländska städernas utveckling. Bakom detta ligger i sista hand ytterst betydelsefulla ekonomiska förändringar i Nordvästeuropa av orsaker som vi skall återkomma till.

För Sveriges del var sprickan i det hanseatiska förbundet välkommen. Det hade under unionsstriderna visat sig hur allvarlig en konflikt med hansestäderna kunde vara. När både Danmark och Lübeck var Sveriges fiender, innebar det en hård ekonomisk isolering. Passagen genom Öresund var stängd, leveransen av livsviktiga produkter från Hansan stoppades. Allvarligast var det när saltet uteblev.

Ny svensk västkusthamn

Vad var i det läget naturligare än att förstärka handelsberedskapen i Västsverige genom att skaffa en bättre hamn än tidigare? Då gavs möjlighet – såsom också skedde – att den vägen få in ersättning för det utblivna lybska saltet. Det var det s.k. bajsaltet, dvs. salt från sjuderierna i Spanien och runt Biscayabukten, speciellt Bayonne, den ort som givit saltet dess nordiska namnform, oftast med stavningen baiesalt.

Det var bl.a. sådana tankar som låg bakom den åtgärd som Sten Sture d.ä. och rådet vidtog bara två år efter det betydelsefulla slaget vid Brunkeberg. På ett rådsmöte bestämdes om anläggande av den nya staden Götaholm vid Sävåns mynning i Göta älv. Namnet blev följande år ändrat till Nya Lödöse, ty dit flyttade de flesta av köpmännen i Lödöse, och de ville då ha

kvar sitt namn för att åtnjuta gamla privilegier ute i de europeiska städerna. Bakom Nya Lödöses anläggande låg naturligtvis också andra orsaker. Men tydligt framgår att både Sten Sture d.ä. och senare Gustav Vasa insåg värdet av en stark hamn vid Västkusten.

Att kontakter med den nederländska marknaden vid denna tid var av betydelse framgår av att Sten Sture redan 1475 gav privilegier åt "såväl köpmännen i Amsterdam som åt dem i hela Holland" att fritt besöka alla köpstäder i Sverige. Att detta också var en invit att besöka Göteborgs företagare Nya Lödöse är självklart. Att det främst gällde den är troligt.

Nya förutsättningar

Innan 1400-talet hade gått till ända hade grundstenen till en ny utveckling av Europas ekonomi hunnit läggas. Genom att vägen runt Afrika öppnats och genom upptäckten av Amerika förändrades den europeiska handelssituationen helt. Varor och mineraler började flyta till i allt stridare strömmar, men viktigast var att världens handelsvägar lades om. Med den nya ordningen var det inte längre Medelhavets länder som stod för den öst-västliga världshandelns fördelning över Europa. Fartygen från Indien och Amerika angjorde naturligt nog hamnar som låg lägligare till – vid Europas atlantkust.

Eftersom Spanien och Portugal stod för de stora geografiska upptäckterna, blev det också dessa länder som i första hand tog initiativet till handelsfärderna. Varken de spanska eller de portugisiska hamnarna var emellertid särskilt lämpligt belägna med hänsyn till varornas vidarebefordran ut på den europeiska kontinenten och längs de nordiska handelsvägarna mot Ryssland. Det var inte heller särskilt praktiskt att koppla samman den atlantiska handelsströmmen med den gamla färdvägen över Norditalien och Alperna. Bättre var givetvis att varorna lastades över på fartyg som tog dem till flodmyningarna längre norrut, till de flandriska och frisländska städer-

na. Därifrån gick trafiken i omvänd riktning på de tyska floderna, från mynningsarna till källorna.

På samma sätt öppnades vägen mot Östersjöns viktiga handelsområde genom seglats från Nordsjön runt Skagen och genom Öresund. Omkring 1600 var två tredjedelar av alla fartyg som passerade Öresund holländska. Hansan förlorade kontrollen över den nordeuropeiska handeln. Nya nederländska städer, Antwerpen, Rotterdam, Amsterdam m.fl., tog över hegemonin. Snart överflyglade de även Lissabon, ty varför skulle man mellanlanda varor för omlastning i denna hamn, när fartygen i stället kunde segla direkt till de slutliga omlastningshamnarna i Nederländerna?

Snart inträdde den situation som alltid blir aktuell: det mottagande ledet i handelskedjan sökte sig ut till leverantörerna. Det blev strid mellan portugiser och holländare om handelsmarknaderna i Fjärran Östern. I det långa loppet drog holländarna det längsta strået. Det holländska kolonialväldet i Indonesien och bortre Orienten byggdes upp under loppet av 1500-talets sista decennium och 1600-talets första hälft. Även gentemot spanjorerna innebar den nya ekonomiska situationen en motsättning. I hög grad bidrog den till de hårda religiösa förföljelser som holländarna utsattes för från 1560-talet.

Politiskt hade perioden omkring de stora geografiska upptäckterna inneburit stora förändringar för holländarna och för de folk som låg inom deras handelsfärders räckvidd. Detta berörde också Sverige.

Gustav Vasas dilemma

På grund av Gustav Vasas beroende av Lübeck under befrielsekampen måste han ge lübeckarna förmåner. På riksdagen i Strängnäs 1523 fick de sina privilegier stadfästa med sådana villkor att konkurrenter, framför allt holländare, förbjöds handla på Sverige. Men redan 1524 bedrev kungen underhandlingar med Nederländerna, som signalerade öppnandet av förbindelserna på nytt. Följande år ledde detta

till en handelstraktat mellan Sverige och företrädare för olika provinser i Nederländerna, bl.a. Holland och Zeeland. Salt, kläde, vin och andra varor skulle bytas mot smör, hudar, råg och korn. Från tull för salt skulle holländarna befrias.

Antalet holländare ökade

Bland dem som användes i de många förhandlingsturerna var två stockholmsborgare, Gerlach von Embden och Didrik Rost, uppenbarligen holländska invandrare till Stockholm, två bland många som skymtar under 1500-talet. Stockholms stads tänkebok 1524–29 nämner t.ex. i maj 1529 Cornelius Holländaren i en tvist där gods från Amsterdam ingår. Många andra namn har holländsk prägel, även om man inte alltid så säkert kan skilja dem från tyska. Detsamma gäller Nya Lödöse tänkeböcker, som med några luckor finns bevarade för tiden 1586–1621.

När "Daniel, en holländare" den 14 november 1599 klagade inför rådet i Nya Lödöse på "en annan holländare vid namn Påvel" för att denne slagit honom för fjärde gången, är därmed inte sagt att dessa var borgare eller fast boende i staden. I ännu högre grad gäller detta de skeppare som i olika sammanhang är i svaro- eller kärsmål i rätten. Naturligtvis kan detsamma sägas när man i tullängderna möter holländska namn. Ofta är det även här omöjligt att skilja mellan tyska och holländska namnformer. Om en person däremot kallas Gert Holländer, Willem Holländer eller Direk Holländer är ursprunget givetvis klart. Men då t.ex. denne Direk tydligen är identisk med skepparen i tänkeböckerna, är det lika osäkert hur hans status i Nya Lödöse skall bedömas: borgare eller gäst? Detsamma gäller uppenbart bärare av holländska släktnamn som Bredendyck, Hagen, Hessel, Hilldey, van Husen, Jongh, Kierningh, Lambricht, Lehusen, Momma, Meybom, van Utrecht, van Osten, van Freden Uytermark, Winterkamp osv.

När det gäller importen till Nya Lödöse från holländska hamnar är det främst klä-

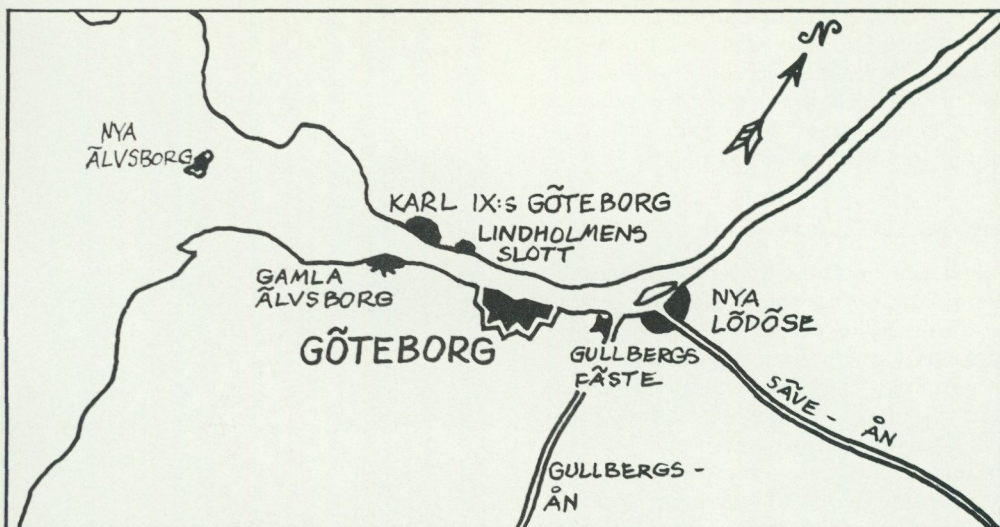

Klädspomber av bly från Holland och Tyskland, funna vid utgrävningar i Nya Lödöse inom stadsdelen Gamlestaden i Göteborg. Göteborgs historiska museum.

de och lärt som genom benämningarna kan ges holländskt ursprung: amsterdamskt, leiskt (från Leyden), rotterdamskt, iperiskt (från Ypern), flamskt osv. Kuriositeter i detta sammanhang är de klädspomber från olika nederländska orter som hittats inom Nya Lödöses stadsområde i samband med moderna utgrävningar.

Holländarna och kopparhandeln

Holländarna kom tidigt in i den svenska kopparexporten. Man satt då inte hemma i Holland och väntade på leveranser utan förde en aktiv handel och mötte varorna på dess egen hemmafront. En faktor sändes ut för att administrera handeln på ort och ställe. I vågböckerna för Stockholm står han då som leverantör av koppar till fartygen och deras befraktare. Den främste är därvid 1576 en Melker Folger, som på 1560-talet kom till Stockholm från Antwerpen som faktor för ett känt handelshus, Schetz. Sedan representerade han Christoffel Pruyen i Antwerpen. Burskap i Stockholm erhöill han 1570. På 1580-talet började han själv exportera koppar, och när sonen Melker Folger d.y. kom in i företaget blev detta

Fästningar och städer kring Göta Älvs mynning. Skiss av Åke Brovik.

en storexportör med Lübeck som mottagande marknad.

Bland andra holländare som direkt köpte koppar i Stockholm kan nämnas Simon Kerkhoff, Gert Willemsen, Jost Lambrok, Wolter Laurentz, Anders de Bitter. Efter hand intensifierades exporten av svensk koppar till Nederländerna, som alltmera lade under sig kontrollen av den europeiska mässingsmarknaden, varvid koppar var den ena viktiga råvaran. Höjdsiffror för exporten uppnåddes 1583–1584 och 1590. Detta senare år deltog i Stockholm 19 köpmän i exporten till "Västersjön", flertalet av dem var holländare, t.ex. Adrian Hermans, Claes Jansson och Johan Peters.

Holländsk koloni i Sverige

Mot bakgrund av detta är det inte någon tillfällighet att Johan III just 1583 gav en holländare, Arent Hofslag, tillåtelse att "sätta sig ned att bygga och bo vid Otterhällan", dvs. på den plats där Gustav II Adolf sedermera lät anlägga det nuvarande Göteborg.

Uttryckligen skulle staden avse att hysa också "andra nederländare och främling-

ar". Detta är alltså det tillfälle då man första gången avsåg att ta i bruk den mark, där sedan en stad skulle komma att byggas, som också hyste många holländare, Göteborg. Det var också det tillfälle då man första gången var inne på tanken att låta just holländare bygga en stad här.

På många sätt är alltså inriktningen mot den holländska handeln redan etablerad, när under 1590-talet Gustav Vasas tredje son, Karl, från 1604 Karl IX, tog över statsrodret i Sverige. Upproret mot Sigismund och dennes definitiva avsättning 1599 gav Sverige en fiende på halsen, nämligen Polen. Sigismund var ju redan under sin tid som svensk tronföljare vald konung av Polen, från vilket land hans mor Katarina Jagellonica härstammade. Krig var emellertid dyrbara ting, och de krävde inte minst kontanta pengar. Sverige var ännu ett land med övervägande naturhushållning. Kronans gårdar och andra produktionskällor gav fortfarande naturprodukter, och skatterna utföll ännu till stora delar in natura. Det gällde att omsätta detta i pengar.

Det var nu Karl IX:s ekonomiska och praktiska sinne kom till synes. Kontakter-

na med holländska köpmän var redan betydande. Kungen hade själv låtit väga koppar för export i Stockholm, och han hade i Nya Lödöse ett skepp som seglade på Västerhavet och dess hamnar.

Karl IX:s Göteborg

I mars 1603 lade Karl IX fram det första privilegieutkastet för staden Göteborg, som skulle ligga på kronotorpet Färjestadens mark på Hisingen mitt emot Älvsborgs slott. Åt den hollandsfödde stads- och fästningsbyggmästaren Hans Fleming gavs order om stadens snara utstakande.

Med första öppet vatten 1604 väntade kungen holländare, som skulle komma över och bygga hus i den nya staden. Det kom emellertid inga. Nya initiativ måste tas. Kronan byggde då själv hus och kyrka i den nya staden. Skeppsbyggmästaren på Älvsborg, den hollandsfödde Cornelis Cornelisson, skickades sommaren 1604 med två fartyg till Amsterdam för att finna kontakter. Han fick detta genom köpmannen Abraham Cabeliau, förmodligen en bekant till familjen Cornelisson. Cabeliau ställde sig i spetsen för ett handelskompani, där personer som var intresserade av projektet tecknade andelar. Utöver Cabeliau bestod kompaniets ledning av Paulus de Kempener,

Peter Coymans, Herman Pelgroms, Nyklaes de Hand, Peter Langer, Paridon van Horn, Jerominus van der Brüggén, Hans och Cornelius Quart m fl.

Somrarna 1605 och 1606 var nya svenska delegationer, nu mera diplomatiskt representativa, över i Holland och underhandlade om villkoren. Vid detta senare tillfälle rapporterades, att inte mindre än 200 hushåll undertecknat något slags förbindelse som innebar intresse att flytta över till Göteborg. Hur bindande och hur säker denna uppgift är vet vi dock inte.

Parallellt med underhandlingarna om villkoren byggdes i kronans regi en stad, som kom att bestå av timrade hus med nävertäckta tak. Kyrkan murades i sten uppe på det östra randberget runt staden. Som hamn anlades en brygga ut i älven. Sommaren 1606 var en holländsk delegation över i Sverige och besåg platsen, och nästa sommar kom en större grupp under ledning av Abraham Cabeliau till Stockholm för undertecknande av privilegierna för den nya staden. Som rådgivare medföljde redan då advokaten Jacob van Dijck, sedermera svenskt sändebud och från 1609 "hovråd i alla franska och nederländska saker".

Holländarnas krav var stora. I 21 punkter preciserade man vad man krävde för att anta erbjudandet att bo i det nya Göteborg.

Bland myntfynden från regalskeppet Wasa fanns även 1 öre, slaget i Göteborg 1611. Myntmästare i Karl IX:s Göteborg var holländaren Henrick Bencken. Man har menat att det är efter mönstret på holländska mynt som lejonet i Göteborgs vapen – mot beskrivningen i privilegietexten – gjorts heraldiskt vänstervänt, så som det sedan förblivit. Statens historiska museum.

På praktiskt taget varje punkt fick de sin vilja igenom. Bekräftelsen kom genom bestämmelserna i det 53 punkter långa privilegiebrev för det hisingska Göteborg, som undertecknades den 14 augusti 1607.

Bland krav som kungen accepterade kan nämnas: 20 års skattefrihet i stället för erbjudna 10, inga befästningar i eller omkring staden. En speciell stadsrätt skulle gälla, holländska skulle vara officiellt språk och besvär över domar skulle bara kunna anföras hos kungen. Borgarna åtnjöt tullfrihet i riket och genom Öresund, och de fick lägre tull än andra svenska städers borgare. Därtill kommer att staden skulle ha en styrelseform efter amsterdamskt mönster med en burggreve och ett råd, som förnyade sig inom sig självt, en särskild domstol, inte som i svenska städer att rådet fungerade som sådan. Dessutom skulle religionsfrihet råda. Rätt att bygga kyrka och utöva offentlig gudstjänst skulle tillkomma dem som tillhörde "den evangeliska, reformerta, augsburgska och nederländska bekvännelsen".

Religionsfrihet i Göteborg

Även om kungen genom denna blandning av religionsbeteckningarna kamouflerade verkligheten, så hade han i själva verket i religionsfrågan begått en olaglig handling. Enligt beslutet på Uppsala möte 1593, dvs. bara ett drygt decennium tidigare, hade andra religioner än den evangeliskt lutherska enligt den augsburgska bekännelsen förbjudits i landet, alltså även den reformerta. Inte desto mindre fick holländarna i Göteborg rätt att utöva sin reformerta gudstjänst offentligt. Kungen lät t.o.m. uppföra en kyrka i staden för holländarnas räkning. Den lades uppe på det östra av de randberg som omgav stadsområdet. Grundmuren till denna mycket unika kyrka är idag den enda rest som finns kvar av Karl IX:s Göteborg på Hisingen.

Det har ibland ifrågasatts om denna kyrka, som varit stabilt murad i tegel, verkligen har varit den reformerta kyrkan i det hisingska Göteborg. Därom råder emeller-

tid inte någon tvekan. Det har funnits en luthersk kyrka i staden också. Genom fyndet av ett dokument, som berättar om denna kyrka, kan vi säkert säga att stenkyrkan varit de kalvinska holländarnas gudshus. Det heter nämligen om den lutherska kyrkan att den var timrad. Detta nämns i förbigående i ett brev till den lutherska församlingen i Amsterdam, i vilket brev 29 holländare i Göteborg begär ett lån på 50 flamländska pund. För dessa avsåg de att för ett års tid avlöna en luthersk präst för sin församling i Göteborg. Uppförandet av kyrkan hade de själva bekostat.

Först bland de 29 står Lambert van Someren, en av de ledande männen i Karl IX:s Göteborg, 1609 utsedd till burggreve.

Det har alltså inte förelegat några svårigheter för reformerta och lutherska holländare att samarbeta. Över huvud taget bör det observeras att en av fördelarna med överflyttningen till Sverige för dessa holländare var att de flydde bort från en hård religiös situation i hemlandet.

Flykt undan spanjorerna

Nederländerna ärvdes 1519 av den tyske kejsaren Karl V. Vid sin abdikation 1556 delade han riket mellan sin son Filip II av Spanien och sin bror Ferdinand, som blev tysk kejsare, på ett sådant sätt att de tidigare burgundiska och österrikiska Nederländerna tillföll den spanske härskaren. Därigenom blev de kalvinska nederländarna föremål för religionsföljelser från de fanatiskt katolska spanjorerna.

Detta ledde till de holländska provinsernas uppror och frihetskamp från 1572. Dessa stridigheter var mycket grymma och leddes av den katolska inkquisitionens främsta män. Kriget pågick ännu för fullt när underhandlingarna med Sverige om att flytta till Göteborg var aktuella. Stillestånd rådde 1609–21, men därefter upp gick striderna i det trettioåriga krigets förvecklingar, och definitivt lugn blev det inte förrän Holland i den Westfaliska freden 1648 erkändes som en självständig stat.

Situationen i början av 1600-talet var yt-

*Ruinen av den reformerta kyrkan i Karl IX:s Göteborg omkring 1960.
Foto Ralph Scander.*

terligare komplicerad genom att ett kolonialkrig med Portugal samtidigt pågick i Fjärran östern. För de holländare som valde att flytta över till Sverige var det därför en flykt bort från många svårigheter. Det kan i det fallet inte ha varit mycket bättre för lutherska trosbekännare hemma i Holland. De reformerta göteborgarna garderade sig genom kraven om religionsfrihet mot trakasserier av motsvarande slag som hemma i Holland. De lutherska holländarna flyttade till ett land med samma religion som de själva. För båda parter har det varit jämförbart med en flykt till paradiset.

Att Karl IX så generöst gick de reformerta holländarna till mötes måste också tillskrivas den dragning åt den reformerta protestantismen som kungen på många sätt lagt i dagen. Inte minst var hertig Karl den som blev mest förgrymmad när prästerskapet under Uppsala möte krävde att också den kalvinska läran skulle uttryckligen förbjudas. Hertigen skulle då ha låtit sin vrede fångas i det ofta citerade uttalandet: "Sätt in alla som I veten vara av det slaget, ja fanen i helvetet, ty han är ock min fiende."

Det kan redan nu sägas, att när man kring 1620 på nytt förhandlade med holländare, som skulle lockas att komma och bo i det då nygrundade nuvarande Göteborg,

reste dessa samma krav på rätt att utöva sin reformerta religion i Göteborg. Då var det emellertid Gustav II Adolf och hans rådgivare som bestämde på den svenska sidan. Det blev följaktligen definitivt avslag på deras begäran. Däremot lät kungen instruera sina underhandlare att låta holländarna förstå att de skulle vara välkomna att utöva sin gudstjänst i den tyska församling som man planerade upprätta i den nya staden.

Göteborg en holländsk koloni

När man utformade privilegierna för Göteborg på Hisingen, så förutsattes det en dualism i staden. Det skulle hysa såväl svenskar som främlingar. I realiteten var detta emellertid bara kamouflage. I det hisingska Göteborg bodde bara holländare, och i alla avseenden är privilegierna skrivna för att tillfredsställa deras krav och villkor. Det innebar, att den svenska stadslagens bestämmelser i ett flertal fall sattes ur kraft.

Hur många holländare som slutligen kom att bo i det första Göteborg känner vi inte. Det dröjde emellertid uppenbarligen innan staden nådde sådan storlek att stadsstyrelse kunde förordnas. Först i april 1609 utnämnde kungen en mindre, provisorisk

styrelse. Burggreve blev den tidigare nämnde Lambert van Sommeren, och borgmästare Abraham Cabeliau och Israel Wijdts. Rådet skulle utses av menigheten i staden, men om det skedde vet vi inte. Vi vet bara att Cabeliau i februari 1608 hade föreslagit, utöver de nämnda borgmästarna, Antoni van Leest, Melchior Pelken, Cornelis Cornelisson (skeppsbyggmästaren), Hendrick Bencken (stadens myntmästare) och Pieter Ranst. Förmodligen fungerade dessa som stadens domstol.

Mot bestämmelserna i den svenska stadslagen skulle rådet i Göteborg inte fungera som domstol, utan efter amsterdamskt mönster skulle en särskild domstol, schöffen, utses. Till denna förordnade kungen 1609 Meinhart Albrectsson, Stefan Schultz, Hendrick Bencken – som därmed satt i både rådet och domstolen – Lambert Martenson och Claus Holländer. Schultheiss, dvs. den ämbetsman som skulle verkställa myndighetsbeslut, blev Peter Joensson.

Utöver dessa namn nämns i handlingar av olika slag Meynert Albertz, Jan Bencken, troligen bror till myntmästaren Hendrick Bencken, Conrad Bilsteyn, Abraham Bischof, William van Dunkirk, Elias Gantz, Hans Hunger, Hans Hunger de Jungere, Jan Janzsen, Peter Langer, Maiken van Leest, Abraham Cabeliaus maka, Gerit Dircksen Niesen, Gerbrandt Pels, Cornelis och Hans Quaetgebeur, Leonart Rans, Jakob van Rees. Dessutom skymtar holländare som fartygsskeppare och köpmän, som hade affärer med de göteborgska holländarna, liksom ombud och köpmän i Västerås och Stockholm, som var inblandade i göteborgarnas kopparaffärer, t.ex. Baltasar Faustus.

Ett persiskt kompani

Bland de villkor som holländarna ställde för att komma och bosätta sig i Göteborg var att få till stånd vad man kallade ett persiskt kompani. Det är i själva verket det första försöket att skapa något som först 125 år senare blev verklighet, ett ostindiskt kompani.

Ett sådant krav kunde inte skrivas in i en stads privilegier, därför talar det första Göteborgs privilegiebrev inte om något handelskompani. I stället utfärdades kort efter privilegiernas undertecknande ett kompletterande brev, där det bl.a. talas om ett persiskt kompani. Den 8 september 1607 utfärdades ett patent för ett sådant. Handel skulle bedrivas på "alla orter där något av betydelse att förtjäna och vinna finnas skall". Speciellt nämns Moskva och Persien. Medlemskap skulle stå öppet för alla som inom två år satte in pengar eller säljbara varor i bolaget. Insats skulle kunna erläggas antingen i Göteborg eller till personer i Stockholm och Reval, vilkas namn meddelas i patentets text.

Kungen understödde företaget med att skänka de två skeppen Jupiter och Samson med proviant för 60 man under 6 månader. De uppgavs i november 1607 vara under "förbyggnad", vilket inte kunde beräknas bli klart förrän följande vår.

I januari 1608 meddelade Cabeliau från Amsterdam namnen på de fem direktörerna i kompaniet. Det var utom han själv Paridon van Horn, Israel Wijds, Pieter Coymans och Pieter Ranst, samtliga bland de ledande köpmännen i Göteborg. Kungen var själv angelägen och manade på, så att avfärden skulle kunna ske vid midfastan 1608. Någon expedition blev emellertid aldrig ivägsänd. Förutsättningarna förändrades plötsligt.

Under 1500-talet började holländarna konkurrera med portugiserna om tillträdet till marknaderna i Ostindien. I slutet av seklet övergick sammanstötningarna till öppet krig till sjöss. Detta gjorde det ännu i början av 1600-talet osäkert att segla till Indien och länderna därbortom. Att möta varorna i Persiska viken ansåg däremot de göteborgska holländarna vara mindre farligt och efter det hade planerna lagts upp. Att genomföra dem visade sig svårare.

Motstånd i Holland

Abraham Cabeliau underhandlade kring årsskiftet 1607–08 i Holland om stöd för

det svenska Persiska kompaniet. Han mötte emellertid motstånd. I första hand varnade man för den militära styrka som portugiserna innehade även i farvattnen kring Persiska viken.

Ytterligare visade sig kostnaderna vara höga. Man beräknade utgifterna för en expedition, inklusive last, till över 150 000 svenska riksdaler silvermynt. För detta bedömdes det göteborgska kompaniet ännu vara "för svagt".

Inom det holländska kompaniet hade man enligt Cabeliaus rapport i februari 1608 ansett det svenska företaget vara "en stor sak", men man hade ändå helt avvisat idén och därmed samarbete. Cabeliaus förmodan var att holländarna väntade fred med portugiserna i Ostindien. Då skulle marknaderna österut ligga öppna på nytt och färder till Persiska viken vara ointressanta. Ännu en månad senare tvivlade Cabeliau på freden. "Det vore bedrägligt att tro, att djävulen ville sluta fred med Kristus", är hans målande kommentar.

1609 kom dock den beramade freden i form av ett stillestånd, som kom att vara fram till 1621. Det fanns inte längre underlag för handelsfärder till Persien. Nu lönade det sig i stället att fara vidare österut. I den handeln var konkurrensen med det redan etablerade kompaniet för stor och i brist på tillräckligt kapital förföll tanken för denna gång. Cabeliau riktade i stället sina förhoppningar mot den ryska marknaden.

Därmed var emellertid inte tanken på ett svenskt ostindiskt kompani begravd.

Varför grundades det första Göteborg?

Karl IX gav alltså de göteborgska holländarna många förmåner, och ganska många holländska köpmän var engagerade i stadens affärer. Samtidigt var denna en enkel anläggning med timrade hus och bara en brygga ut i älven som hamn. Vilken var avsikten med denna stad?

Tidigare har man sett Karl IX:s Göteborg som en arvtagare till Nya Lödöse. Så var emellertid inte avsikten. I själva verket var

det första Göteborg en genial och unik skapelse av den praktiske Karl IX.

Sveriges dilemma långt fram i 1600-talet var kronans behov att omsätta rikets naturtillgångar i reda pengar. Sådana behövdes för krigföringen borta i Balticum, där striderna mot Polen och sedermera också mot Ryssland krävde tillgång till värvade trupper och krigsmateriel, och sådant fick man inte för de gängse stora svenska exportprodukterna – järn, koppar, trä osv.

Vi har tidigare sett att holländarna omkring 1600 hade börjat växa till den ledande handelsnationen i Nordvästeuropa. Där fanns kapital och krediter. De flesta holländska köpmän får förutsättas ha varit inbegripna i den stora internationella handeln, som sträckte sina rötter ända bort i Orienten.

Vid sidan av de verkligt stora köpmännen fanns det alltid mindre sådana, som strävade uppåt och var beredda att gripa andra chanser till lönsamma affärer. Det var hos dem Karl IX såg sin chans.

Vad som hände kommenteras inte av samtida källor, men det har lämnat andra spår efter sig. Det var affärer mellan den svenska kronan och de enskilda holländska köpmän som flyttade till Sverige och blev de första göteborgarna. Eftersom den svenska staten var den ena parten, har dess skrivelser registrerats i det svenska kungliga kansliets kopieböcker, riksregistraturet. De holländska köpmännens affärer var däremot privata och har inte lämnat mer än enstaka spår efter sig.

Stora affärer med svenska kronan

Det var emellertid stora affärer som var på gång. De holländska köpmännen hade kapital och krediter. Dessa tillgångar ställde de till den svenska kronans förfogande i form av växlar, dragna på köpmän i Holland och Tyskland, speciellt i de städer där tillgången på krigsförnödenheter och legosoldater var betydande. Karl IX fick på detta sätt genom sin holländska göteborgare det kapital han behövde för inköp och värvningar.

I dalen omedelbart till höger om Älvsborgsbrons landfäste på Hisingssidan låg under 1600-talets första decennium Karl XI:s Göteborg. På höjden strax till höger om brofästet på hitre sidan av älven låg Älvsborgs slott. Foto Pål-Nils Nilsson.

I gengäld fick holländarna svenska varor, trä, råg, tjära och inte minst järn och koppar. Speciellt kopparhandeln blev mer eller mindre ett monopol för dessa holländska köpmän. Det hände t.o.m. att kronan fick större förskott av köpmännen än vad Falugruvan kunde producera koppar för.

Redan av detta framgår att stora belopp omsattes i dessa affärer. Siffror framkommer i vissa handlingar, och då rör det sig om belopp i storleksordningen 10 000–30 000 riksdaler silvermynt, dvs. mellan 25 000 och 75 000 holländska gulden, i varje transaktion.

Vad källorna inte tillåter oss att se är vilka vinster de holländska köpmännen gjorde, när de i sin tur avyttrade de svenska varorna ute i Europa. Det var här deras förtjänst på affärerna låg, men sådant framkommer inte i det svenska källmaterialet, och något holländskt för att belysa denna sida av affären finns inte.

Holländarnas vinst skulle också täcka de omkostnader köpmännen hade för frakter m.m., och därmed är vi inne på den andra

sidan av staden Göteborgs betydelse för dessa affärer. Egentligen skulle ju motsvarande affärer kunnat göras utan en speciell ny stad i Sverige. Holländarna skulle ha kunnat bli borgare i vilken annan svensk köpstad som helst, inte minst Stockholm. Det var ju ännu så, att de flesta av de varor, som de göteborgska holländarna fick som ersättning för sina kreditiv till kronan, var sådana som producerades i de mellansvenska skogarna och i Bergslagen. Dessa varors naturliga utskleppningsvägar gick över Hjälmaran och Mälaren ut i Östersjön. Städer som Västerås, Köping och Stockholm blev med nödvändighet engagerade i transportererna. Att land- och flodvägen föra dessa varor genom Sverige till Göteborg var en omöjlighet och, om det praktiskt kunde genomföras, oerhört dyrbart.

Frihet från Öresundstullen

Vad skulle då det väldiga arbetet med Göteborgs grundande tjäna till? I svaret på denna fråga ligger själva finessen med den

nya staden. Enligt villkoren i Stettinfreden 1571 hade svenskar som förde varor från Sveriges östersjösidan till en hamn på västkusten tullfrihet vid passagen genom Öresund. Sedan Erik av Pommerns dagar tog ju danskarna tull vid Helsingör av all trafik genom Sundet.

Bland de 21 punkter, som holländarna lade fram vid förhandlingarna om villkoren för bosättning i Karl IX:s Göteborg, fanns också kravet på tullfrihet i Öresund. Trots att detta givetvis var den danske kungens angelägenhet, inskrevs denna tullfrihet i Öresund i det första Göteborgs privilegier.

Detta betyder, att när de holländska köpmännens varor skulle förtullas i Öresund, var det svenska varor, som passerade tullfritt. I det läget spelade Göteborg en avgörande roll. Det var dit varorna skulle föras för vidare export. Om det sedan verkligen skedde på detta sätt är en annan fråga. Uppenbarligen kringgicks bestämmelsen. Varorna gick direkt ut till destinationhamnarna ute i Europa. Den som därmed blev snuvad på förtjänsten var den danske kungen.

Förstörelsen under Kalmarkriget

Kristian IV insåg detta fullt ut och förklarade 1610 för sitt råd, att Göteborg var tillkommet "Danmarks och Norges riken till skada, avbräck och största oförrätt". Han begrep också att tullfriheten i Öresund

missbrukades och såg situationen helt realistiskt när han skrev att man "döper godset om, så det skall heta göteborgskt gods".

Detta och göteborgarnas rättighet att mot 10 % skatt handla och fiska på den Skandinaviska nordkalotten från Tysfjord till Varanger var de två avgörande orsakerna till att Kalmarkriget bröt ut 1611. Det hisingska Göteborg brändes på försommaren 1611. De holländska köpmän som hade funnits i staden vid krigsutbrottet i april hade då redan flytt. Jakob van Rees och hans svärfar Lambert van Sommeren uppbringades av den danska bevakningseskadern och fördes till Köpenhamn. De släpptes efter några dagar men förlorade gods och övriga tillgångar. Även andra råkade i fiendens händer, bl.a. enligt en något osäker källa Abraham Cabeliau.

Ett av de löften Karl IX hade givit holländarna var att förbättra framkomligheten på Göta älv. Det låg givetvis också i kungens intresse att främja möjligheterna av export från landskapen kring Vänern, delar av hans tidigare hertigdöme. Slussar började byggas både vid Stora och Lilla Edet. Vid det förra minner Karls grav i Trollhättan fortfarande om försöket, som aldrig kunde genomföras.

Vid Lilla Edet skapades en sluss 1607, och den förlänades till Abraham Cabeliau och hans familj som ett slags ersättning för de tjänster han gjort Kronan.

Med Kalmarkriget blev det åtminstone

Glas och keramik från 1600-talets Holland är vanliga fynd vid grävningar i det centrala Göteborgs hustomter. Göteborgs historiska museum.

tillfälligt besvärigare med affärerna för holländarna i Sverige. 1612 föll Älvsborg och därmed bl.a. Nya Lödöse i danskarnas händer och förblev där som pant till dess att Knäredsfredens villkor uppfyllts i januari 1619. En del nylöseborgare hade under dansk egid fortsatt handeln västerut, förmodligen i begränsad omfattning. Några tvister som dragits inför rätt i Holland visar att förbindelserna med Nya Lödöse upprätthållits. En borgarlängd uppstar sex holländare från f.d. Göteborg, som bott kvar i Nya Lödöse under ockupationsåren.

Wilken roll de holländska affärerna spelat för krigets utbrott framkom under fredsförhandlingarna i Knäred. Först krävde danskarna att Göteborg inte skulle få återuppbyggas. Så långt gick det dock aldrig. I Knäredsfreden finns emellertid inskrivet ett förbud för svenskarna att kränka den danske kungens höghetsrättigheter i Öresund. Därmed anspelas på de göteborgska holländarnas tullfrihet i Öresund.

Fortsatt kopparhandel

Ett stort bekymmer var att få ihop de silverdalrar varmed Älvsborgs lösen skulle erläggas i fyra omgångar åren 1616–19. En av vägarna var att sälja svensk koppar. Det blev utländska köpmän i Sverige som tog hand om denna export, främst tyskar och holländare.

Ofta berättad är historien om hur holländare i nödsituationer ryckte in och lånade Sverige de belopp av lösensumman som vid olika tillfällen saknades, sammanlagt 292 700 riksdaler. Att summan fattades berodde på att de tillgångar som sammanbragts genom särskilda uttaxeringar, kopparförsäljning m.m. användes till andra ändamål än de avsedda. Inte minst krigen krävde kontanter.

När Gustav II Adolf dog, återstod av den holländska skulden 200 000 riksdaler. Återbetalningarna avstannade, och skulden har aldrig gäldats. Visserligen hade 188 000 riksdaler betalats i ränta, men det är ju inte riktigt samma sak. Man får också komma ihåg att holländare och svenskar

samarbetade militärt under återstoden av trettioåriga kriget. Nederländerna betalade Sverige subsidier för krigskostnaderna, och skuldens faktiska efterskänkande kan ju ses som en form av sådant understöd till det gemensamma bästa.

Holländarna i det nya Göteborg

När Älvsborg åter blev svenskt 1619 beslöt Gustav II Adolf och rådet att ett nytt Göteborg skulle byggas innanför Otterhällorna vid Göta älv. Dit skulle borgarna i Nya Lödöse flytta, och de f.d. göteborgarna från Karl IX:s stad skulle jämte andra utlänningar inbjudas att befolka den nya staden. Det första privilegiebrevet härom utfärdades från Jönköping i mars 1619. Att utstaka den nya stadens tomter, gator och torg hade anförtrots den gamle stads- och fästningsbyggaren, holländaren Hans Fleming, som också hade varit inkopplad på det hisingska Göteborgs tillkomst. Ett par "ingenjörer" nämns också, förmodligen även de holländare. Traditionen att Gustav II Adolf stått uppe på Otterhällan och pekat ut över staden, den gest som Fogel-

Jacob van Dijck. Målning i Göteborgs historiska museum.

bergs staty från 1854 på Gustaf Adolfs Torg anknutit till, har också holländskt ursprung.

Holländaren Johannes Narssius beskrev 1624 i en dikt på latin händelsen så här:

”Trenne gånger besteg han det berg, som
staden nu hyser,
trenne gånger man vet, ledde en fågel
hans väg.”

Ur denna litterära schablon har på något sätt minst ett sekel senare traditionen om kungens uppstigande på Otterhällan vuxit fram, obekant hur.

Arbetena med staden sommaren 1619 blev inte så lyckosamma. Vid grävningen av den hamn som skulle gå runt det nuvarande Kvarnberget, av samtiden kallat Lil-

la Otterhällan, stötte man i Västra Nordstaden på underjordiskt berg, som man inte förmådde ta bort. Nya planer måste upprättas. Tack vare detta fick Göteborg sin betydligt vackrare Hamnkanal med två mot varandra vinklade raka sträckningar från Stora Bommen vid älven till Brunnsparken. Nya arbetsledare för detta projekt var de båda holländska teknikerna Jan Aertsen och Jost van Werdt. Vem som gjort själva stadsplanen är okänt.

Uppenbart gynnades holländarna av de svenska myndigheterna. Ordern under detta tidigare skede av stadsplaneringen var att nylöseborna skulle tilldelas tomter ”nere på dyn”, medan f.d. göteborgare, alltså holländare, och andra främlingar skulle ha tomter på Otterhällorna och andra högre belägna partier.

1854, samma år som statyn på Gustaf Adolfs Torg avtäcktes, framställdes det här ”kistebrevet”, som synnerligen fantasifullt återger säggen om hur det gick till när Gustav II Adolf grundlade Göteborg. Årtalet 1618 är direkt fel.

Göteborgs grundläggning genom Gustaf II Adolf år 1618.

På spetsen af stora Otterhällberget står den älle, ungdomlige fursten och blickar ut öfver den nejd, som då utgjorde en sträcka af några skärgårdsflippor, i hvilka oflugnaste bakgrund den nu s. l. Gamlestaden afbröt den monotonu vildheten, men der nu prägliga byggnader, gator och kaaler, samt vackra parker, vittna om människans kraft att fräskna äfven den monotonigaste natur. Gustaf Adolfs blick hvilat in på landskapet, än på kartan, som den unge Torstesson håller framför honom. Till venster på tallan står med forskande öga och begrundande min den skarpsynte, trofaste

rådgifvaren Axel Oxenstierna och bakom honom Nya Lödöses svenske borgmästare, hvilka ej tyckas rätt belätna med dessa planer att omintetigora deras goda stad. Närmare kungen synes Horn, och till höger på tallan Göteborgs förste borgmästare, holländaren Cabellan, hållande under armen sin sköna dotter Margareta. En folksäggen berättar emellertid att, då kungen skulle sitta på platsen för den nya anläggningen, en fågel, som jagad af en öra slog ned vid hans fötter, blifvit ansedd såsom ett lyckligt förhåll till just på det stället grundläggas den tillämnade staden Göteborg.

Underhandlingar i Holland

Medan anläggningen pågick började man driva underhandlingar med framför allt holländare, som skulle lockas att komma och bo i den nya staden.

Utgångspunkt för underhandlingarna var de privilegier som gällt för Karl IX:s Göteborg. Paragraferna i de privilegier som man den 4 juni 1621 var överens om är i flertalet fall likalydande med dem i 1607 års privilegiebrev. Av störst intresse är dock avvikelserna.

Redan på hösten 1619 tog Axel Oxenstierna kontakt med den förre borgmästaren i Karl IX:s Göteborg Abraham Cabeliau. Han förespeglades betalning för vad han ännu kunde ha att fordra av kronan. Cabeliaus svar är okänt. I varje fall blev det inte han som tog ledningen när det gällde värvandet av immigranter till den nya staden. Cabeliau återfinnes snart som rådman i Göteborg och fick senare andra uppdrag i Sverige. Han blev något slags rikshuvudbokhållare och bedrev sina affärer från Stockholm.

I stället blev Peter Langer, en annan av dem som var med i det första Göteborg, holländarnas talesman. I samverkan med Sveriges utsände i Holland, Jacob van Dijck, skulle han där värva köpmän som var villiga emigrera till den nya staden. Sådana hade f.ö. redan anmält sig hos van Dijck, när ryktet om den nya stadsgrundningen nådde Holland. Det var emellertid inte bara köpmän som förklarade sig intresserade. Bönder, murmästare, befästningstekniker och hantverkare anmälde sig. Två av det senare slaget var de nämnda Aertsen och van Werdt, som blev "konduktörer" för hamnbygget i Göteborg.

En särskilt intresserad skara utgjorde de som, sedan Moritz av Oranien fördrivit och avrättat deras tidigare ledare Oldenbarnevelt, blivit en både politiskt och religiöst förföljd grupp. Bland dessa remonstranter eller arminianer fanns bl.a. de holländare, som vid denna tid fick en fristad i det i Danmark vid denna tid grundade Friedrichstadt i Holstein. Att locka hollän-

dare till landet var inte något svenskt monopol.

Ett kollegium bildades, och planerna var att våren 1620 sända ombud till Sverige för underhandlingar. I april 1620 hemkallades van Dijck för andra uppdrag, och i stället förordnades den i Kalmar födde Peter Simonsson Falck att jämte Langer värva emigranter i Holland. Särskilt beordrades Falck att försöka värva lutheraner. Andra trosbekännare, speciellt kalvinister, skulle erbjudas samvetsfrihet men inte fri och offentlig religionsutövning.

Visa av skadan från förra gången, då danskarna lätt förstörde det ännu inte befästa Göteborg på Hisingen, ville holländarna denna gång försäkra sig om att den nya staden skulle bli starkt befäst.

Falck sökte aktivt kontakt med olika yrkesgrupper, som han fann av intresse för den nya staden, däribland köpmän, som hade intressen från saltimport till ostindiefärder, för vilket ändamål de utbad sig svenska skepp. Det fanns fiskare som syftade till storfiske av sill och kabiljo, liksom till valfångst.

Från Utrecht försökte man få metallmästare för såväl järn och koppar som mässing. Att gjuta kanoner och tillverka harnesk låg inom drömmarnas ramar. En pistolsmed och en bergsman, som intresserade sig för Ombergs kalksten, som han beskrev som "den skönaste alabaster", kom i dessa sammanhang över till Sverige. En glasmakare ville öppna hytta i Göteborg, om han fick gratis bränsle av kronan. Andra var villiga att raffinera socker eller bereda karduan och kläde.

Vad underhandlingarna ledde till vet vi alltså inte. En svårighet var att många krävde respenningar, men några anslag till sådant disponerade Falck inte över.

Man har fäst sig vid att mera burgna köpmän i regel inte förekom, särskilt om man jämför med de holländare, som samtidigt kom över till andra delar av Sverige. Ett undantag var en bror till den i samband med religionsstriderna avsatte borgmästaren i Amsterdam Graef. Han var över i Göteborg sommaren 1621 i syfte att undersö-

ka möjligheten att flytta över en hel arminiansk koloni. Allt synes dock ha runnit ut i sanden, eller kanske rättare i den föga inbjudande lervälling som det under byggnad varande Göteborg då företedde. I det fallet var de holländare som upplevt det hisingska Göteborg säkerligen mindre kräsna.

På uppdrag av den i Amsterdam bildade kommittén reste Peter Langer och Gilius van Eyck sommaren 1620 till Stockholm för underhandlingar.

Omfattande holländska krav

Förmodligen medförde holländarna ett fullständigt privilegieutkast, kring vilket förhandlingarna fördes. Man har sagt att holländarna i detta sammanhang företrädde en samhällssyn präglad av en medeltida feodalism, som var totalt främmande för svensk politisk åskådning. Man förhandlade t.ex. om rätten att förvara stadens nycklar och om vilka försvarsbördor som skulle falla på staden och på Kronan, som om dessa parters intressen inte sammanföll. Man anar även här holländarnas fruktan för främmande herrar.

Kraven omfattade religionsfrihet av liknande slag som i Karl IX:s Göteborg, med rätt till fri religionsutövning även för reformerta trosanhängare. Man krävde stora landområden längs Göta älv och Sävån men dessutom 10 härader av södra och västra Västergötland. Lättnader i stora sjö-tullen och frihet från tull i Öresund var sedan 1607 kverstående krav. När det gällde handelsresor krävdes frihet för sådana inom riket, men ishavsområdena och fisket där hade utelämnats.

Staden skulle styras av burggreve, borgmästare och råd på samma sätt som det första Göteborg, alltså efter amsterdamska förebilder. Holländska skulle vara domstolsspråk.

I början av augusti förelåg ett svenskt motförslag, som bl.a. tillställdes Peter Falck i Holland för vidare underhandlingar där. Ändringar av intresse är att rätten till en fri religionsutövning strukits. Av de öns-

kade förläningarna kvarstod bara Sävédals härad.

Det generalstadsråd som skulle styra staden ville kungen tillsätta bara när holländarna antingen till antalet översteg svenskarna i staden eller utgjorde minst 500. Intill dess skulle svenska lagar gälla. Som burggreve krävde kungen en eller flera framstående svenska män, inte någon holländare. Som rättegångsspråk skulle svenska och holländska vara jämställda. Rätt att exportera koppar ville kungen ge holländarna bara i den mån de placerade kapital i det arbetande kopparkompaniet.

Förslaget följdes av en ny förhandlingsrunda, som ledde fram till det nuvarande Göteborgs stora privilegiebrev av den 4 juni 1621.

Detaljerna kan inte intressera i det här sammanhanget. Viktigt är att kunna konstatera att kungen 1621 var avsevärt mindre tillmötesgående i fråga om gynnsamma villkor för holländarna än vad hans far hade varit 1607.

När privilegierna var klara beordrades Peter Langer att med en dubblett av privilegiebrevet fara över till Holland och där fortsätta värvningen av borgare i den nya staden.

I maj 1621 förordnades en kommissarie i Göteborg, Johan Adler Salvius. Denne skulle samarbeta med borgmästarna i staden, svensken Peder Arvidsson samt de två holländarna Peter Langer och Gilius van Eyck. Dels skulle de tillsammans i borgarrullan ta upp de in- och utlänningar, som önskade burskap i staden, dels skulle de och ingenjören Johan Schult "avsticka och avdela" staden efter den fastställda stadsplanen.

Tomterna skulle fördelas genom lottning ur tre "lottepottor", en för dem som önskade bygga stenhus, en för dem som ville bygga trähus med stengavel och en för dem som önskade bygga i trä. Dessa tomtgrupper låg i olika delar av staden. Stenhusen tänktes vid hamnen, trähusen på de avlägsnaste tomterna. Proceduren var inte lyckad, och några stenhus lär det inte ha blivit. Holländarna fick ändå till svenskarnas harm de

flesta fina tomterna längs Stora Hamnens södra sida. De sträckte sig genom hela kvarteret fram till nuvarande Drottninggatan, som därför i äldsta tid kallades Holländaregatan.

Jacob van Dijck kommissarie 1621

Hösten 1621 återkallades Johan Salvius till Stockholm. Ny kommissarie i Göteborg blev Jacob van Dijck. Med sig till staden hade han det nya privilegiebrevet som första gången lästes upp för göteborgarna i stadskyrkan i Nya Lödöse ett par dagar efter van Dijcks ankomst i november 1621. En månad senare upplöste han enligt sina direktiv den gamla magistraten i Nya Lödöse. I fortsättningen sammanträdde borgmästare och råd i den nya staden. Till den ledande kretsen hörde med säkerhet Langer, van Eyck och Pieter van Egmont, som med familj kommit över i början av år 1622, liksom Samuel Lott. Som räntmästare fungerade Gilius van Eyck. Tillsammans utgjordes rådet 1623 av 10 holländare, 7 svenskar och en skotte, Thomas Stewart.

Holländarnas inflytande trappas ner

År 1624 kom att innebära en vändpunkt i Göteborgs utveckling i flera avseenden. Gustav II Adolf besökte staden vid två tillfällen under året. Dels gällde det att se om stadens befästning i ett läge där konflikter med Danmark blivit allt vanligare, dels gällde det att reda ut stadens finanser, som kommit i oordning.

Första besöket i februari 1624 fick betydelse för holländarnas fortsatta inflytande i staden. Kungen konstaterade att det ännu inte fanns underlag för tillsättandet av "det höga stadsrådet" om 25 medlemmar. I stället förordnade han att ett råd om 12 medlemmar skulle utses. Den första omgången rådmän skulle utgöras av 4 svenskar, 3 tyskar, 3 holländare och 2 skottar. Därmed skulle holländarnas inflytande vara avsevärt reducerat.

Rådmännen skulle fungera som ordfö-

rande, president, en månad vardera under året. Det mest betydelsefulla var att detta råd också skulle utgöra domstol och ersätta den speciella "schöffen"-domstol som i likhet med förhållandena i Karl IX:s Göteborg hade bestämts i 1621 års privilegier. Domarna skulle avkunnas efter "Sveriges stadslag, lovliga statuter och recesser". Även denna inskränkning i holländarnas rättigheter bestämdes utan förhandlingar genom konungsligt myndighetsbeslut.

I samband med rådsförändringen avgick sex av de tidigare holländska rådmännen, ny i gruppen blev Petrus a Naeldewijk. Därmed blev det 5 holländare i rådet i stället för föreslagna 3. Man valde uppenbarligen en mjuk övergång. Svenskarna och tyskarna fick avstå en plats vardera.

Vid kungens nya besök i Göteborg i oktober 1624 hade den täta växlingen av presidenter redan visat sig olämplig. Därför förordnades i stället en svensk, en holländsk och en tysk president, som vardera skulle arbeta tre månader i sänder.

Dessa tre herrars placering under ämbetsutövningen ger en liten extra krydda. Holländaren skulle sitta till höger om den svenske presidenten, tysken till vänster. Presiderade en holländare eller en tysk, skulle svensken alltid sitta till höger!

Bland andra tjänstemän märks stadens sekreterare, en för svenska och en för främmande språk. Den senare blev i första omgången holländaren Bathazar von Camitz, 1623. När han 1635 blev rådman tog en tysk över hans syssla.

En annan stadens tjänare var "skulten", en rättstjänare. Benämningen kommer från tyskan men anses i detta sammanhang gå tillbaka på den holländske överhetsperson som kallades schout. Den förste skulten i Göteborg var holländaren Ollert Tholincke, om vilken vi vet att han 1662 inköpte behövliga redskap: ett halshjelm, enkla och dubbla handklovar samt kedjor. Vid sin död 1628 efterträddes han av en tysk.

Typiskt är att man i Göteborg under de första decennierna inte använde beteckningen stadsbyggmästare utan den holländska termen fabriekmeester. Två andra

tjänster med holländsk förebild var stadsbudet, vars uppgift var att verkställa stämningar och beslag, och stadens "resande bud", ett slags stadspostbud. I båda tjänsterna insattes holländare. Tillägger vi så att stadens första barnmorska också var en holländska, så visar det bredden av det inflytande som holländarna hade i Göteborg under dess första tid.

Försök med ett nytt ostindiskt kompani

Det var inte bara holländarna i det första Göteborg som hade tankar på ostindisk handel. Det förefaller som om en sådan tanke på 1600-talet bodde i huvudet på varje holländsk köpman. Redan på förhandlingsstadiet 1620 kunde den svenske förhandlaren i Amsterdam Peter Falck rapportera hem om holländska köpmän som från Göteborg ville satsa på ostindisk handel. Det förhållandet att det etablerade kompaniet i Holland hade ensamrätt på denna handel gjorde det ju intressant att få försöka använda ett annat land som bas.

Ett allvarligt förslag förelades Gustav II Adolf, när han 1624 besökte Göteborg. Förslagsställare var holländaren Willem Usselinx, som tidigare arbetat i det holländska Västindiska kompaniet.

Kungen var intresserad och gav Usselinx fullmakt "att inrätta ett generalhandelskompani till landskapen Asiam, Africam, Americam och Magellanicam". En oktroj – alltså ett tillstånd – på tolv år utfärdades 1626. Intresset att teckna andelar i företaget var stort. Kungen själv band sig för 400 000 daler.

Något skepp kom dock inte i väg på grund av dels ekonomiska svårigheter, dels de oroliga tiderna med utökade krig. Pengarna som satsats placerades i stället i det s.k. skeppskompaniet, som byggde fartyg.

Nya Sverige

Helt betydelselösa blev emellertid inte Usselinxs kontakter med Sverige. Han hade också väckt förslag om ett kompani, som skulle bedriva handel på Västindien, ett

fält som Usselinx kände väl från sin tjänst i det holländska västindiska kompaniet. När på 1630-talets början ytterligare en från detta kompani "avhoppad" eller "friställd" man kom in i bilden, blev det fart i planerna. Det var holländaren Peter Minuit, som erbjöd Sverige sina tjänster. Både Axel Oxenstierna och riksamiralen Klas Fleming blev intresserade. Svenskt järn och svensk koppar skulle bytas mot pälsverk, tobak, vin, sydfruktar, kryddor och andra dyrbarheter.

Hösten 1637 seglade Calmare Nyckel och Fågel Grip i väg under ledning av Peter Minuit. Besättning och sjöbefäl var samtliga holländare.

Med ombord var 20 svenska soldater under löjtnant Måns Nilsson Klings befäl. Den 23 mars 1638 landsteg svenskarna vid "The Rocks", och kolonin Nya Sverige var grundad i det statslösa området mellan de engelska och holländska kolonierna.

De holländare som medverkade i företaget blev emellertid hårt kritiserade av sina landsmän. De betraktades närmast som landsförrädare. Därför drog de sig efter hand ur Nya Sverige-projektet. Detta var från 1641 ett helt svenskt företag.

Det dröjde emellertid inte längre än till 1655, innan holländska trupper under Peter Stuyvesant erövrade den svenska kolonin. Nio år senare tvingades holländarna i sin tur att kapitulera för britternas styrkor.

Det är betecknande, att när slutligen ett svenskt ostindiskt kompani kom till stånd 1731, var Holland inte längre den ledande sjö- och handelsmakten i Europa, utan skotten Colin Campbell blev vid sidan av de båda svenska direktörerna Henrik König och Niclas Sahlgren den främste tillskyndaren av det lyckade företaget. Men då är vi långt fram i tiden, och förhållandena hade förändrats på många sätt i både Göteborg och riket.

Motsättningar och konkurrens

Det är uppenbart att den dominans som det holländska elementet i Göteborg under 1620-talet företedde, gav orsak till motsätt-

ningar. Detta kom tydligt till uttryck under Jacob van Dijcks sista år. Dennes ställning som stadens ledande man befästes 1626 genom att han utsågs till stadens förste burggreve. Skillnaden mellan en burggreve och den enligt lagen i en stad fungerade kunglige fogden var att burggreven alltid föreslogs av borgarna själva. Kungen valde en av tre föreslagna. Förebilden var närmast holländsk.

Någon gång efter 1626 kom ett par landsflyktiga holsteinare till Göteborg, Jacob Hoyer och Daniel Lange. Redan 1629 upptogs de i rådskretsen och kom att tillsammans med den svenska rådspresidenten Nils Börjesson ta ledningen i stadens politiska liv.

Det verkar som om de icke-holländska krafterna i staden vid 1620-talets slut råkat i motsättning till de tidigare dominerande holländarna. Å andra sidan finns det vid samma tid tecken som tyder på att det fanns en lika hätsk aversion mellan de för-

nämre borgarna och småborgarna. Vid van Dijcks död i december 1631 skärptes motsättningarna, och snart vände den tyskdominerade gruppen tillsammans med svenskarna inflytandet över stadens styrelse till sin förmån.

Under hela 1600-talet möter vi dock även fortsättningsvis stora grupper av holländska köpmän. Bland namn som hittills inte nämnts märks köpmännen Jakob van Marcken, Cornelies Felbier, Antoni Schorer, Jan Hermanssen Wacker och Henrik de Witt.

Ett par borgare av speciell typ var Jan van Savelant, Jakob van Vosselen och Goddard van Wachtendunck. Dessa drev bruk i Värmland och var samtidigt borgare i Göteborg. Detta är ett tidigt exempel på något som senare blev ännu vanligare, nämligen att bruken i Värmland drevs med göteborgska pengar, som därigenom skapade exportprodukter för den egna hemstaden.

Petrus a Naeldewijk var både läkare och

Stadsbilden i 1700-talets Göteborg hade alltså en klart holländsk prägel, så som framgår av denna akvarell, troligen av M. R. Heland, efter en teckning av Elias Martin 1787.

grundare av stadens tegelbruk. Cornelius Kuyلمان var apotekare. Dessutom förekom en del holländska präster, t.ex. arminianen Jan Cornelissen Kuijleman.

Bland yrkesspecialisterna noteras byggmästare som Cornelis Isaaksen och Willem Nachtegaele samt gatläggaren Jan Hendriksen, bland hantverkare skeppsbyggaren Albert van Velden, brännvinsbrännaren Samuel Lott, tegelbrännaren Gerrit Flor, bryggaren Mickel Gerritsen, glasmästaren Lenaert Pelgerom, pärlstickaren Wijnant Schael, bagaren Eyse Amelingen samt skomakarna Harmen Harmenssen, Jan och Gerrit Gerrisen.

Holländarna och bergsbruket

Det var inte bara till Göteborg som holländare invandrade i 1600-talets Sverige. Det är ganska naturligt att de återfanns i hela riket i den mån affärer och bergsverksamhet var aktuell.

Både Göteborgs och Sveriges handelsaktivitet ökades under 1600-talets förra hälft, eftersom både efterfrågan och produktion av järn och koppar växte. I merkantilistisk anda stödde staten dessa viktiga exportnäringsringar, som gav landet nödvändig utländsk valuta.

Samtidigt genomgick tillverkningsprocesserna betydelsefulla förbättringar. Det innebar ett slags industriell revolution när den gamla hyttdriften fördes samman till större enheter, bruken.

I denna omläggning spelade både utländskt kapital och utländskt tekniskt kunnande en icke obetydlig roll. Grunden hade lagts av tyska läromästare på 1500-talet. Produktionen hade då lagts om från framställning av osmundjärn till tillverkning av det mera lättsålda och kvalitetsmässigt bättre stångjärnet. En annan förutsättning var tillkomsten av större och effektivare masugnar. Under 1600-talet drevs produktionen ännu mera effektivt, när hammarsmedjorna koncentrerades till större bruksanläggningar. Den viktiga del av vår invandrarhistoria som är förknippad med de från Liège-området i nuvarande

Belgien inflyttade vallonerna skildras på annan plats i denna volym.

Kopparintressenter

Ett område där holländarnas insatser blev betydande var kopparhanteringen och kopparexporten.

Genom att koppar praktiskt taget enbart producerades vid Falu gruva, var denna näring lätt för staten att kontrollera. Dessutom var priserna på koppar i början av 1600-talet i stigande på grund av ökad efterfrågan.

Vi har tidigare sett att tillkomsten av det första Göteborg var ett led i strävandena att skapa en apparat för omsättning av koppar och andra svenska exportprodukter i kontanta tillgångar. Inte minst var kopparn i detta fall den stora produkten. Med Kalmarkriget rasade denna organisation samman.

Men lösningen av Kronans finansieringsproblem genom holländsk förmedling upphörde därmed inte. Man kan säga att centrum flyttades över till Stockholm.

I Stockholm fanns en rad storköpmän som bedrev handel med koppar och tjära, Mårten Wewitzer, Erik Larsson, Jan van Swinderen, Peter Werhuysen och andra. De två förstnämnda var speciellt intresserade i kopparhandeln, och deras insats ledde till svenskt adelskap, Rosenstierna respektive von der Linde.

När det gällde att skaffa gångbart silvermynt till den dryga Älvsborgs lösen kom dessa holländare att fortsätta de första göteborgarnas insats, och just de nämnda köpmännen stod i spetsen för de kompanier, som fick monopol på den svenska kopparhandeln under 1610-talet. Genom deras kontakt med Louis De Geer blev även denne delägare i dessa kompanier och spelade som kapitalgivare en avgörande roll för att Älvsborgs lösen kunde betalas vid avtalade tider.

I detta sammanhang är det också nödvändigt att fästa uppmärksamheten på den betydelsefulla familjen Tripp, som i början av 1600-talet från staden Dordrecht bedrev

omfattande affärer över hela Europa med koppar och vapen. Utan att någonsin flytta över till Sverige har detta handelshus varit av avgörande betydelse för de holländska affärerna på Sverige.

Garningen

En annan viktig insats av holländska kopparmän var den omläggning av produktionen, som upprättandet av svenska garverk innebar. Tidigare hade råkopparen exporterats till kontinenten och där garats, dvs. renats, det mesta i Lübeck. Även i detta avseende skedde alltså en förändring. Holländare som behärskade den tekniska proceduren startade garmakerier, först i Säter, sedan i Avesta.

Govert Silentz började i Säter 1619–20, och 1636 anlades Avesta kopparverk av Marcus Danielson Kock, egentligen inkallad till Sverige som myntmästare 1626. Detta var i samband med att kopparmyntfoten infördes. Därigenom blev Avesta sedermera centrum för den svenska kopparmyntningen. Rörelsen drevs vidare av Kocks söner Isaac och Abraham, sedermera adlade Cronström.

Inte minst namnskicket i familjen Kock-Cronström röjer ett judiskt samband, som i många fall säkerligen gällt bland de holländska köpmän som drivit affärer med Sverige. Det har sagts att vissa av de religionsbenämningar som räknas upp i de göteborgska privilegierna 1607 kunnat vara täckmantlar för annars förbjudna mosaiska trosbekännare.

Stagnation

Inom alla ekonomiska områden inträder förr eller senare stagnation och tillbakagång. Man har sett konjunkturväxlingar, förorsakade av det slutande 1600-talets krig, som orsak till att det då uppstod oro på världsmarknaden, som medförde många köpmäns ruin. Sällan har dock krigstider vållat ruin för hela grupper av smarta köpmän, tvärtom. Orsakerna till förändringarna är därför att söka på annat håll.

De holländska köpmännens framgångar i början av 1600-talet var ju beroende av den utveckling, som den nyorienterade handeln i Europa efter de stora geografiska upptäckterna innebar. Vad var det då för faktorer som under loppet av 1600-talet förändrade situationen? Vad som hänt speglas bäst i det lilla formatet, dvs. i det speciellt holländskt betonade stycke Sverige som Göteborg utgjorde.

Det är uppenbart att antalet holländare som innehade tjänster under 1600-talet i Göteborg blev färre. Svenskar och tyskar dominerade mot 1600-talets slut, och med 1700-talet kom engelsmän och skottar.

Nyordningen kan sägas markeras av den engelska navigationsakten från 1651. All import till England från andra världsdelar måste ske på engelska skepp och från Europa bara på exportlandets fartyg eller engelska båtar. Navigationsakten riktade sig mot den holländska transitohandeln, en viktig förutsättning för det holländska välståndet. Motsättningen till England ledde till krig på 1660-talet och (tillsammans med Frankrike) på 1670-talet. Att dessa strider slutade med att Wilhelm av Oranien vid den ärorika revolutionen 1688 jämte sin engelskfödda gemål inkallades att styra England förändrade inte det faktum att det inte längre var Holland som dominerade Europas världshandel utan England. I konkurrens med Frankrike lade England under 1600-talet grunden till det blivande kolonialimperiet. Holland blev i fortsättningen högst en andrarangsmakt ur ekonomisk synpunkt.

För de köpmän som inte i tid visste att ställa om sig för denna nya situation var det lätt hänt att det gick snett. Vad vi kan se i Sverige är, att det holländska inflytandet över nyetableringar och initiativ på det ekonomiska området försvagades. I stället blev som sagt engelsmän och skottar det ekonomiskt aktiva invandrarskiktet. Naturligtvis upphörde inte de månghundraåriga kontakterna mellan Holland och Norden, men Hollands ekonomi var inte längre den ledande.

Nuet och framtiden

Under århundradena har det ständigt förekommit förbindelser och överflyttningar mellan länderna. I dagens läge sitter holländare och svenskar i stort sett i samma båt, båda är mottagande länder för invandrande gästarbetare från industriellt mindre utvecklade länder. I någon mån exporterar Sverige nu i stället visst kapital och tekniskt kunnande till Nederländerna, tänk t.ex. på Volvo-DAF-affären.

Med världens största hamn, Rotterdam, och det viktiga oljecentrum, som denna hamn blivit, kan nya tider av holländsk dominans i Västeuropa uppstå. En sådan tendens finns, och den sammanfaller betydande nog med att den brittiska marknaden har tappat greppet över handeln i världen.

Historiens främsta lärdom är att ingenting varar beständigt. Men det finns vissa bestående faktorer, kring vilka skeendet växelvis går upp och ner. Pendeln svänger åt två håll, men alltid åt ett i sänder. Inte heller har förbindelserna mellan Holland och Sverige upphört. Vid utgången av 1979 fanns det i Sverige 2 395 nederländska invandrare. Det innebär bara 0,6 % av alla utländska invånare i Sverige, en helt rimlig siffra med hänsyn till omfattningen av kontakterna mellan Sverige och Holland under de senast förlupna seklerna. Den

svenska invandarsiffran till Holland är f.ö. i stort sett lika hög eller låg, fotbollsproffsen till trots!

Referenser

- Almquist, H.*, Göteborgs historia. Grundläggningen och de första hundra åren. Göteborg 1929.
- Heckscher, E. F.*, Ekonomisk-historiska studier. Stockholm 1936.
- Heckscher, E. F.*, Svenskt arbete och liv. Stockholm 1941.
- Heckscher, E. F.*, Sveriges ekonomiska historia 1. Stockholm 1935.
- Holmqvist, W. & Granath, K.-E.*, Vikingar på Helgö och Birka. Stockholm 1979.
- Odén, B.*, Kopparhandel och statsmonopol. Stockholm 1960.
- Roth, S. & Scander, R.*, Göteborg – uppkomst och äldre historia. 5 omarb. uppl. Göteborg 1976.
- Scander, R.*, Karl IX:s Göteborg på Hisingen. Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie 10. Göteborg 1975.
- Scander, R.*, Var skall staden ligga. Svenska turistföreningens årsskrift 1978.
- Sprinchorn, C.*, Om Sveriges förbindelser med Nederländerna från äldsta tider till 1614. *Historisk tidskrift* 1885.
- Strömbom, S.*, Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse. Göteborg 1931.
- Den svenska historien* 1, 2, 6. Stockholm 1966–67.
- af Ugglas, C.*, Lödöse (Gamla Lödöse) historia och arkeologi. Göteborg 1931.

Summary

The Gothenburg of the Dutch

The earliest known relations between Holland and Sweden were those between the Frisians and the Swedish trading centres Helgö and Birka in the 8th and 9th centuries. It is uncertain whether they led to immigration into Sweden.

In the Middle Ages Dutch towns such as Kampen and Zutphen, members of the Hanseatic League, obtained trading privileges in Sweden. Dutch merchants were also established in Swedish towns at that time, for instance at the port of Lödöse on the west coast. Magnus Eriksson's consort was Queen Blanche of Namur.

Sten Sture the Elder realized the importance of keeping open the communications with Holland over Sweden's west coast. Collaboration between Denmark and Lübeck might otherwise cut off Sweden's relations with Western Europe and put a stop to the important salt trade. A new trading town, Nya Lödöse, was founded at the mouth of the river Göta Älv in 1473. Gustav Vasa as well gave encouragement to this town and to the relations with Holland.

In the 16th century – after the discovery of the sea-route to India and America – the Atlantic

coast became the economic centre of Europe. For that reason the contacts between Sweden and Holland were further extended, and at the same time the Hanseatic League lost its commercial dominance in the Nordic countries. The number of Dutch in Sweden increased, especially in Stockholm, from which most of Sweden's exports were shipped. At the end of the 16th century the Dutch merchants in Sweden had great interests in the copper trade.

In 1583 Arent Hofslag obtained a licence to found a town for foreigners at Otterhällan close to the river Göta Älv. The idea of a Dutch colony in Sweden was, however, not put into effect until the time of Charles IX. In 1603 the latter issued interim privileges for a town of Gothenburg, the building of which started in the following year in the present Färjenäs area opposite Älvsborg Castle; at the same time negotiations took place with Dutch merchants concerning the conditions for their migration to Sweden.

Under the charter of 1607 the inhabitants of Gothenburg were granted the right to hold divine service both in Lutheran and Calvinist churches – and this only 14 years after the Uppsala Synod's prohibition of non-Lutheran religions in Sweden. The inhabitants of the town also obtained many economic privileges. The town council was a replica of that in Amsterdam. The judicial language was to be Dutch.

The Gothenburg of Charles IX was in reality a Dutch colony. The Dutch merchants accorded to the King large credits and advances of money, with which Sweden recruited troops and bought war-materials. The Crown paid with goods – iron, timber, tar, rye, butter and, not least, copper – which were shipped from Stockholm and the other Mälars ports to Holland. At the passage through the Sound the Dutch residents of Gothenburg – in the capacity of Swedish citizens – were exempted from customs duty.

Actually the goods should have first been shipped to Gothenburg, but this was not done. They went direct to the continental ports. This aroused the anger of the Danes and was one cause of the Kalmar War in 1611, when Gothenburg on the island of Hisingen was destroyed.

When a new Gothenburg was built at Otterhällan within the canal area of the present town, it was an amalgamation of the first Gothenburg at Hisingen and Sweden's port on the Western Sea, Nya Lödöse. The conditions in the charter of 1621 were largely similar to those of 1607. One exception, however, was that Calvinist services were no longer permitted. Nor was there any mention of exemption from customs duty in the Sound. The town council, on the other hand, was still modelled on the Dutch pattern. In due course, however, the mode of government came to resemble that of other Swedish towns. The first burggrave of Gothenburg, Jacob van Dijck, had at his side in the 1620s a number of Dutch officials from among the burghers of of town.

The Dutch influence in Sweden was still strong in the 17th century. Dutchmen migrated to Sweden, above all, to take part in copper manufacture. They developed, in particular, the copper refining process. The most important achievement was that of Marcus Kock. Originally summoned to Sweden as mintmaster, in 1636 he founded the Avesta Copper Works.

When England took over the domination of world trade, the Swedish contacts with Holland diminished. But with the port of Rotterdam and the control of the West European oil market the relations between the Netherlands and Sweden are again becoming more extensive. For the roughly 2 400 Dutch immigrants in Sweden today there are approximately as many Swedes in Holland.

Skottar i Sverige

Jonas Berg

Under långa tider har det förekommit kontakter mellan Skottland och Sverige i form av migration, och hela tiden har Skottland varit den givande parten, Sverige den mottagande. Under 1500-talets fyra sista decennier och första hälften av 1600-talet förekom värvningar av skotska soldater, vid ett par tillfällen av mycket stora kontingenter. Från 1600-talets början och framåt genom tiderna invandrade skottar och personer av skotsk börd utan samband med det militära: köpmän och hantverkare under 1600-talet, sjökaptener och affärsmän under 1700-talet samt mekaniker och lantbrukstekniker under 1800-talet. Skottarna hade oftast en religion som inte mycket avvek från den svenska, och de kom aldrig att leva i avskilda grupper i det svenska samhället utan assimilerades i allmänhet ganska snabbt. Vad som kom att stå kvar, och delvis ännu återstår, är vissa skotska släktnamn och kanske i vissa familjer ett lätt svärmiskt intresse för det land från vilket förfäderna en gång kom hit.

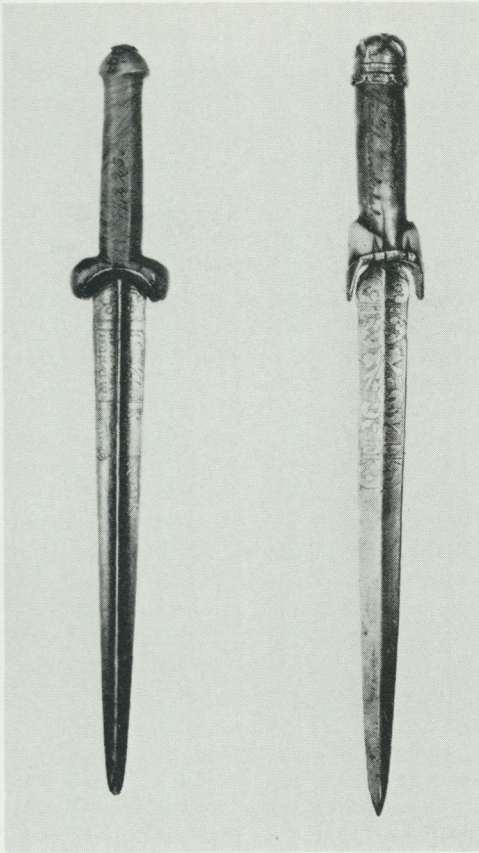
Ingenting tyder på att kontakterna med Skottland varit särskilt väl utvecklade under medeltiden, och detta sakernas tillstånd fortsatte under Gustav Vasa. Första gången skottar uppträdde i vårt land var på Erik XIV:s tid, då några fanor skotska ryttare värvades för deltagande i striderna mot Danmark. Eriks politik vände sig västerut på ett helt annat sätt än faderns. Han uppträdde ju genom ombud som friare både till Elisabet av England och Maria Stuart, drottning av Skottland. Det blev visserligen ingenting av med giftermålen, men tre olika ambassader sändes över till de brittiska öarna, vilket naturligtvis ledde till vidgade kontaktfält.

Ryttare och knektar

De första skotska förbanden i svensk tjänst utgjordes av ryttarfanor. Willem Cahun, vars broder Hugh blev stamfader för den svenska familjen Gahn, kommenderade ett skotskt ryttarförband i slaget vid Axtorna i Västergötland 1565. Cahun var en kortform för deras skotska namn, Colquhoun. 1570 fanns det tre fanor skotska ryttare under befäl av Cahun, Robert Crichton och Andrew Keith. I Cahuns trupp fanns vid denna tid ett par yngre officerare som senare skulle föra egna skotska ryttarfanor, nämligen Henrik Leyell och Willem Wallace.

Andrew Keith kom att gå långt i svensk tjänst, sedan han genom sitt giftermål med en Grip blivit befreundad med det svenska kungahuset. 1574 blir han kommandant på Vadstena slott och friherre av Forsholm och Finsta. Han slår sig ned i Stockholm där han 1580 bygger ett ännu kvarstående hus i Gamla stan. 1583 sänds han som svensk legat till drottning Elisabet i England. Där efter lämnar han svensk tjänst och blir i Skottland Lord Dingwall 1584. Omkring 1590 är han tillbaka i Sverige, där han står i gunst hos kung Sigismund och så småningom blir utvisad av hertig Karl. Han dör före 1600 utan att efterlämna bröstarvingar.

Jacob Neaf tjänade också Johan III och Sigismund till det bittra slutet, då han 1598 misshandlades och dödades i Stora Tuna, dit han kommit för att föra konungens talan mot hertigen. Han uppträder första gången 1571 som page hos Johan III, blir sedan ryttare, får en egen fana och utnämns 1583 till guvernör över Dalarna och

Två eleganta skotska njurdolkar från 1500-talets slut, försedda med inskriptioner på bladen. Nordiska museet.

Västmanland. Han var gift med en köpmansdotter från Stockholm och hans sätesgård var Marby på Oknö i Mälaren.

Ruthvens armé

Verkligt stora värvningar av skotska trupper skedde för första gången under Johan III:s tid. 1573 kunde Johan nämligen sätta in en värvad skotsk styrka om totalt 4 000 man i Baltikum.

Den spännande historien om tillkomsten av denna styrka och om dess öde publicerades 1964 av den alltför tidigt bortgångne skotske historikern James B. A. Dow. Jo-

han III:s politik var mera östligt inriktad än broderns. Han hade ju haft Finland som hertigdöme, knutit kontakter med Polen och gift sig med polskan Katarina Jagellonica. Redan som hertig hade han grundlagt en fiendskap till Ryssland och tsaren Ivan. Emellertid hade Eriks krig mot Danmark, det så kallade nordiska sjuårskriget, äntligen förts till ett slut 1570. Krigströtheten var påfallande och freden dyrbar genom den lösen som skulle betalas för fästet Älvsborg. Johan, som menade att kriget mot ryssarna måste fortsättas med kraft, insåg att han inte gärna kunde uppåda svenska trupper för detta fälttåg. I stället bestämde han sig för att värva trupper, dels tyska, dels skotska. Han hade visserligen inte heller särskilt gott om pengar, men det hoppades han skulle ordna sig på något sätt.

Hösten 1572 besöktes Sverige av Archibald Ruthven, som träffade Johan III i Vadstena, varvid det överenskoms att han skulle värva en styrka skotskt infanteri för tjänst hos den svenske kungen. Archibald Ruthven var av hög börd, hans broder den fjärde Lord Ruthven, var sedan 1571 riksskattmästare i Skottland, och han hade introducerats hos Johan genom ett brev från det kungliga kansliet. Våren 1573 erhöll Ruthven regenten Mortons tillstånd till värvningar, varefter man började rekrytera soldater. Särskilt intensivt fungerade rekryteringen efter det att Edinburghs slott fallit i slutet av maj månad, varigenom de inbördes striderna i Skottland för tillfället tog slut och trupper alltså blev friställda. Det vill förefalla som om Ruthven förde mera trupper över till Sverige än han i varje fall skriftligt kontrakterats för. De flesta var fotsoldater, men även en styrka kavalleri värvades av en kapten Wilhelm Moncrieff, som varit i svensk tjänst sedan 1568.

Strax efter midsommar började skottarna anlända till Sverige, i huvudsak via Lödöse. Tanken var att trupperna härifrån skulle marschera till hamnar på östkusten för att därifrån överskeppas till Livland. Bristen på pengar att betala soldaterna med ledde emellertid snart till ett slags dragkamp, skottarna ville inte bege sig till Bal-

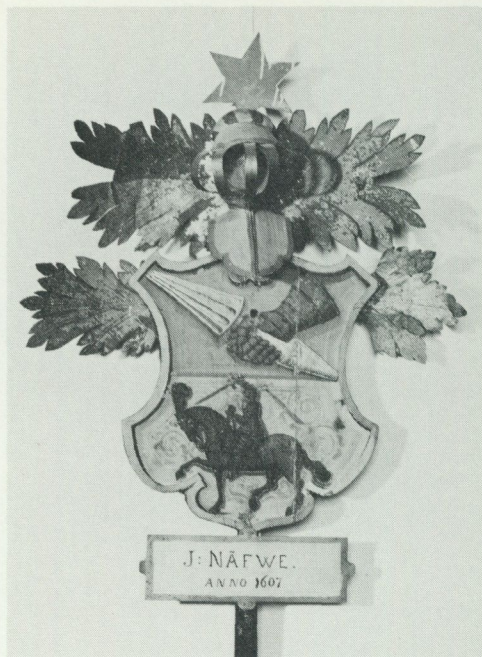
tikum förrän de fått pengar, och kungen ville inte betala ut några pengar förrän de begivit sig till Estland och satts in i striderna.

En annan omständighet, som gjorde Johan III nervös, var hans kännedom om skotsk inrikespolitik. Den utmärkte sig vid denna tid av öppna strider mellan olika falanger, mord på politiska motståndare, förvisningar och återvändanden, nya grupperingar och makthavare i ett högt tempo. Med den misstänksamhet som Gustav Vasa och hans söner hade gemensam var Johan besvärad av att inte obetydliga styrkor under främmande befäl rörde sig genom landet och till och med närmade sig hans huvudstad.

Dessa tankar kunde kanske finna ytterligare näring i det faktum att både Ruthven och hans närmste man, Gilbert Balfour, tillhörde familjer som var djupt involverade i dessa blodiga händelser. Archibald Ruthvens fader hade tagit initiativet till mordet på drottning Marias italienske sekreterare Riccio 1566, och även hans broder hade deltagit. Gilbert Balfour var bror till James Balfour, som av skotska historiker brukar beskrivas som sin tids mest korrumpierade man, och som var djupt inblandad i mordet på Darnley 1567. Från våren 1573 var emellertid alla dessa herrar lierade med "kungens parti" i Skottland.

De skotska officerarna besökte Johans hov i Stockholm hösten 1573, och de beskyldes senare för delaktighet i en sammansvärjning med syfte att störta Johan till förmån för den inspärrade Erik. Om det låg någon sanning i dessa beskyllningar torde vara omöjligt att avgöra i den sällsamma härva av anklagelser som förekom. Både Archibald Ruthven och Gilbert Balfour kom emellertid att sluta sina dagar i Sverige, den senare avrättades i Stockholm i augusti 1576, och den förre dog som fånge på Västerås slott i februari 1578.

Den skotska truppstyrkan överfördes till Livland och sattes tillsammans med tyska legotrupper in i striderna mot ryssarna. Tyskarna hade svårt att dra jämnt med skottarna, som de menade hade blivit betal-

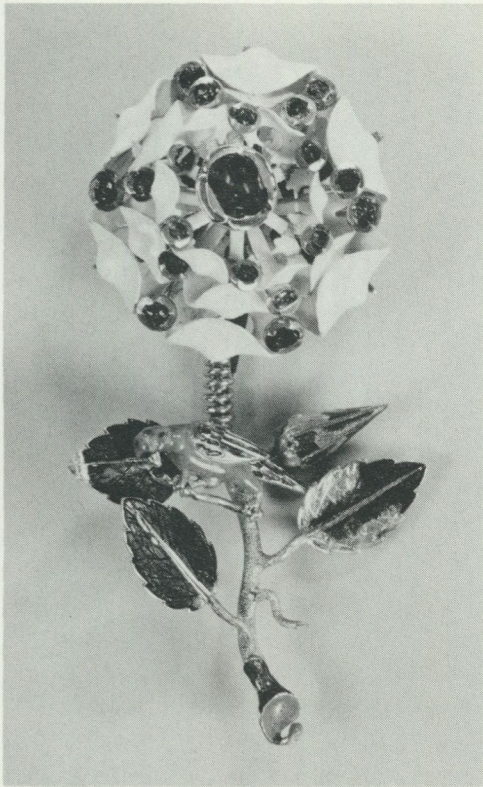
Epitafium över Jacob Neaf d.y., bevarat på Grönsö slott i Uppland.

da med deras sold. I mars månad 1574 belägrade svenskarna under befäl av Jakob de la Gardie slottet Wesenberg. Man gjorde ett stormningsförsök, men slogs tillbaka med en förlust av 1 000 man. Stämningen blev alltmera irriterad, och den 17 mars utbröt öppen strid mellan tyskar och skotar. Det skotska infanteriet blev praktiskt taget tillintetgjort av det tyska kavalleriet och infanteriet, medan svenskarna och det skotska kavalleriet höll sig utanför. De högre officerarna misslyckades i sina försök att hindra katastrofen.

Endast ett litet fätal av de skotska infanteristerna torde ha återvänt till Sverige eller sitt hemland.

Under Gustav Adolfs fanor

Den andra större svenska värvningen av skotska förband för militära operationer skedde långt senare, nämligen 1629–30 i samband med Gustav Adolfs ingripande i

"Stuarts vita ros" – en brosch i emaljerat guld med rubiner från 1600-talet (monteringen är yngre). Broschen har tillhört en dotter till Karl XII:s lärare i fortifikation, Carl Magnus Stuart, som gifte sig med en Staël von Holstein. Den är nu i privat ägo.

trettioåriga kriget. En expeditionskår om drygt 5 000 man sattes upp av James Hamilton och överfördes till Tyskland sommaren 1631, där den opererade under beteckningen "den engelska armén". Den decimerades ganska snart av fältsjuka och upplöstes redan påföljande år.

Ett stort antal skotskfödda eller skotskbördiga officerare tjänade under trettioåriga kriget de svenska fanorna i skilda tjänsteställningar. Icke så få av dem kom att slå sig ner i Sverige, där en del erhöll förläningar och byggde sig herrgårdar. Så har

familjer som Spens, Ramsay, Duwall, Hamilton, King, Sinclair, Forbes och Douglas kommit till vårt land.

Många av skottarna lämnade emellertid svensk tjänst under slutet av 1630-talet för att återvända till Skottland, där de inbördes striderna på nytt blossade upp. Generaller som James King, Patrik Ruthven och Alexander Leslie omsatte här sina erfarenheter från fälttågen i Tyskland.

Stadsbor

Redan på 1500-talet förekom en invandring av skotska köpmän till de större städerna, särskilt Stockholm, Kalmar och Ny-Lödöse. Dessa skottar var aldrig speciellt många, men genom kapitalstyrka och sina goda internationella förbindelser spelade de en stor roll för utrikeshandeln. Den betydelsefullaste av dem var Blasius Dundee i Stockholm, som på 1570-talet levererade förråd till de svenska trupperna och senare lånade ut pengar till den svenska kronan. I det blivande Göteborg var samtidigt män som Jacob Reidh, Jacob Gatt och Petter Forbos verksamma. Samtidigt synes en del av de skottar, som vid 1560-talets slut kommit till Sverige för att tjäna som ryttare vid de fanor som då sattes upp av Willem Cahun, Robert Crichton och Andrew Keith, ha övergått till att bli köpmän. En Hans Waterstone blev borgare i Linköping, en Willem Munkrij i Marstrand, en Willem Hamilton i Karlstad och en Thomas Ogilvie i Nyköping.

Under 1600-talet fortsätter denna utveckling och når sin kulmen. I Skottland passerar handelsexpansionen sin höjdpunkt under seklet, och Sverige är en av de intressantare marknaderna, både på grund av sin nyvunna stormaktsställning och genom sina oexploaterade naturtillgångar. Men fortfarande gäller att en del av skottarna kommer via de nordtyska städerna där skottarna redan tidigare slagit sig ner.

I Stockholm etablerar sig skottar som storköpmän (Primerose och Guthrie), men påfallande många skotska namn möter i vissa grupper av textilhandlare – bland

Colin Campbell var direktör för Ostindiska kompaniet och en av de första riddarna av Vasaorden. Porträttet är målat av J. J. Streng 1756 och finns på Göteborgs historiska museum.

klädeshandlare sådana som Feif, Greger, Helligday, Nairn, Rebben och Ross samt bland sidenhandlare Feif, Kinnemund, Maclier, Morij och Petrij. Den förste Tottie var tobaksimportör. Sonen blev skeppsbromagnat och byggde omkring 1770 Tottieska malmgården, nu på Skansen. I Göteborg, där specialieringen är mindre påfallande, möter namn som Linsaj, Carnegie och Stewardt. I Vänersborg blir skotten Hans Belfrage borgmästare, och bland de ledande borgarna i Kalmar märks den från Danzig invandrade David Hajjock.

Bland guldsmiderna i Stockholm förekommer under 1600-talet en hel rad med skotska namn. Yrket hade den högsta statusen bland hantverken, och det var inte

ovanligt att köpmanssöner ägnade sig åt det, ofta i förening med handel och bankiraffärer. Fyra medlemmar av familjen Clerck och två av familjen Feif var guldsmider, liksom en Helleday.

Ur borgerlig miljö kom också den framstående diplomaten Alexander Erskein liksom läkaren och apotekaren Jakob Robertson. Bägge adlades, och Erskein blev så småningom friherre. Han var en av de svenska delegaterna vid fredskongressen i Osnabrück 1647–48 och blev slutligen president i Krigskollegium. Robertson invandrade 1614 och var livmedikus hos både Gustav Adolf och Kristina. Han erhöll 1623 privilegium på ett nytt apotek i Stockholm, som fick namnet Markattan.

Skottarna i Stockholm tillhörde ofta, men inte alltid, den tyska församlingen, där huvuddelen av invandrarna av olika nationalitet var skrivna. De bosatte sig över hela staden och inte i speciella områden, som fallet var i vissa tyska städer. De och deras barn gifte sig i viss utsträckning inom andra skotska familjer, men man har ändå en känsla av att de assimilerades tämligen snabbt i det svenska samhället. I småstäderna, där de alltid var relativt få, gick denna process naturligtvis ännu snabbare.

Ett justitiemord

Alexander Blackwell, 1700–1747, son till en professor i Aberdeen, invandrade till Sverige 1742.

Blackwell hade i ungdomen bedrivit studier i åtskilliga ämnen, bland annat vid universitetet i Leyden. I England hade han misslyckats i affärer, gift sig med en dam som var en framstående botanisk publicist, arbetat som korrekturläsare och boktryckare samt slutligen gjort sig ett visst namn som jordbruksreformator. 1741 publicerade han en bok om jordförbättring genom mörkling, som omnämnes av Linné, men som det tydliga inte finns något exemplar bevarat av.

Som jordbruksreformator kommer han till Sverige 1742 och tas om hand av Niklas Sahlgren i Göteborg och Jonas Alströmer i Alingsås. Han erhåller goda villkor för att resa runt och undervisa i lantbruksfrågor och arrenderar från 1745 en kungsgård Ållestad i Västergötland.

Samtidigt ernådde han en stigande berömmelse som läkare och utsågs slutligen till livmedicus hos Fredrik I. De samtida svenska läkarna ansåg honom helt inkompetent. Linné utpekade honom som en charlatan, Rosenstein menade att han förstod ganska litet medicin och Bergius att han mest använde huskurer i sin behandling.

Så långt är berättelsen om Blackwell en historia om en person som är företagsam men kanske inte så uthållig, och som inte alltid har en god underbyggnad för sina

göranden, en stundtals framgångsrik charlatan.

Positionen som läkare hos kungen frestade honom emellertid till vissa, troligen ganska oskyldiga försök att spela en politisk roll. Han ville närma Sverige till Danmark och England, men om han verkligen hade några tunga kontakter är tveksamt. Han kom emellertid därigenom att sticka huvudet i ett veritabelt getingbo, där krafter som han inte hade något inflytande över fick fritt spelrum. Situationen utnyttjades av alla partigrupperingar, antingen för vad den var, eller troddes vara, eller också utropades den till en konspiration, där udden var riktad mot hovkretsarna.

Blackwell ställdes inför domstol, naturligtvis bakom lykta dörrar, han bestred brottsligt uppsåt, han utsattes för tortyr, vilket var enligt lag förbjudet, han fortsatte att bestrida men dömdes slutligen mot sitt nekande till döden och avrättades i Stockholm. Inte ens riksdagens sekreta utskott fick tillgång till mer än de direkta domskälen. Den förste historiker som undersökte Blackwell-saken – det skedde 1795 och han hette Calonius – ansåg Blackwell som "ett offer för sitt orimliga politiska charlatanereri".

Detta bäddade naturligtvis för ryktes-spridning och vanföreställningar.

Affärsfolk

Under 1700-talet får sedan invandringen från Skottland en förändrad karaktär. Göteborg övertar från Stockholm första platsen bland mottagarstäderna. Det är i huvudsak yngre köpmän och skeppare som kommer till Sverige. Vid tillkomsten av det svenska ostindiska kompaniet spelar skottar en väsentlig roll, och främst bland dem är Colin Campbell. Andra 1700-talsinvandrare till Göteborg tillhörde kända familjer såsom Carnegie, Chambers, Dickson och Erskine.

Colin Campbell var son till en notarie i Edinburgh och blev själv borgare i denna stad 1720. I början av 1720-talet var han verksam i London men flydde staden 1723,

uppenbarligen inblandad i den ekonomiska krasch som brukar kallas "the South Sea Bubble". Han bosatte sig så i Ostende i Belgien, där han fram till 1730 tjänade det Kejsarliga Österrikiska Ostindiska kompaniet, i huvudsak som superkargör. Detta bolag konkurrerade med det brittiska kompaniet och hade många skottar i sin tjänst. Det blev emellertid ingen succé och gick under på 1730-talet.

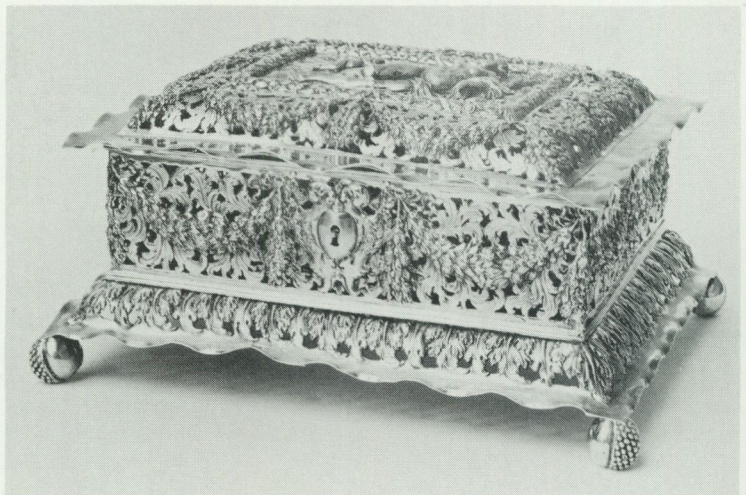
Till Sverige kom Colin Campbell 1730, hitkallad av göteborgsköpmannen Niklas Sahlgren för att som expert medverka vid bildandet av det svenska Ostindiska kompaniet. Han bosatte sig i Göteborg och var från 1731 intill sin 1757 timade död en av kompaniets direktörer. På den första expeditionen, med skeppet Friedericus Rex Sueciae, var han med som förste superkargör (superkargörerna ansvarade inför kompaniet för lasten ombord, men däremot inte för själva fartyget).

Vid 1700-talets mitt kommer en ström av flyktingar till Sverige efter slaget vid Culloden, där Bonnie Prince Charles' förhoppningar slutgiltigt grusades. En av dessa, upplockad ur en öppen båt på Nordsjön av ett svenskt skepp, var George Carnegie, som hann med att bli storgrosshandlare i Göteborg innan han 1769 återvände till sitt

hemland. Vid mitten av 1780-talet uppträder hans son David i Göteborg, där han arbetar hos Thomas Erskine och så småningom mot seklets slut övertager dennes firma, som sedermera kom att bli känd som D. Carnegie & Co. Han ledde företaget intill 1836 och bodde i Göteborg till sin död 1837. Den som övertog firman var hans brorson, David Carnegie d. y., som kommit över från Skottland och skolgång i Eton 1830, blott 17 år gammal. 1836 köpte han på auktion det lorantska sockerbruket och porterbryggeriet och blev dessutom delägare i Carnegie & Co, 1845 gifte han sig med David d. ä:s dotter. Han hade då 1841 återflyttat till Skottland. Han verkade där med stort engagemang för nykterhet men doneerade också genom åren stora summor till olika ändamål i Göteborg.

Thomas Erskine, själv född kort efter slaget vid Culloden, tillhörde en familj som fördrevs efter nederlaget. Han uppträdde trettonårig i Göteborg 1759 och arbetade först åt Geroge Carnegie, senare åt bröderna Hall och blev 1767 delägare i John Hall & Co. Han skapade 1769 tillsammans med andra skottar The (Royal) Bachelor's Club, egentligen för att under det slutna sällskapets form få spela biljard, ett spel som då var förbjudet i svensk lag. Denna klubb är

*Toalettskrin i silver,
signerat av Hans
Clerck, mästare i
Stockholm 1664–79
och av skotsk börd.
Nordiska museet.*

världens femte äldsta fortfarande levande. Erskine var också i många år brittisk konsul i Göteborg. Från 1794 drev han firma under eget namn, men då han först ärvde en baronet-titel och några år senare, 1799, titeln Earl of Kellie återflyttade han till Fife i Skottland.

Nästa stora invandringsvåg kom under Napoleon-krigen. Kontinentalblockaden lämnade då Sverige, och speciellt Göteborg, som en av de få platser där England och Europa kunde kommunicera. Nu kommer William Gibson från Arbroath, som så småningom anlade Jonsereds Fabriker för tillverkning av segelduk och annat. Nu kommer bröderna Robert och James Dickson, den ene från Montrose, den andre från Kellso. De drev under namnet James Dickson & Co ett träexportföretag, som ledde utnyttjandet av de värmländska skogstillgångarna och var med om starten för exploateringen av Norrland. De blev mycket förmögna och uppträdde också som stordonatorer, främst i Göteborg. Nu kommer bröderna James, William och George Thorburn från Leith, som från Uddevalla skulle dominera exporten av havre från Västergötland till London. Här i Uddevalla introducerade en son till William Thorburn tillsammans med ett par andra skottar, R. H. Jobson och W. A. Macfie, det skotska nationalspelet curling, och deras klubb, grundad 1846, existerar än idag.

Mekaniker och plogmän

Vid 1800-talets början uppträder en viss invandring från Skottland av helt nya kategorier. Sålunda finns bland de tekniker som inkallas från Storbritannien en del skottar, som arbetar på det stora kanalbygget och på de första mekaniska verkstäderna. Den tekniska utvecklingen hade ju på de brittiska öarna hunnit så mycket längre än här. Bland dessa tekniker finns också Alexander Keillers, som införskrivs av William Gibson för hans fabriksbyggnationer. Han kom att spela en stor roll som innovator och industrigrundare, och hans söner fortsatte efter honom att utveckla särskilt

Keillers mekaniska verkstäder, senare grundstommen i Götaverken.

Vidare införskrevs folk i samband med arbetet på att reformera det svenska lantbruket. En av de ledande därvidlag var Carl Georg Stjernswärd på Engeltofta. Det kom in både lantarbetare, framför allt skickliga plöjare, och folk som var kunniga i tillverkning av plogar och andra maskiner för jordbrukets behov. På Engeltofta fanns under några decennier en redskapsfabrik, vars tillverkning aldrig blev så stor, men som hade betydelse som introduktör av moderna hjälpmedel inom jordbruket. Här och där i närheten av stora egendomar i Skåne finner man fortfarande undergårdar som bär brittiska eller rent skotska namn. Dessa är minnen av denna invandringsvåg i början 1800-talet. Däremot har knappast någon av de vid detta tillfälle invandrade skotska familjerna förmått att utmärka sig inom andra områden i det svenska samhället.

Frikyrkomän

Under hela 1800-talet kom predikanter av skotsk börd att påverka framväxten av de tidiga svenska frikyrkorna. Den förste av dessa var John Paterson, som 1807 sändes hit av Religious Tractate Society i London för att sprida andliga skrifter. Redan följande år bildades på hans initiativ Evangeliska sällskapet, och 1810 deltog han i stiftandet av Svenska Bibelsällskapet, som fortfarande äger bestånd.

1830 kom Georg Scott, en metodist, till Stockholm på initiativ av Samuel Owen. Samuel Owen hade själv invandrat från England i början av seklet och kan betraktas som portalfiguren både för svensk ångbåtssjöfart och för svensk verkstadsindustri. Scott var en av stiftarna av Svenska missions-sällskapet 1835. Under flera resor till England och USA insamlade han medel till missionsarbetet och de fria församlingarna. Han nödgades emellertid lämna Sverige 1842, sedan han blivit offer för en kampanj i den liberala pressen, som ledde till att pöbeln i Stockholm började trakassera

En av de vackraste gatuportalerna i Gamla stan bär den skotska ätten Primroses vapen. Gården – Köpmangatan 15 – ägdes på 1650-talet av handlanden Hans Primrose. Denne flyttade på 1640-talet från Skottland till Stockholm, därtill kanske föranledd av att hans kusin Henrik vid det laget efter en militär karriär i den svenska armén hamnat som innehavare av ett par östgötska säterier. Henrik adlades 1653 Primeroos och tog introduktion på svenska Riddarhuset.

den konservative Scott. Han hade under en Amerikaresa fällt yttranden, som uppfattades som nedsättande, om det religiösa och moraliska tillståndet i Sverige.

Mot mitten av seklet besöktes Sverige av James Lumsden, som blev professor vid universitetet i Aberdeen. Han kom att bli utomordentligt kunnig i fråga om svenska förhållanden och publicerade redan 1852 ett verk på engelska om det religiösa tillståndet i Sverige och de förväntningar man

i detta avseende kunde ha på framtiden. Han var en mycket nära vän till Hans Jacob Lundberg, som 1865 grundade Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. Lumsden hade ett mycket karaktäristiskt utseende med ett stort vitt skägg, och hans bild förekommer ofta i svenska fotoalbum från tiden. Både Artur Hazelius och andra medlemmar av den Hazeliska familjen brevväxlade med James Lumsden.

Också grundaren av den svenska fräls-

ningsarmén bär ett skotskt namn, men i hennes fall hade familjen kommit till Sverige redan vid mitten av 1700-talet. Hanna Ouchterlony innehade en boklåda i en landsortstad, då hon genomgick en religiös kris, som förde henne i kontakt med Bramwell Booth, som 1878 besökte Sverige. Vunnen för rörelsen utnämndes hon 1882 av William Booth till major med ansvar för utvecklingen i Sverige. Redan följande år bildades Stockholms första armékår. Hon blev 1887 kommendör, användes flitigt i internationella sammanhang och ledde under en följd av år på 1890-talet arméns verksamhet i Norge.

Det allmänna intrycket av dessa invandrare från Skottland är att de genom tiderna synes ha haft jämförelsevis lätt för att anpassa sig i vårt land och rota sig här. Skälen härtill kan vara flera. De flesta skottarna som kom hit var protestanter. Många av dem sysslade med krigarens eller affärsmannens yrken, som ju har varit mycket internationella. Många av dem, det gäller särskilt perioden 1750–1850, var påfallande välutbildade.

Det som idag påminner oss om den omfat-

tande strömmen av folk över Nordsjön är väl egentligen ett antal skotska namn på svenska familjer. I adelskalendern finns en lång rad, en del som är riktig skotsk adel, en del som påstod sig vara det och slutligen en del som adlats här i vårt land för sina förtjänster, men behållit sina skotska namn. Men också borgerliga namn av klart skotskt ursprung förekommer inte så sällan. Och alla minner de om en invandringsperiod om knappt trehundra år från 1560 till 1850, ty när Sverige själv började bli ett emigrationsland sökte sig också strömmen av utvandrande skottar mot det stora landet i väster.

Scots in Sweden

The writer of this article refers to a book entitled "Scots in Sweden" which he published, together with Bo Lagercrantz, in 1962. The factual material is largely the same, even if certain additions have been made during the twenty years that have elapsed since then. Concerning the events in connection with King Johan III, reference is made also to James Dow's "Ruthwen's Army", published by the Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities.

Vägen mot medborgarskap

Mátyás Szabó

*Tillägnad mina barn:
Fredrik och Gabriella*

Vid början av 1980-talet har man registrerat 425 000 utländska medborgare i landet samt 380 000 f.d. sådana, alltså personer som hunnit skaffa sig svenskt medborgarskap. Om man även inbegriper barn från blandäktenskap kan man räkna med att Sveriges befolkning inkluderar 1,1 miljon människor med invandrarbakgrund. I tåten för invandrarna går vad gäller antalet finländarna. Gapet mellan dem och de närmast kommande jugoslaverna är stort, sedan kommer danskar och normmän samt greker och turkar. Experter menar att, under förutsättning att prognosen håller, Sverige omkring år 2000 kommer att ha en befolkningsstruktur där var fjärde invånare är invandrare. Barnens andel beräknas vara vida större: skolorna kan tänkas att till hälften rymma invandrabarn. Orsakerna till detta skall jag belysa längre fram. Dagssituationen bör, i synnerhet med tanke på mångfaldens problematik, kompletteras med att det idag talas 126 språk i Sverige.

Övervägande delen av dagens invandrare har kommit hit under en relativt kort tid. De omställningsprocesser som denna stora kategori av människor har genomgått och genomgår är idag inte bara deras privata problem utan även samhällets som helhet. Den nutida invandringen är därför ett led i den totala bilden av förändring som Sverige genomgår, och som har konsekvenser även för det svenska samhället.

Följande framställning om vår tids invandring till Sverige har inte till uppgift att tillföra forskningen kring invandrar-kulturer något nytt. Syftet är att samla och gruppera en del fakta och tankar, som berör

vitala problem kring invandringen och invandrarna, för att därigenom bidra till att skapa förståelse för en stor grupp människors livsföring. Denna framställning bygger således dels på en del viktiga observationer företagna av olika samhälls- och kulturforskare, dels på mina egna erfarenheter, som jag har skaffat mig under ett par årtionden genom umgänge med människor födda såväl här som i andra länder. Jag kommer att belysa villkor och förutsättningar som delas av alla människor som bytt sitt ursprungsland mot Sverige. För att nå mitt syfte valde jag att presentera en del mekanismer och skeenden som jag testat för att få fram de väsentligaste av dem. Det är svårt att ge en trogen bild av invandrarernas situation med utgångspunkt från den tysta majoriteten; för att bättre förstå dessa mekanismer måste man främst dra fram det som är problematiskt och konfliktfyllt.

Invandrarforskning

Forskningsinsatserna inom olika vetenskapsgrenar med invandrar-kulturer och invandring som objekt är idag volymmässigt mycket stora, även om man endast utgår från de svenska bidragen. Övervägande delen av denna forskning har främst varit anpassad efter aktuella områden (svenskundervisning, integrering, isolering, segregation, diskriminering m.m.), men den bild som forskningen förmedlar har ständigt nyanserats under senare tid. Dessvärre har massmedia i sin rapportering av händelser med invandraranknytning fastnat i ett snävt ämnesval, där invandrarna

Nästan alla jugoslaver drömmer om att kunna få återvända. "Jag skall flytta tillbaka till Jugoslavien. Jag har redan byggt ett hus åt mig i min hemby. Det är gjort efter svenskt mönster. Här har vi taklagsfest." Foto ur familjealbum, Landskrona museum.

alltjämt framträder som problemmännskor med vissa handikapp. Ett nytt inslag i forskningen, som på ett seriöst sätt breddar förståelsen för invandrarnas vardag, är t.ex. ett projekt – kallat PRI-projektet – som berör invandrare från flera länder, bosatta i Stockholms kommun. Arbetet syftar till att studera invandrarnas levnadsförhållanden på bred bas med beaktande av livskvalitetens olika kriterier (arbets- och bostadsförhållanden, fritid, kultur, familjeliv, trivsel m.m.). Mot bakgrunden av den bild som seriösa forskningsinsatser har fått fram kan det vara av särskilt intresse att dra fram vissa faktorer som kan förklara hur det sätt på vilket svenskar och invandrare ser på varandra har utvecklats under de senaste årtiondena. Vad den ena parten tycker och tänker om den andra kan i och

för sig vara intressant, men av större betydelse är emellertid de mekanismer av kulturell och social art som resulterar i själva sättet varpå den ömsesidiga synen framträder.

När man undersöker invandrarkulturer stöter man ständigt på en svårighet, nämligen att man ofta skär landets invandrare över en kam – även om det förekommer ett statistiskt gripbart antal invandrare i Sverige existerar det inte någon genomsnittsinvandrare. Vad som är gemensamt i synen på invandrarkulturer är att den grundar sig på samhällets samlade värderingar och utgår från vissa föreställningar. När invandrarna ser på Sverige och svenskarna har de inte någon gemensam plattform – därför bedömer de den svenska vardagskulturen på så många olika sätt.

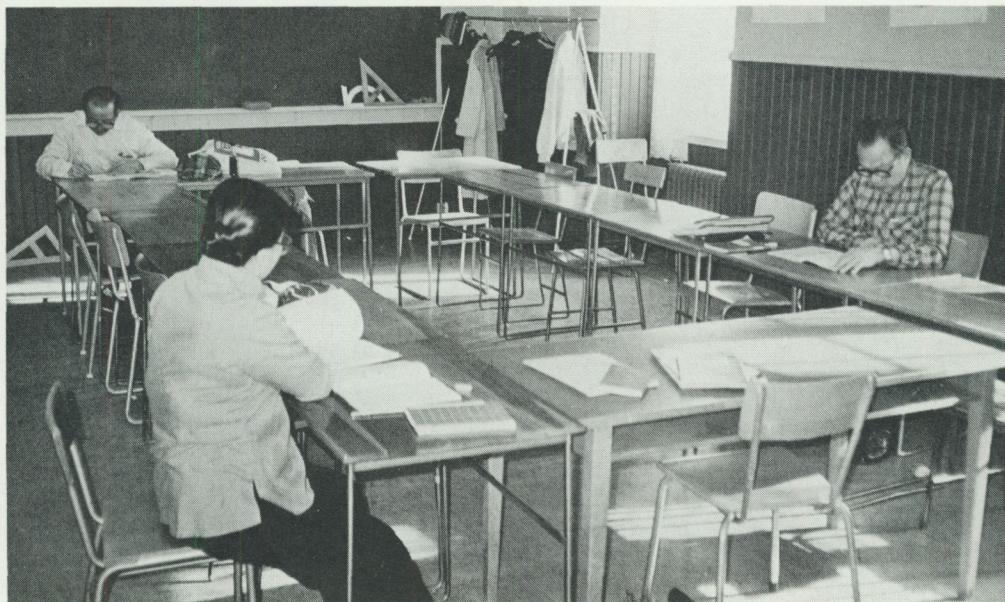
Kategorier av invandrare

Invandrare är, enligt en allmän definition, en person som är född utomlands men som någon gång har flyttat till Sverige. Invandrare skiljer sig sinsemellan i en mängd avseenden, inte bara i fråga om ursprung och nationalitet, utan också i fråga om det sätt på vilket de kom till Sverige. De huvudsakliga kategorierna av invandrare är arbetsökande, flyktingar och specialister. Var och en av dessa kategorier har sina speciella förutsättningar, möjligheter och begränsningar för att lyckas i det nya landet. Gästarbetare avser i regel sådana personer som efter en viss tid återvänder till sitt hemland eller som frivilligt stannar. En flykting som i hemlandet förföljts på grund av sin ras, nationalitet, religion eller social tillhörighet kan däremot inte åter-

vända. Skillnaden mellan dessa två kategorier av människor kan vara stor i fråga om inställningen till olika saker i det nya landet. Det finns ytterligare en dimension, nämligen den sociala, som skapar stora klyftor mellan invandrare från samma land. Man har i senare tid blivit allt mer medveten om betydelsen av de sociala skillnaderna när det gäller att finna sin plats i den nya omgivningen. Det kan inträffa att de nationella skillnaderna blir mera påtagliga än de sociala, ju större det kulturella gapet är mellan invandrarnas hemland och Sverige.

Eftersom invandrarna i större utsträckning än svenskarna tillhör lägre sociala skikt (ca 90 % av invandrarna är arbetare), blir deras problem i hög grad av social karaktär. Efter andra världskriget, under en

S.k. båtflyktingar från Vietnam på Grundvux-skolan i Katrineholm februari 1981. De läser svenska och matematik 18 timmar i veckan och har redan fått 500 timmars svenskundervisning. Den här lilla gruppen hade tidigare bott på AMS-förläggningen i Flen men bor vid detta tillfälle i egna lägenheter i Katrineholm. Alla tre är analfabeter, och de är ambitiösa i skolan. Båtflyktingarna håller sig spridda när de går ut, och i skolsalen sitter de också långt ifrån varandra. Foto Gunilla de Verdier.

fas av snabb expansion, medförde invandringen billig arbetskraft, som var rörlig och oförmögen att bevaka sina rättigheter. Invandrarnas närvaro på arbetsmarknaden bidrog t o m till en social skiktning inom arbetarklassen: den inhemska arbetarklassen förborgerligades i viss mån, eftersom en del av den "flyttades upp ett pinnhål". En invandrare kan således känna ett dubbelt tryck: förutom att han är invandrare tillhör han en socialt sett låg statusgrupp med alla de problem som detta innebär. Vissa invandrargrupper, t.ex. finska ungdomar som flyr från hemlandets svåra sociala situation, har ännu sämre förutsättningar och betraktas därför som "socialpsykologiska flyktingar".

En inte oväsentlig klyftskapande faktor invandrare emellan är mottagandet vid ankomsten till Sverige. Omhändertagandet kan nämligen variera från fall till fall. Svarar invandrarna mot något arbetskraftsbehov är de mer välkomna än när konjunkturen är låga.

Gemensamma drag hos invandrare

Trots de ovan nämnda skillnaderna finns det en del gemensamma drag som håller samman invandrarna. Man kan börja med att påpeka en väsentlig orsak till invandringen: när man lämnar sitt hemland är det aldrig landets *kultur* man vill fly ifrån utan de oacceptabla villkor som råder i hemlandet. Ett gemensamt drag för invandrare är att de lever på gränsen mellan två kulturer, de försätts i en situation där gamla vanor och föreställningar bryts, och invandrarna tvingas att leva i två kulturella sammanhang, vilket lätt leder till stress-tillstånd och instabilitet. Invandrarens roll är oklar i många sammanhang, vilket gör att han blir känslig när det gäller andras beteende mot honom. Detta kan bli grunden till en osäkerhet i sociala sammanhang, han kan känna misstro mot andra av rädsla för att bli avvisad. Invandraren genomgår alltså en identitetskris, vilken uppstår då en människa känner sig osäker i de roller vardagen och samhället tilldelar

honne: därför uppträder hon osäkert. Det är sällan så att en invandrare ställs inför en situation där han måste ta direkt ställning. De flesta ställningstaganden blir indirekta eller dolda i olika vardagsituationer. Hur invandraren väljer sida, det vill säga om han handlar enligt sitt hemlands eller enligt svenskarnas kulturnormer, kommer till uttryck i otaliga manifestationer: i sättet att vara, uppföra sig, i umgänget, i konsumtionsmönstret och i mycket annat. Många invandrare upplever ett eventuellt nytt medborgarskap som ett avgörande steg i tillvaron. Lika avgörande känns det beslut som man fattar när barnens skolgång bestämmes. Hur människor upplever dessa konfliktsituationer är individuellt allt efter individens resurser och förmåga.

Massmedia och invandrarkulturer

Det sätt på vilket svenskar och invandrare betraktar varandra beror på en mängd skilda faktorer, av vilka jag här fäster uppmärksamheten på de mest grundläggande. För att börja med svenskarnas syn på invandrare, spelar massmedia härvidlag en dominerande roll. Omfattningen av inslag inom massmedia med anknytning till invandring och invandrarkulturer har, inte helt oväntat, under senare år ökat i allt snabbare takt. Detta är i och för sig alldeles berättigat. Vad man emellertid saknar i massmedias rapportering av invandrarfrågor är det typiska i vardagskulturen hos olika kategorier av människor med utländskt ursprung. Förståelsen för främmande kulturer grundar sig på sakliga och nyanserade verklighetsskildringar, som erbjuder ett gott underlag för skapandet av insikter och kännedom. Innehållet i nyhetsändningarna inskränker sig emellertid till beprövade, gångbara och säljbara moment. Dessa sönderfaller i huvudsak i två grupper. Antingen uppehåller sig såväl tidningar som radio och TV vid handikapp-motivet, vid sådant som är problematiskt, inte sällan i trivial sensationsjakt, eller utmålar man invandraren i gemen som ett offer för våld och förföljelse från svenskar-

Greisk matvaruaffär i Hötorgshallen, Stockholm. Utbudet av speciella varor är väldigt stort i samtliga av hallens affärer med utländsk föreståndare. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

Den kända maträtten kebab från Balkan och Turkiet är numera populär också hos svenska konsumenter. Hötorgshallen, Stockholm. Foto Anders Friberg, Nordiska museet.

Brödet intar en central plats i de flesta invandrares matkulturer. Internationaliseringen av de svenska matvanorna började med en systematisk uppbyggnad av en ny variationsrik brödkultur, vars produkter redan hunnit slå igenom i ett stort antal svenska hushåll. En av Hötorgshallens brödbutiker. Foto Peter Segemark, Nordiska museet.

nas sida. Man får läsa och höra om avvikelser, men sällan om likheter, eftersom dessa inte ger någon poäng. Ett extremt förhållande omhuldas, och man vill gärna se någon trend i det. Information av väsentlig karaktär når inte fram till mottagaren, medan däremot en snyfthistoria får människor att för några sekunder känna sig goda. Även allvarligt syftande försök kan utmynna i fatala misstag. Värst är det när tidningar bjuder på bråk och våld, utövade av invandrare, varigenom läsaren bringas att tro att sådana inslag utgör det centrala i invandrarnas vardag.

Det förekommer ett antal älsklingsämnen som man ständigt får läsa och höra om: invandrarungdomens svåra situation, rasistiska inslag, diskriminering och i senare tid förpassningsärenden. Från många håll har man påpekat att invandrarna sällan presenteras i positiva sammanhang – vilket faktiskt är mycket vanligare i den totala bilden av invandring än handikappmotiven.

Massmedia är ett av de moderna samhälls maktcentra. Den bild tidningar samt radio och TV förmedlar är för många människor helt enkelt normgivande – i synnerhet när den förmedlade bilden inte kombineras med andra typer av information som lika lätt kan nå mottagaren som massmedia. Vad massmedia hitintills berört av invandrarkulturer är toppen på ett isberg; vad som finns under vattenytan (levnadsförhållanden relaterade till olika stadier av anpassning, olika livssituationer etc.) finns det sällan utrymme för i rapporteringarna.

Anpassningsförlopp

För förståelsen av invandrarkulturer är det absolut nödvändigt att man är medveten om de anpassningsstadier som varje hitflyttad individ genomgår. Under denna ofta smärtsamma process reagerar nämligen människorna ganska olika i relation till sin omgivning. Även om man, som tidigare sagts, inte kan skära invandrare över en kam konfronteras de med Sverige på ett i vissa avseenden homogent sätt: invandra-

ren behandlas efter en för alla gemensam invandrarpolitik. Man konfronteras med samma myndigheter, i grunden är man likaberättigad till arbete och bostad, barnen går i skolor som undervisar efter samma principer osv. Att invandrare kommer från de mest skilda länder, både europeiska och utomeuropeiska, och representerar helt skilda förhållanden alltefter sociala och politiska faktorer, vet alla svenskar. Skillnaderna i utvandringsländernas utveckling representerar hela skalan av vad världen kan uppvisa idag. Det är lättförståeligt att anpassningsproblemen varierar med avseende på den bakgrund som den enskilde individen eller gruppen har. Sin sociala tillhörighet tar invandraren med sig hit. Det är uppenbart att t ex en sydamerikansk urbaniserad intellektuell person har helt andra förutsättningar för att bemästra anpassningssvårigheter i det nya landet än en landsman som kommer från en efterbliven landsbygd.

Det har påpekats att invandringen har olika förtecken. Under långa tider efter andra världskriget var arbetsvandringarna de vanligaste. Folk kom från nordiska samt från mellan- och sydeuropeiska länder för att i första hand tjäna pengar utan avsikt att stanna. Då var det vanligast att ensamma män i produktiv ålder under högkonjunktursperioder tog sig till Sverige. Under 1960-talet förändrades bilden genom att familjeinvandringen alltmer har blivit den förhärskande med alla de problem som denna typ av invandring inneburit. Parallellt med dessa kategorier har Sverige med jämna mellanrum mottagit flyktingar från olika länder, ca 30 000. Att vara flykting innebär alldeles speciella typer av svårigheter vid anpassningen. Att i förväg veta att man inte kan återvända till sitt hemland, inte ens som tillfällig besökare, medför en del konsekvenser i sättet att agera hos dessa människor. Det vore ändå fel att föreställa sig att människor från högindustrialiserade länder, som USA, Tyskland och England, skulle ha mycket lättare att klara sig än sådana som kommit från andra slag av kulturer. Skillnaden är i viss mån den, att folk

från dessa industriländer bättre kan belysa och verbalisera sina konflikter i förhållandet till mottagarlandet.

Invandringen är ingen ny situation, varken i Europa eller på andra kontinenter. I Europa räknar man, förutom 40 miljoner människor tillhörande olika minoriteter, 15 miljoner invandrare. Är Sverige ett anorlunda immigrantland än övriga europeiska länder? Sådant diskuteras ofta inom t.ex. invandrarorganisationerna. Som undersökningar från olika länder visar, något som längre fram skall poängteras, är de grundläggande motiven i människornas agerande överallt desamma; samma mekanismer gör sig gällande när det gäller att acceptera den nya kulturen och själv bli accepterad. Skillnaden mellan olika länder ligger främst i deras olika invandringspolitik.

Anpassningens olika stadier

Invandrarnas agerande är av speciell art genom att det med tiden förändras allt efter olika etapper i anpassningsprocessen. Immigrationslitteraturen har numera en rik flora av beskrivningar av invandarsituationer, samtidigt som samhällsforskarna framlagt en del teorier om hur dessa processer fungerar. Varje inflyttad person utgör i själv verk ett konglomerat, bildat av en serie skeenden efter människonaturens allmängiltiga mönster. Men det finns många avvikelser inom anpassningsförloppet som är svåra att uppdaga. Man kan indela människorna i olika kategorier efter personliga drag och individuella förutsättningar, vilka kommer till uttryck i attityder både mot ursprungskulturen och mot den nya omgivningen. Somliga invandrare, radikaler och rebeller, vill klippa av alla band mellan sig själva och sin nationella tillhörighet i avsikt att förkorta anpassningsperioden. Aktiva personer agerar gärna på arbetsplatserna och organiserar sig. En sorts mellangrupp utgör konformisterna, som lägger mindre vikt vid relationerna och rättigheterna så länge de kan uppnå sitt syfte, nämligen att tjäna pengar. En annan grupp är

de apatiska, som tar avstånd från både egna och omgivande kulturdrag, de är missnöjda med sina villkor men kan inte påverka sin svåra situation. Det finns invandrare som inte har förmåga att anpassa sitt trygghetsbehov efter nya förhållanden (vilket kan ha med åldern att göra), de förlitar sig i högre grad på sig själva och det invanda än på de nya förhållandena. Det en gång inlärda har kanske hos många människor med främmande ursprung större betydelse än man vanligen tror.

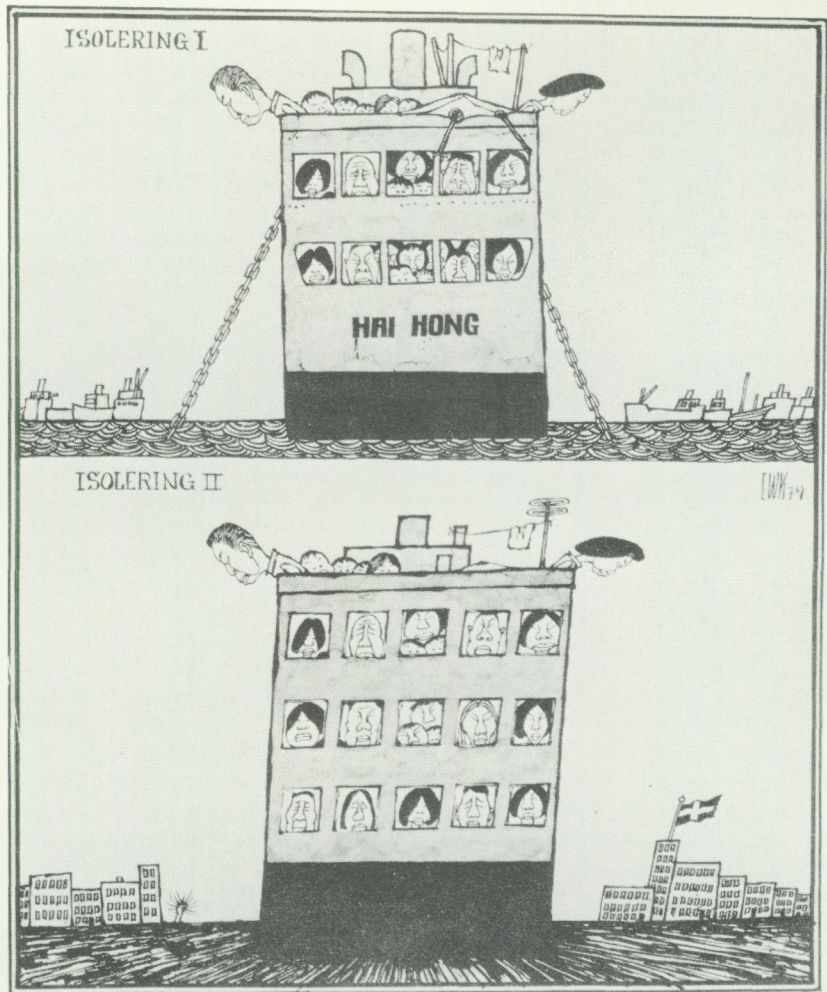
De olika utvecklingsfaserna inom den omtalade omdaningsprocessen kan framstå såsom tämligen tydliga för en utomstående. Från den stund då en främmande mänskliga möter sitt nya land för första gången och till dess att hon har uppnått en sorts inre balans förflyter många, ofta svåra år. Denna tid omfattar olika stadier, som skiljer sig från varandra. Alla invandrare minns långt efter ankomsten tydligt "den andra födelsen", dvs när livet i det nya landet började. I detta ankomst- eller kontaktstadium finner man inga omedelbara svårigheter – förutom viss osäkerhet i en del situationer. Individerna är i känslomässigt avseende fortfarande kvar i sitt hemland, vilket gör att det i förstona inte uppstår direkta problem. Snarare förhåller det sig tvärtom: somliga upplever tillvaron med glädje och upptäckarlust och låtsas som om de befann sig på en jättelik semesterresa. Den här smekmånaden med det nya landet varar som regel inte särskilt länge. De egna resurserna tryter successivt när man konfronteras med så många nya situationer. Någon andlig påfyllning i fråga om säkerhet, förståelse och trygghet sker inte i detta läge; allt måste köpas för dyra pengar. Den medhavda säkerheten om den egna kulturens tolkning av omvärlden vittrar sönder. Människor upplever tomhet, blir villrådiga, befinner sig i ständig saknad efter motivation och livsglädje. Man känner sig helt enkelt otillräcklig i de flesta situationer. I detta stadium är det naturligt att man klamrar sig fast vid gamla normer och föreställningar och krampaktigt framhåller allt som man anser ha varit

I Skåne räknas för det mesta inte danskarna som invandrargrupp i vanlig mening. Först när man intervjuar danskar kommer det fram att de känner sig som utlänningar minst lika mycket som andra invandrare. De har liknande problem som t.ex. jugoslaver med mobbing i skolan, utfrysning på arbetsplatser, svårigheter att komma i kontakt med svenskar osv. Bilden visar bagaren Benny. "Jag gick i lära i Danmark på konditori. Nu är jag min egen i Landskrona." Äkta danska wienerkransen är snart klar. Foto Tommy Nyhlén, Landskrona museum.

bättre i hemlandet. Hur länge denna period varar beror på individens sociala bakgrund, de objektiva villkoren som hon lever under samt de resurser som hon har att möta svårigheterna med. Det händer att man ger

upp, återvänder med oförrättat ärende – vilket kanske är den bästa lösningen om man kommit riktigt i kläm. Värre är om man hamnar i en situation som kännetecknas av ångest, nervositet eller frustration.

Isoleringen, ett av anpassningens svåra problem, som tecknaren Ewert Karlsson föreställer sig den. Efter Ny i Sverige, årg. 8, nr 2, april 1979.

Det kan röra sig om år innan man börjar komma i balans, innan man kontinuerligt har arbetat sig fram till en ny säkerhet och tilltro till sin egen förmåga att klara sig. Man har lärt sig en mängd fakta om det nya landet, om språket, om människorna, och med hjälp av dessa kunskaper kan man både samarbeta och konkurrera i livets olika situationer. Denna inre kamp avslutas först när invandraren kan hantera sin egen situation utan bitterhet och därigenom kan

acceptera skillnaderna mellan människors livsföring. Målet är att bli *oberoende medborgare* inte bara formellt utan också socialt och mentalt: man vill ingå i en gemenskap där man inte bara påverkas, utan där man som individ även påverkar sin omgivning.

De ovan skildrade processerna pågår framför värdfolkets ögon; vilket skede av anpassningen individen befinner sig i kan man direkt avläsa på en känslskala hos

invandrare. Det påfallande är, som Sten Carlsson skriver i sitt bidrag i denna årsbok, att invandrarna trots det stora antalet assimileras snabbare idag än historieböckernas invandrargrupper har gjort allt ifrån medeltiden och fram till 1900-talet.

Kultur kan definieras som ett slags kollektivt minne, som tillhandahåller färdiga lösningar i givna situationer. Individen slipper bemöda sig om att ta ställning från fall till fall: hans inlärdas kultur har färdiga lösningar på de flesta problem, men märk väl, endast på hemmaplan och inte i ett främmande land. Vad händer när man hamnar i ett främmande land, där ens egna förråd av lösningar och svar på ställda frågor inte gäller? Då uppkommer den situation som man kallar kulturchock eller kulturkollision. När man har fått smärtsamt klart för sig att ens egna lösningar inte längre gäller blir man rädd inför det nya och drar sig tillbaka till sina egna traditioner, som man därigenom förstärker. Hur länge den här övergångstiden varar beror på de mest skilda faktorer.

De genomgångna processerna avsätter tydliga spår hos individerna. Invandrarna kan testa sig själva genom att besöka hemlandet, varvid landsmännen diskuterar och betygsätter deras nya manér. Då talas det mycket om försvenskningen, ofta i intoleranta ordalag, om känslökyla, likgiltighet och bristande förmåga att förstå dem som stannade hemma. Man blir påmind om eller beskylld för bristande solidaritet med allt som har med hemlandet att göra.

Invandrarstrategier

Invandrarrens status är sammansatt av många drag med olika förtecken. Det sätt på vilket en människa hanterar sina problem, antingen dessa är vardagliga eller specifika, avslöjar henne i hög grad. Att vara främmande i ett land är inte uteslutande ofördelaktigt, något som alla invandrare upptäcker relativt snart. Många blir tidigt medvetna om att det i många situationer gäller att rätt använda sin status och lägga upp strategier därefter. En kryss-

ning mellan två alternativa system kan medföra mycket som är positivt för individen. Är han frimodig och tuff kan han åka snålskjuts i det svenska omsorgssamhällets kölvatten och utnyttja t.ex. det svårkontrollerbara bidragssystemet eller möjligheten till sjukskrivning, eller han kan "prata omkull" socialassistenter. Blir han avslöjad kan han alltid skylla på bristande kunskap. Han kan slippa mycket i fråga om etiketter, konventioner m.m. utan att därför direkt bli avvisad på grund av felaktigt beteende. Grupprycket i Sverige upplevs av många såsom stort: man måste ofta vara stark för att klara av det. Invandrarna kan bryta mot det utan att direkt vara medvetna om sitt handlande.

Det talas ganska allmänt om invandrarernas materialistiska inställning till det nya livet. Individer som tidigare knappast ens i hemlandet hade haft tillgång till enkla konsumtionsvaror utvecklar snart ett motsatt konsumtionsmönster. Man talar ofta om köpmani, nästan hysteri, som drabbar många invandrare när de kommer till Sverige. Hur skall man förklara detta fenomen? Ofta kan det vara på det sättet att materiella tillgångar får kompensera bristande arbetstillfredsställelse, eller också får de utgöra ett medel för erkännande, prestige eller kontakt mellan människor. En undersökning från Västerås visar t.ex. att finska arbetare inte har sämre ekonomi än svenska arbetare. Språkförhållandena och övriga ofördelaktiga omständigheter har dock en hämmande effekt på de finska invandrarernas sociala kontakter, och detta kompenseras på olika sätt. De hänger sig åt passiviserande självsegregation och koncentrerar sig i stället på kulturens materiella aspekter. Det kan alltså ganska ofta vara fråga om ett kompensatoriskt handlingsmönster som inte heller är okänt i andra underprivilegerade grupper. Anpassningsförloppet rymmer många individuella ytterlighetsvariationer, i synnerhet i det känsliga konfrontationsskedet med det nya landet, där en individ kan pendla mellan övermod och självutplånande. Det förekommer bland t.ex. assyrierna närmast

patetiska drag i försöken att verka svensk, och de har anammat iögonfallande drag av svenskt samhällsliv.

Invandrarpolitik

Invandrarens syn på det nya landet grundlägges genom det sätt på vilket han blir mottagen av samhällets representanter, vilka handlar enligt de officiella regler som gäller. Sverige, som alltid har varit ett utpräglat invandrarland, hade en gång i tiden stor vana att ta hand om folk. Kontinuiteten i denna praxis bröts dock vid början av 1800-talet, då landet blev alltmer isolerat. När invandringen efter andra världskriget åter blev en viktig samhällsangelägenhet saknades i stort sett erfarenheter – både officiella och enskilda. Den invandrarpolitik som då växte fram saknade direkt verklighetsanknytning, och därför har dess praktiska konsekvenser samt attityder i hög grad förändrats under de senaste decennierna i takt med den ökade invandringen. Det råder i våra dagar alltjämt delade meningar om hur man skall se på och behandla invandrare och minoriteter. Det är betecknande att man för ca 20 år sedan talade om "utlänningar", som enligt gängse mening skulle "anpassa" sig till de nya förhållandena, medan man idag talar om "invandrare", som skall ha "valfrihet". Dagens valfrihet innebär att invandrarna skall kunna välja i vilken utsträckning de vill behålla sitt hemlands språk och kultur. Om kontakten med hemlandets kultur bevaras, blir det lättare för invandrarna att välja mellan att flytta tillbaka eller att stanna kvar i Sverige. Invandrarpolitikens andra grundsten är jämlikhet, vilken innebär möjligheter och rättigheter för invandraren att behålla och utveckla sitt modersmål och utöva kulturverksamhet.

Invandraren konfronteras med obekanta institutioner och organisationer, klasser och ideologier. Han kan inte identifiera sig vare sig med landets officiella målsättning eller med den socialklass han i praktiken tillhör. Hans rättesnöre blir i första hand den rådande ideologi som myndigheterna

manifesterar i handling mot honom. På grund av sina speciella svårigheter utgör invandrarna en särskilt svag grupp i samhället, vilken behöver mera stöd i jämförelse med andra grupper. Samhället är med sina institutioner dock uppbyggt för en infödd och mer homogen befolkning. Det finns också ett motsatsförhållande mellan olika typer av bemötande. Man kan tala å ena sidan om en officiell generositet, välvilja och sympati, som också delas av en del kategorier av tjänstemän och privatpersoner, och å andra sidan om en likgiltighet och t.o.m. antipati, som invandrarna möter i vardagslivet.

Ett särskilt problem i våra dagar kan av många upplevas som ett slags kravlöshet i hanteringen av invandrarna. Denna hantering präglas bl.a. av frånvaron av igenkännbara auktoritetspersoner. Det finns alltför många exempel på kravlöshetens negativa effekter, t.ex. missbruk av rättigheter. Omsorgslandet Sverige erbjuder socialhjälp åt alla, främst i form av arbetslöshetsbidrag men även andra typer av bidrag. Omhändertagandets former och omsorgssystemets utformning är ursprungligen avpassade för en befolkning som är uppvuxen i detta land, där dessa fenomen har varit en del av det stora samhällssystemet. Invandrarna kan tolka systemet från sina egna värderingar: när alla andra får bidrag, varför skulle jag avstå?

Att lyckas – arbete och bostad

Liksom alla kulturer sätter även invandrar-kulturen upp ett mål, nämligen, i all korthet, att lyckas både socialt och ekonomiskt. I invandrarernas fall är uppnåendet av detta mål ganska lätt att kontrollera. Under några få år kan alla invandrare på olika sätt manifesteras sin framgång. Kravet på framgång upplevs för det mesta såsom mycket stort inte bara av invandraren själv utan också av hemmavarande släkt. Framgång är dock ett mycket sammansatt begrepp, som innehåller många olika värden. Vi skall se närmare på dessa.

När det gäller arbete har hitintills

*I slutet av andra världskriget flydde omkring 30 000 estländare till Sverige. De flesta av flyktingarna var bönder, fiskare och båtbyggare, men även en del intellektuella från städerna. Esterna avviker från de flesta invandrargrupper genom att de mycket starkt har slagit vakt om sitt ursprung och sin kultur. Den här familjen kommer från en kustby i sydvästra Estland. Han är båtbyggare, och de bor strax sydost om Stockholm. Foto Annette Rosen-
gren, Nordiska museet.*

många undersökningar visat att en skillnad mellan svenskar och invandrare visserligen föreligger, men att den inte är avgörande. I jämförelse med svenskar i motsvarande ekonomisk och social ställning har invandrarna något längre arbetsvecka och tyngre arbetsuppgifter, som i mindre omfattning kräver specialutbildning. Relativt sett går flera invandrare på skiftarbete, och de står också under strängare kontroll på arbetsplatsen (stämpelur). Det är att märka att, åtminstone under senare delen av 1970-talet, invandrarna var arbetslösa oftare än svenskar (för året 1978 var 5,1% finska medborgare som vistades i Sverige arbetslösa – motsvarande tal för svenskar

var samtidigt 1,9%). Den materiella standarden hos invandrarna skiljer sig icke nämnvärt från svenskarnas. Arbetet har därför en ganska stor betydelse för många invandrades tillvaro, något som ofta omtalas som något klart positivt. Ett tämligen vanligt drag i arbetsförhållandena är att invandrare, t.ex. turkar, ofta har dubbla, t.o.m. tredubbla jobb: de har gått in för att tjäna och spara så mycket pengar som möjligt.

Det har gjorts många undersökningar av invandrarernas boendeförhållanden och boendestandard i jämförande syfte. Boendeformerna uppvisar mer iögonfallande skillnader mellan svenskar och invandrare än

arbetsvillkoren. Större delen av landets invandrare investerar så litet som möjligt i bostaden, och detta av olika skäl. En del kan ha för avsikt att återvända till sitt hemland, andra kan sakna sparmedel för bättre bostadsstandard. De kan i vanliga fall inte heller vänta ut bostadskön för att få den typ av bostad de önskar. Även om nödvändiga medel finns saknar invandrarna viktig erfarenhet av hur man skaffar bostad, då de saknar kännedom om låne- och skattesystemet. Skillnaderna mellan svenskar och invandrare i bostadshänsedde kan belysas med följande siffror för år 1979. Då levde 46 % av invandrarna i trångboddhet mot 9 % svenskar. Boendeformerna måste också ses i ett större sammanhang: hur man ordnar sin permanenta bostad är en sak för sig, men viktiga är också frågorna om arbetsmiljöer, kommunikationer till och från arbetet samt fritidsboende. Den som har dålig arbetsmiljö får sällan kompensation för det utan har i stället i regel en i olika avseenden dålig bostad, lång resväg till arbetet samt ringa möjligheter till avkoppling i fritidshus. Bara 14 % av invandrarna mot 41 % svenskar hade fritidshus 1979.

Övervägande delen av invandrarna har emellertid fått bättre, t.o.m. betydligt bättre bostad än de haft i hemlandet. Intressant är att man trots detta inte alltid värdesätter sin bostad såsom förväntat. År 1978 ansåg sålunda 34 % av turkar som hade kommit från den turkiska landsbygden till helmoderna bostäder i Tensta-Rinkeby att de hade fått sämre bostad. En direkt förklaring till detta fenomen är svår att ge: husen i turkarnas hembygd var kanske rymligare och närmare naturen.

Hälsa

Det är allmänt konstaterat att invandrarna i Sverige har sämre hälsa än svenskarna. Levnadsnivåundersökningen i Västerås visar bl.a. att finnarna har sämre såväl somatisk som psykisk hälsa än svenskar i motsvarande ålder, kön och yrkesgrupp. Förklaringarna söker man finna i de för in-

vandrarna påfrestande arbetsförhållandena, en social och kontaktmässig bristsituation och dåligt inflytande över den egna livssituationen. Språksvårigheterna har också sin betydelse för hälsotillståndet liksom olika typer av segregering. Det har också påpekats att de flesta av de finska invandrarna hade varit något mera rotlösa i sitt hemland än de som inte flyttat bort. De har ofta vuxit upp i en ofullständig familj och oftare varit arbetslösa än de som stannat i hemlandet. Vad den fysiska hälsan beträffar omtalas mest blodcirkulationsrubbingar och värk av olika slag. Att den mentala hälsan ofta är otillfredställande hos invandrarna har sin förklaring i överkänslighet, isolering, anpassningsproblem, odefinierade förföljelsekänslor och dyl. Det totala hälsotillståndet hos invandrarna är en indikator som både återspeglar och avslöjar brister och svårigheter i invandrar-tillvaron.

Familjen och barnen

Balansen och harmonien inom familjen har särskilt stor betydelse för invandrar-kulturens framgång. Eftersom man inte har sin släkt på nära håll är man i nödsituationer hänvisad till att antingen lösa sina problem med hjälp av sin familj eller söka kontakt med formella organisationer. De undersökningar som har företagits bland finnar, och som belyser dessa frågor, har säkerligen giltighet även för andra invandrargrupper. Det framgår nämligen av dessa undersökningar att finnarna i Sverige oftare än svenskarna känner ångest och rädsla inför problem som är knutna till familjen. Man är mycket oroad av faror som barnen är utsatta för, och makarna är bl a ängsliga för störningar i äktenskapet.

Det finns inte något område inom invandrar-kulturen som är så fyllt av såväl konflikter som förväntningar som det som har med barnen att göra. Att lyckas med sin existens som invandrare är till stor del identiskt med barnens framgångar. Det har visat sig att orsaken till svårigheterna i förhållandet mellan barnen och invandrar-

föräldrarna ligger i att föräldrarna lätt kommer i underläge. Detta har i sin tur närmast ödesdigra effekter på uppfostran. Skolan och kamraterna är starka krafter som påverkar barnen, vilket också försvagar föräldrarnas ställning som förebilder och fostrare. Barnen fattar faktiskt tidigare än föräldrarna vad som är statusmässigt högststående i det svenska samhället. De gör sina jämförelser och tycker ofta att föräldrarna är gammalmodiga och i vissa fall primitiva.

För barnens anpassning är givetvis både

omgivningens och föräldrarnas inställning till majoritetskulturen liksom till deras egen kultur av avgörande betydelse. Om dessa två normer är ställda mot varandra, vilket dessvärre ofta händer, kommer barnen i stark lojalitetskonflikt gentemot sina föräldrar. Samtidigt skadas även barnens självkänsla. Att föräldrarna inte upplevs som godtagbara förebilder påverkar båda parter på ett destruktivt sätt. Förhållandet kompliceras genom att föräldrarna ofta tillhör lågstatusgrupperna, vilket barnen skäms över. Det kan vara en utväg att bar-

Invandrare från Libanon i Landskrona. De är syrianer och har sina rötter i gränstrakterna kring sydöstra Turkiet, nordöstra Syrien och norra Irak. När något av deras barn får tänder är det dags att gissa barnets framtida yrke. Olika föremål placeras runt barnet. Man tänker sig yrket beroende på efter vilket föremål barnet griper först. Lilla Susi sträcker sig efter saxen. Hon blir naturligtvis sömmerska. "Våra män vill helst att vi kvinnor blir sömmerskor. Vi kvinnor skall inte vara svetsare och ha andra tunga jobb." Foto Ulla Huebner, Landskrona museum.

*Språkproblem inom
en invandrarfamilj,
framställt efter teck-
naren Mona Gordon.*

... och jag inte få glass
ska jag bara snacka svenska
med Dig!

nen försöker dölja sin nationella identitet, något som de inte sällan delar med de vuxna.

Att inte barnen kan kommunicera med föräldrarna är så mycket allvarigare mot bakgrund av svårigheterna med kamraterna i skolan. Kulturkollisionen gör sig gällande även i barnens värld. Den kan ta sig många uttryck. Ett exempel kan vara de sydamerikanska barn som nu har kommit till den ålder, då de börjar bli medvetna om könsskillnader, barnafödande, sexualliv och dylikt, inte minst genom kontakter med sina svenska kamrater. Hemma får dessa barn ingen som helst upplysning om sexualfrågor, eftersom det är något ytterst tabubelagt inom deras kultur.

Barnuppföstran

Det är allmänt bekant att invandrarföräldrar i gemen är mera auktoritativa, ställer större krav på barnen och är strängare än de svenska föräldrarna. Invandrarföräldrar anser de svenska uppföstringsmetoderna vara passiva. Dessa föräldrar är ständigt oroliga för att attityderna hos deras barn skall påverkas negativt av den tilltagande disciplinupplösningen i det svenska samhället. Man har många skrämmande exempel på hur såväl barn som föräldrar reagerar inför sådan problematik, allt från myndigheternas omhändertagande av barn och till ren kidnappning av barn i blandäktenskap. Bevisen blir allt fler för att föräldrar

ofta står maktlösa inför svårigheterna – för så vitt de är medvetna om dessa. Föräldrarna kan ofta ha en falsk uppfattning om verkligheten. Ett exempel från Västerås belyser dylika förhållanden bland jugoslaver. Här talar föräldrarna stolt om sina döttrar som ”håller på sig tills de blir gifta”. Verkligheten visar emellertid att de flesta jugoslaviska flickor har haft sin sexuella debut i 12-årsåldern, och 40 % av dem har gjort abort före 17-årsåldern – givetvis utan föräldrarnas vetskap.

Klyftan mellan de olika invandrarkulturerna och den svenska kulturen vad gäller problemkomplexet kring barnen växer med graden av olikhet mellan samhällsformer. Exemplet med assyrierna visar att hela relationssystemet mellan barn och vuxna i grunden har förändrats under en relativt kort tid. Förändringen har främst berört förhållandet mellan fäder och söner, mest tonårssöner. I hemlandet kunde föräldrarna utöva auktoritet, inte bara traditionell sådan utan också en auktoritet baserad på kunskaper om samhället som de levde i. I Sverige har dessa föräldrar blivit beroende av mellanhänder i sitt förhållande till det svenska samhället. Samtidigt har barnen i tonåren smidigare och lättare kommit åt viktiga kunskaper om samhällets funktioner och därigenom ”kört över” föräldrarna, vilka i vissa avseenden, t.ex. när det gäller språkfärdigheter, även har blivit beroende av sina barn.

I familjer med främmande ursprung

Skälen till umgänge inom en invandrargrupp kan vara många. Den här gruppen av åskådare bevistar en match med det grekiska fotbollslaget Aeropolis, div. 4, på Kista idrottsplats, men kvinnorna är kanske mer intresserade av att träffas än av att se på fotboll. Foto Bengt Kristofferson.

finns det inget problem som är så konfliktladdat och kompromisslöst som barnuppfostran. De sätt på vilka familjerna bemästrar alla de svårigheter som dyker upp kring barnens uppfostran och skolgång är mycket olika. Vissa invandrargrupper, främst balterna, har förmått upprätthålla en relativt auktoritetsinriktad barnuppfostran, som bygger på respekt. Det finns en liknande tendens även i intellektuella familjer, oavsett vilka länder dessa kommer ifrån. Att förändra mönstret i barnuppfostran förefaller vara lika svårt som att förändra familje- och könsrollsmönstret.

För invandrabarnen återigen innebär skolan svårigheter. Där blir barnen på allvar medvetna om sin särställning genom de problem de ställs inför och de fördomar de möter från kamraternas sida. Kamratgrupperna har sin egen betydelse för barn med

främmande ursprung: barnen lär sig inom dessa det som skolan och familjen inte förmått ge dem, nämligen att tillägna sig och att pröva de i samhället rådande mönstren för orientering.

Den andra generationen

I senare tid har man inom invandrarforskningen i allt högre grad uppmärksammat den andra generationens situation, som troligen utgör det allra största problemet överhuvudtaget inom invandarkulturen. Med andra generationen menas i detta sammanhang dels de barn som är födda i hemlandet och kommit hit efter det att deras fostran påbörjats, dels de barn som är födda i Sverige av invandrarföräldrar. Barn i blandäktenskap tillhör sällan denna kategori. Den förstnämnda gruppen drabbas

troligen av de största svårigheterna i samband med socialiseringsprocessen. Dessa barn övertar från sina föräldrar en diffus kulturroll och utvecklar en alternativ identitet, vilket medför betydande störningar. Det är dessa barn som råkar mest i konflikt med sina föräldrar. De hamnar i en marginell ställning genom att det ställs oförenliga krav på dem: å ena sidan samhällets krav på anpassning, å andra sidan den äldre generationens önskan att värna om och bevara det egna kulturmönstret. Den avgörande skillnaden mellan den första och den

andra generationen är troligen den att den förra inte har lika stora förväntningar inför det nya landet och inte heller vill bli lik landets infödda medborgare. Deras barn har däremot större krav på tillvaron, något som motverkar deras ännu rådande invandrarstatus. Problemen för den andra generationen skiljer sig från dem inom den första på ett principiellt sätt genom att de är förknippade med framtiden: hur skall den första generationens kulturella särdrag kunna bevaras?

Barnen suger som läskapper upp en

Föreningen är av stor betydelse för syrianernas sociala liv. I föreningsskolan samlas gamla och unga. Där firar man fester, dryftar problem, lyssnar till musik, övar in folkdanser, kopplar av med brädspel, läser sina läxor. "Vi kan inte tänka oss att lämna barnen hemma. Bli de trötta kl. 3 på natten, får de lägga sig här i lokalen på madrasser." Foto Ulla Huebner, Landskrona museum.

Interiör från en invandrarfamilj. Amanouil Maroglow från Grekland med sin äldsta dotter. Foto Kerstin Bergdahl, Torekällbergets museum, Södertälje.

massa intryck, som de inte hinner bearbeta under uppväxttiden. Riktigt akuta blir dessa problem vid tiden för övergången från skola till yrkesarbete, då den unga människan inte längre får skydd av familjen utan måste klara sig på egen hand. Denna bakgrund kan vara en del av förklaringen till den påfallande höga brottslighetsfrekvens som just denna generation svarar för.

Förväntningar

Hitintills har jag uppehållit mig vid de grundläggande materiella och sociala faktorerna och med hjälp av dessa försökt teckna en bakgrundsbild som kan förklara in-

vandrarnas syn på Sverige. De svårigheter som ovan omtalats är inte invandrarna ensamma om. Människornas problem är i grunden universella. Identitets- och generationsproblem möter vi överallt även inom majoriteteskulturerna. De flesta av oss värdesätter hederlighet, ansvar, medmänsklighet och arbetsvilja tillsammans med en hel del andra grundläggande positiva mänskliga egenskaper. Invandrarnas syn på sitt nya land är inte oföränderlig, den växer fram kontinuerligt och förändras även i takt med de framgångar de når i de ovan omtalade processerna. Nyfikenhet, främlingskap, aversion, uppskattning, gemenskap etc. uppstår, verkar och avlöser varandra alltefter en viss lagbundenhet i

mognadsprocessen. Den stora mängd av människor som har kommit in i landet rymmer många variationer i avseende på anpassning efter vissa förutsättningar. Invandrarens uppskattning av den egna situationen i Sverige styrs alltid i hög grad av de ursprungliga föreställningar som han haft om Sverige. En föreställning kan fungera som en måttstock. Många tror, när de tar sig hit, att ett mirakel kommer att inträffa, de kommer in i landet i den tron att både arbete och bostad skall ordna sig och att de snart skall kunna klara sig på egen hand.

En lika viktig komponent vid värderingen av Sverige är hur kontakterna med hemlandet utvecklas. Detta kan nämligen komma att förbli ett bestående ideal. Man betraktar sitt ursprungsland liksom sin egen barndom med oföränderlighetens distans. Antalet invandrare som har genomgått verkliga kriser – inte främst i relation till Sverige utan till sitt hemland – är stort. Det gäller i synnerhet individer som har gjort våld på sig under anpassningens första svåra skede i avsikt att förkorta tiden fram till ett nytt socialt och andligt medborgarskap. Dessa människor har i regel erfarit att det inte finns några genvägar – inte heller vad synen på hemlandet beträffar. Alla de länder, både de europeiska och de övriga, varifrån invandrarna kommer, genomgår förändringar som kan vara lika genomgripande som de som sker här i Sverige. Konflikter som uppstår i förhållandet till hemlandet kan medföra att invandraren känner sig som främling i sitt eget land. Krisen kan dock vända med tiden. I och med upplevelsen av en annan kultur, den svenska, kan man se mera nyanserat på sin egen kultur och upptäcka djupa värden, som man inte tidigare haft förmågan att iakttaga.

Synen på Sverige och svenskarna

Människor som inte är vägleda med hjälp av normer och etikettsregler, som föreskriver hur kontakter skapas och uppehålls i Sveriges vardagskultur, får lätt ett intryck

av att svenskarna överhuvudtaget är ointresserade av att komma i kontakt med främmande människor. Det är i grund och botten en felaktig föreställning. Det som tolkas som bristande intresse från svenskarnas sida kan dock bero på olikheter i beteendemönstret. Människor från medelhavsländerna t.ex., där stirrandet är ett mycket vanligt och närmast neutralt sätt att bemöta en främling, kan lätt missuppfatta svenskarnas kontaktmönster. Greker i Sverige kan beklaga sig över att svenskarna är kalla och ointresserade, eftersom de aldrig tittar på dem. Fysisk beröring såsom handtryckning, som på nära håll söderut är närmast ett obligatoriskt vänlighetstecken, förekommer sällan i Sverige. I Nordvästeuropa och Nordamerika finns bl.a. en norm som förbjuder män att vidröra varandra, vilket däremot i Sydeuropa är ett vanligt sätt att visa vänskap. Jag nämner dessa s.k. icke verbala uttrycksmedel som ett belysande och lättregistrerat exempel på hur sätt att etablera kontakt mellan individer av samliga människor grundligt kan missförstås.

Ett återkommande ämne, som de flesta invandrare har synpunkter på, är den anorlunda synen på manligt och kvinnligt i Sverige. Den svenske mannen uppfattas ofta som feminin, medan kvinnornas självständighet däremot upplevs mera positivt än problematiskt. Inom de flesta invandrararkulturer är familjens (inte sällan storfamiljens) roll olik den svenska genom att familjen har flera befogenheter som i Sverige undan för undan har övertagits av samhällets olika organ. Ett sådant område är t.ex. omhändertagandet av den äldre generationen. Att Sverige behandlar sina gamla illa är ett återkommande diskussionsämne bland folk med främmande ursprung. Mot bakgrunden av detta kan man lättare förstå varför många invandrare helst vill flytta tillbaka till sitt hemland när deras aktiva förvärvsliv har avslutats.

Det finns många olika situationer i det svenska samhället som människor med främmande ursprung har begränsade förutsättningar att hantera. Hit hör den ovan

Vid mitten av 1970-talet kom några tiotal ugandier till Råslätt vid Jönköping. Ungefär hälften av dem är muslimer och den andra hälften tillhör hinduismen. Bildens ugandier är muslim, han har tillhört en privilegierad grupp i Uganda. Sedan 1975 lever han i ett modernt bostadsområde med sin fru. Religionen intar en central ställning i hans dagliga pensionärstillvaro och han tillbringar en stor del av dagen med bönläsning. Framför sig har han ett fat med sädeskorn och han läser en bön för varje korn genom att flytta dessa från fatets ena halva till dess andra. Även barnen lever efter koranens föreskrifter, och år 1977 företog de en resa till Mecka. Foto Ann Marie Claesson, Jönköpings läns museum.

Hinduiskt hemaltare hos en ung familj från Uganda i Råslätt. I Uganda tillhörde de den högsta kasten och var välbärgade. I Sverige är båda makarna kontorsanställda. Religionens föreskrifter åtföljs noga av kvinnorna, som sköter hemaltaret och läser bön regelbundet. I motsats till männen varken dricker eller röker kvinnorna. Foto Ann Marie Claesson, Jönköpings läns museum.

nämnda frågeställningen, nämligen att klara sig, eller låta sig klaras. Detta hänger delvis samman med framtidsplaneringen, som här i landet sker på ett annat sätt än folk utifrån är vana vid. Genom att de flesta invandrare kommer från länder med instabila ekonomiska och sociala förhållanden är de till en början främmande inför en mentalitet som bygger på långsiktiga strategier. Många som kommer till Sverige lär sig efter hand att de inte gärna får lägga sig i saker som inte direkt angår dem själva. I de flesta av invandrarnas hemländer förekommer olika former av spontan kontroll av vissa uppenbara missförhållanden. Ett vanligt exempel på detta är att försvara folk som blir utsatta för våld på offentliga ställen.

Det förekommer givetvis en betygsättning av svenskarna även i allmänhet med både positiva och negativa förtecken. De vanligaste drag man omtalar är bortskämdhet och gnällighet: svenskarna klagar över petitesser och talar om "katastrofer" och "chock" i de mest skilda sammanhang. Inte heller är det ovanligt att man anser Sverige som en missriktad demokrati, en sorts "massans diktatur". Å andra sidan sätter de flesta invandrare stort värde på den individuella friheten, toleransen mot avvikelse, de sociala och mänskliga rättigheterna som landet står för. Svenskarnas pålitlighet, öppenhet och vänlighet anses som grundläggande positiva egenskaper.

Invandrarna har olika inkörsportar in i det svenska samhället. Inom yrkeslivet kommer alla i kontakt med individer och institutioner, medan en del genom ingifte kan komma betydligt djupare in i landets vardagskultur. Kontakter inom arbetslivet liksom i officiella och halvofficiella sammanhang sköter man i regel friktionsfritt. Steget därifrån till en total kontaktyta bestående av mindre gruppbildningar, i vilka även den nyförvärvade släkten ingår, är svårare att ta, såvida man inte helt tillägnat sig den svenska vardagskulturens alla koder och nyanser. Vardagen klarar man bättre än helg och högtid, då frustrationen kan bli stor. En hitflyttad engelsman med

flera års vistelse i landet bakom sig har formulerat problemet på följande sätt: "Det är inget fel på den svenska julen. Det som var fel var att jag utan diskussion också förväntades vilja ha och tycka om den... jularna hemma i min familj har alltid varit fattiga på saker, men rika på omtanke."

Synen på invandrarna

Hur ser värdlandet på sina invandrare? Även detta sker enligt samma grundläggande mänskliga mekanismer som de som styr invandrarens syn på Sverige och svenskarna.

Parallellt med att Sverige, efter ett långt uppehåll under 1800- och 1900-talet, åter har förvandlats till ett invandrarland, har i landet utvecklats en utlandsorienterad turism, som berör en stor del av Sveriges befolkning. Man har föreställt sig att de under semesterresor förvärvade insikterna om andra länders situation, i synnerhet då resorna gått till de länder varifrån invandrarna kommer, skulle vara en bidragande faktor till förståelsen av invandrarnas olika problem. Det har emellertid visat sig att dessa relativt korta turistresor inte har resulterat i några större kunskaper om människors villkor i respektive länder. Turistande svenskar har knappast möjligheter att se bakom turistfasaderna eller att ta kontakt med människorna. Samma sak gäller för svenska kolonier i Spanien och Grekland.

De svenskar som har djupare historiska insikter om sin egen kultur har också lättare att sätta sig in i skeenden som pågår i andra kulturer. För några få generationer sedan var Sverige ett agrarland med bygdekulturer och därav följande isolering. "Ännu i min barndom på fyrtioalet", skriver författaren Anderz Harning, "förekom urladdningar till och med emellan småsamhällen. Jag är född vid hälsingekusten i ett typiskt litet sågverksamhälle som etablerades över en natt i mitten av 1800-talet, och vi betraktade inlandingarna från de gamla bondbyarna en mil inåt landet som andra klassens medborgare. De var helt en-

kelt inte människor, de kunde inte simma och de luktade lagård". Norrlänningar som hamnar i mellersta och södra Sverige känner sig ibland som invandrare i sitt eget land.

Det är sannolikt att en stor kategori av den svenska befolkningen under de två senaste årtiondena har ändrat attityd mot invandrarna, från intolerans mot mera förståelse. Man har skaffat sig bättre underlag för förståelse, men även invandrapolitiken har gjort sitt genom att avsätta spår i lagar och förordningar. Det kan dock i vissa fall vara svårt att få reda på människors uppriktiga uppfattning om invandrare; det går inte att idag vara direkt negativ, då det ju strider mot den officiella uppfattningen. Därför kommer negativa attityder fram på omvägar genom omsvep på ett eller annat sätt.

Det kan vara barnen som avspeglar och kanaliserar sina föräldrars mening om deras hållning mot invandrarna. Barn kan dessutom vara ganska fördomsfulla. Daghemsbarnen t.ex. kan, trots olika grad av kontakter med invandrare, vara starkt negativa mot sina invandrarkamrater. Samma tendens kan man iakttaga bland större barn, i årskurs 5 och uppåt, som beskyller

invandrarbarn för att besitta negativa egenskaper, vilket barnen verbaliserar i grova ordalag, t.ex. att invandrarna är misstänksamma, lata, dumma, skrytsamma m.m. Vad som är förvånande är att elever, som under lång tid utsatts för skolans påverkan, reagerar på det sättet och avslöjar så stark antipati mot sina medmänniskor.

Bland de mera onyanserade uppfattningarna om invandrarna intar i regel schablonföreställningarna en framskjuten plats. Så t.ex. att sverigefinnarna är flitiga som arbetstagare, men spritälskande, dumdriftiga och grälsjuka. Många svenskar tror idag att Finland är att likna vid ett undernärt krigsbarn och ser på Finland som en blandning av vinterkriget, inbördeskriget, Kekkonen, en splittrad inrikespolitik och en arbetsmarknad som hotas av konflikter. Om en annan invandragrupp, assyrierna, säger färiska rapporter att de vanligaste uppfattningarna om och anklagelserna mot dem är att de orenar i trappuppgångar och hissar, de får massor av pengar från "det sociala", de trängs och de skriker på sitt obegripliga språk och de hänger efter svenska flickor. De turkar som rakar sig på huvudet gör det för att de får loppor.

Försäljning av frukt på torget i Södertälje. Assyriernas höga fruktkonsumtion gav upphov till ryktet att invandrarna får "fruktbidrag från det sociala". Foto Kerstin Bergdahl, Torekällbergets museum, Södertälje.

Invandringen från utlandet svarade för en mycket stor del av folkökningen mellan 1940- och 1970-talen. Teckning Ludvig Jonsson. Efter Ny i Sverige, årg. 7, nr 2, april 1978.

– dock överväger de ofördelaktiga. Det är kännetecknande för dessa generaliseringar eller stereotyper, att de alltid skapas på basis av egna normer och levnadssätt: man jämför i generaliseringarna det främmande med det som man själv uppfattar som normalt och därigenom riktigt. Här har vi gro-grunden för fördomar. Det viktiga med fördomarna är att de talar mindre om de människor fördomarna gäller och mer om dem som skapar och förmedlar dem.

Det berättas numera en hel del historier, vitsar och rykten om hitflyttade etniska grupper, mest om finnar. Berättarna är oftast skolbarn, men historierna är omtyckta även i de vuxnas värld. Människor som här framställs är dumma, naiva och enfal-diga. Enligt ryktena är t.ex. finnar oför-mögna att anpassa sig till olika modernite-ter i svenska lägenheter, de använder bad-karet när de slaktar grisar, inrättar bastu i köket m.m. Det är inte innehållet som är intressant utan själva betydelsen av rykten och vitsar för skaparen/berättaren. I ett samhälle som det svenska, där en negativ inställning till invandrarna i det närmaste är tabulagd och bekämpas, kan det vara svårt att få ett öppet svar om människornas uppfattning om andra kulturer. Många som tillfrågas försöker dölja sin antipati. Vitsar och rykten fyller således en kanalisering-sfunktion: man uttalar sin mening i förtäckta ordalag.

Invandringen i helhetsperspektiv

Majoriteten av Sveriges befolkning har dock en vida mer nyanserad syn på invand-rarna genom direkta kontakter med olika representanter för den tysta delkulturen som de flesta invandrare tillhör, och som man sällan får läsa eller höra om. Därför är de flesta människor idag medvetna om vil-

Assyriernas stora frukt- och grönsaksinköp på torget på lördagarna gav underlag för tillkomsten av ryktet bland södertäljebor att de får särskilt "fruktbidrag" från det sociala.

Generaliseringar av egenskaper hos andra nationaliteter och etniska grupper har en långvarig tradition bakom sig, och ännu i våra dagar har de stor livaktighet, och t.o.m. nya sådana skapas. Dessa generalise-ringar kan vara både positiva och negativa

*Assyrisk folkdansgrupp på en fritidsgård i Råslätt. Gruppen improviserar.
Foto Ann Marie Claesson, Jönköpings läns museum.*

ken betydelse invandring och migration har för landets historia. Kulturkollisionerna och de nya hittransporterade kulturvärdena gör att fler människor blir medvetna och öppna för nya idéer och en annan tankevärld. Erfarenheter och kunskaper tillförs Sverige. Det är vid det här laget allmänt känt att invandringen var en av de viktigaste bidragande faktorerna vid uppbyggandet av efterkrigstidens svenska välstånd. Ett gemensamt drag i invandringen är dess expansivitet både vad nativitet och kulturaktivitet beträffar. Ur demografiskt perspektiv förefaller invandringen vara en garanti för att landets befolkningstal skall hålla sig i balans.

Ser man på kulturen ur historiskt perspektiv finner man att praktiskt taget hela det svenska kulturlivet bygger på inflytan-

de utifrån. Även dagens samhälle får på ett påtagligt sätt kännning av de kulturinslag som kommer från invandrarhåll. Om man kartlägger invandrarnas kulturaktiviteter, både de enskilda (författare, konstnärer) och de som utövas i organiserade former, får man klart för sig att dessa insatser är avsevärda. Denna livaktighet beror dels på den höga andelen intellektuella (hos greker, polacker, ungrare, sydamerikanare m.fl.) dels på det nyvaknade intresset hos t.ex. turkiska, jugoslaviska och grekiska f.d. landsortsbor att gemensamt bedriva någon aktivitet som stärker deras självkänsla. Här i Sverige är dessa grupper mycket mer aktiva än de någonsin varit i hemlandet. I den främmande miljön har de ett starkt behov av att vara tillsammans, att skapa någonting som gör tillvaron meningsfull. De aktiviteter

Den kurdiska musik- och dansgruppen "Röda berget". Medlemmarna är bosatta i Uppsala. Foto Örjan Björkdal, Dagens Nyheter, genom Invandrarnas Kulturcentrum.

som då utövas i organiserade former har för det mesta anknytning till folklorismen, till traditionell landsbygdsfolklore. Den upplevs av många grupper som mycket viktig i syfte att bevara den etniska särställningen, samtidigt som utövandet av folkdanser, folksånger m.m. fungerar som ett effektivt botemedel mot hemlängtan och känsla av rotlöshet. En turkisk dans har olika betydelse beroende på var den framföres, i invandrarens hembygd eller här i Stockholm. Det är också viktigt att konstatera att invandrarnas dans- och sånggrupper har stimulerat även svenska grupper till aktivitet.

Det kan förefalla nästan otroligt att det i våra dagar finns en levande folkkultur närmast analog med den svenska för 100 år sedan. Samtidigt som man bemödar sig om att bevara den traditionella nationella kulturen med bygdeprägel skapas det sålunda i våra dagar folkkultur med bl.a. inslag från själva invandringen. Turkiska och grekiska sånger handlar om Stockholms centralstation och tåget, symbolen för resa, av-

stånd och hemlängtan. Bland de invandrade assyrierna växer det idag fram en ny etnisk identitet, beroende på varifrån man räknar sitt ursprung, antingen från de historiska assyrierna, som är besläktade med nestorianerna, eller från det arameiska folket. Båda parter försöker utforma en nationell identitet och förankra den i ett storslaget historiskt förflutet. Man letar efter etnisk-nationella identitetssymboler, den assyriska flaggan och den assyriska tjuren. Nya folkdräkter och folkdanser introduceras och lärs ut till entusiastiska ungdomar.

Det finns alltså i Sverige en nyvaknad folklig nationalism, uppuren av de "nya svenskarna", vilken inte har direkt med sedvanlig nationalism att göra. Den är en slags folkens nationalism bortom kartans gränser och har till syfte att bevara, utveckla och förnya kulturell egenart. Att ta vara på denna egenart är idag en samhällsangelägenhet likaväl som att etablera ömsesidiga, äkta mänskliga relationer på olika nivåer med de människor vilka förvaltar de nya, vitaliserande kulturella värdena.

Referenser

- Allwood, J., Ickeverbaler kommunikation eller konsten att överföra information utan ord. *Invandrare och minoriteter* 1979:3, s. 16–24.
- Alpay, S., Turkar i Stockholm. En studie av invandrare, politik, samhälle. Stockholm 1980.
- Bagerstam, E., Ett mångkulturellt Europa. *Vårt nya land* 1975:3/4, s. 5–12.
- Björklund, U., Från ofärd till välfärd. En kristen minoritetsgrupps migration från Mellersta Östern till Sverige. *Expertgruppen för invandrarforskning. Rapport 14*. Stockholm 1980.
- Carlsson, S., Utlänningarnas roll i svensk kulturhistoria. *Vårt nya land* 1974:3, s. 12–22.
- Ehn, B. & Arnstberg, K.-O., Det osynliga arvet. Stockholm 1980.
- Eitinger, L., Immigranternas psykologiska problem. *Identitet och minoritet. Teori och politik i dagens Sverige*. Red. David Schwarz. Stockholm 1971, s. 132–163.
- Haavio-Mannila E., Finska invandrares familjeliv. *Invandrare och minoriteter* 1976: 5/6, s. 36–38.
- Haavio-Mannila, E., Invandarnas psykiska hälsa. *Invandrare och minoriteter* 1977:2, s. 52–56.
- Harning, A., Svensken – Europas byfåne. *Ny i Sverige* 1978:3, s. 2–6.
- Invandrarutredningen 3. Invandrarna och minoriteterna. *Statens offentliga utredningar* 1974:69. Stockholm 1974.
- Järtelius, A. & M., Så blev mitt liv i Sverige. Stockholm 1978.
- Jaakkola, M., Gathörnsfinnar i Västerås. *Invandrare och minoriteter* 1976:3/4, s. 12–17.
- Laakonen, R., Finlandsbilden i svenska massmedia. *Invandrare och minoriteter* 1980:3, s. 28–32.
- Rauscher, N., Porträtt av Solveig. Intervju med en finlandssvensk invandrare. *Forskningsprojektet Migration mellan Finland och Sverige. Forskningsrapport 11*. Stockholm 1979.
- Skutnabb-Kangas, T., Gästarbetare eller invandrare – en jämförelse. *Tvåspråkighet. Föredrag från tredje nordiska tvåspråkighetssymposiet 4–5 juni 1980*. Umeå 1981.
- Svenning, C. & M., Daghemmen, jämlikheten och klassamhället. Lund 1980.
- Svenska Dagbladet* 6.4. 1981.
- Sveri, B., Utlänningars brottslighet. *Invandrare och minoriteter* 1981:1, s. 6–13.
- Szécsi, L., Folkloren – ett medel mot hemlängtan. *Ny i Sverige* 1979:1, s. 34–36.
- Trankell, A., Svenskarnas fördomar mot invandrare. *Invandrarproblem. Fem uppsatser om invandrar- och minoritetsproblem från IMFO-gruppen*. Stockholm 1975.
- Turunen, M., År dom annorlunda. Finsk barnuppföstran i Sverige. /Manuskript/. *Institutionen för tillämpad psykologi, Uppsala universitet*. Uppsala 1977.
- Utvandringen från Finland till Sverige genom tiderna. [Utställningskatalog]. Red. Olavi Koi-vukangas. Åbo 1980.
- Velure, M., Kniv, sprit och sisu. En prelimiär rapport om stereotypisering av finnar i Sverige. *Forskningsprojektet Migrationen Finland–Sverige. Forskningsrapport 3*. Stockholm 1975.
- Ålund, A., Kulturmöte – kulturchock. *Sverige, minoriteterna och framtiden. Rapport från ett symposium i Göteborg 7–9 maj 1979*. Stockholm 1980, s. 112–146.

Summary

The path to citizenship

At the beginning of the 20th century 425 000 aliens were registered in Sweden, as well as 380 000 who had acquired Swedish citizenship. If the immigration forecast holds, Sweden will have around the year 2000 a population structure in which every fourth inhabitant is an immigrant. The modern immigration is an element in the overall picture of change through which Sweden is passing and which has great consequences for the Swedish society. The object of this paper is to collect and group certain facts

and thoughts relating to vital problems concerning immigration and immigrants and thereby to create an understanding of the way of life of a large group of people. The author has chosen to present certain mechanisms and processes which are considered to be of fundamental significance for immigrants on their way to complete citizenship.

The main categories of immigrants in Sweden are those seeking work and refuge. These groups have their special premises for success in the new

country. The different social affiliations of immigrants create great problems between those who come even from the same country (about 90 per cent of the immigrants are workers). But there are several common features which knit them together, one being that they live on the threshold between two cultures and that most immigrants undergo an identity crisis.

For an understanding of immigrant cultures one must be aware of the difficulties in adaptation to the new society through which every individual passes. The reactions of immigrants in the various stages of adaptation are of a special nature since they change in the course of the process. From the moment when a person first sets foot in his new country and until he has attained a kind of inner balance, many, often difficult years elapse. In the early stage there are no direct problems since, emotionally, the individual lives on in his home-country. Then follows the stage of confrontation when he is no longer sustained by the feeling of security he brings with him about his own culture's interpretation of the surrounding world.

He becomes irresolute and feels inadequate in most situations. The last stage of adaptation occurs when he can manage on his own and can both cooperate and compete in life's different situations. The pre-requisite for an immigrant to reach a stage of balance is that he learns a number of facts about the new country, about its people and its language.

The chief aim of immigrant culture is to succeed both socially and economically. As regards

work, several investigations show that there are no essential differences between Swedes and immigrants. Work, therefore, has a great significance for the life of many immigrants. Residential forms, on the other hand, differ markedly between immigrants and Swedes: the former's housing standard is lower, they have a long way to their work, and only seldom do they own a secondary residence. It is also generally recognized that immigrants' health, both physical and mental, is inferior to that of Swedes.

In families with a foreign origin there is no problem so fraught with conflict and so unamenable to compromise as the upbringing of children, which differs in several respects from the prevailing norms in Sweden. Children born in the home-country or those born to immigrant parents, the second generation, constitute a special risk group in the immigrant culture. These children take over from their parents a diffuse cultural role which leads to various disturbances.

The way in which immigrants look upon Swedes, and vice versa, follows roughly the same human mechanisms, important factors being the manner of their reception, the immigration policy, information via the mass media, and their own frames of reference. Those with a more profound insight into their own culture also find it easier to understand the course of events in other cultures. The majority of people in Sweden now have a more modulated view of immigrants and have changed from an attitude of intolerance to one of greater understanding.

Nordiska museet under år 1980

Planerings- och utvecklingsarbete

Vid början av året startade en särskild arbetsgrupp med uppgiften att ta fram en ny målbeskrivning för Nordiska museet samt en femårsplan för verksamheten. Arbetet visade sig mer omfattande än beräknat, varför gruppen ej hann slutföra uppdraget före årets slut. Därtill kom att den aviserade ekonomiska åtstramningen visade sig få påtagliga återverkningar på såväl målbeskrivningarna som femårsplanen..

Det system för verksamhetsplanering som sekretariatet utvecklade och utprovade under 1979 har under 1980 provats i full skala. I december 1980 gjordes en enklare utvärdering av det gångna halvårets verksamhet. Resultatet visade på en relativt god måluppfyllelse även om betydande ojämnheter kunde konstateras. Framförallt måste den löpande uppföljningen förstärkas.

Direktionen och utställningsgruppen har vid några sammanträden under året dryftat den framtida renoveringen och förnyelsen av Nordiska museets basutställningar. Parallellt med detta arbete har en särskild utredningsgrupp utrett frågan om en effektiv "kundtjänst" för Nordiska museet. Vid mitten av året gav därför styresmannen i uppdrag åt arkitekten Ove Hidemark att ta fram skisser till lokaler för en kundtjänst.

I maj avhölls en konferens på Julita rörande det förslag till ny organisation som framlagts av den grupp under styresmannens ledning som arbetat med frågan under 1979 och 1980. Vid konferensen diskuterades gruppens huvudförslag, som innebär att Julita totalintegreras i Nordiska museets övriga organisation. Förslaget vann i

huvudsak konferensens bifall i motsats till alternativförslaget, som innebar att Julita bildade dotterbolag/självständig avdelning i Nordiska museets organisation. Med ledning av de synpunkter som framkom vid konferensen utarbetade sekretariatet ett förslag till slutskrivning som överlämnades till styresmannen. Arbetet beräknas kunna avslutas under 1981.

Under året har sekretariatet tillsammans med SAMDOK-rådet utrett frågan om ny organisation för SAMDOK. Efter en lång rad underhandskontakter och förberedande överläggningar i SAMDOK-rådet presenterades två alternativa förslag till ny organisation för rådet 80-03-25. Organisationsfrågan har diskuterats ända sedan SAMDOKs bildande. När regeringen i budgetpropositionen 1979/80 beviljade särskilda medel till Nordiska museet för SAMDOK-verksamhet fick frågan om SAMDOKs organisation ny aktualitet. Resurserna ställdes således till Nordiska museets förfogande, medan det från dessa resurser helt fristående SAMDOK-rådet förutsattes leda SAMDOK-verksamheten. Målet för organisationsarbetet har således varit att åstadkomma en koppling mellan rådet och Nordiska museets resurser. Den utförligast diskuterade modellen är av traditionell föreningstyp. I denna görs SAMDOK-rådet om till en förening, i vilken museerna blir medlemmar. Den andra modellen har sin förebild i bla Demografisk databas vid Umeå universitet. Modellen innebär att SAMDOK-rådet genom beslut i Nordiska museets nämnd, som förfogar över resurserna, ges i uppgift att handha SAMDOK-verksamheten. Remissopinionen från de regio-

nala museerna var med några få undantag för det senare organisationsförslaget. SAM-DOK-rådet har därefter ytterligare diskuterat frågan, och ett slutförslag har tagits fram inför museiveckan 1981.

Under 1979 utarbetade sekretariatet ett förslag till diarieplan för Nordiska museet. Under 1980 har förslaget vidareutvecklats, och tillsammans med experter från Statskontoret har tekniska system utformats. Vissa inköp av nödvändig utrustning har också gjorts. Under 1981 beräknas nämnden kunna ta beslut i frågan och nödvändig utbildning av personalen kunna ske för att systemet skall kunna tagas i drift fr.o.m. 1982.

Lokalfrågor

Under årets första månader arbetades intensivt på programunderlaget för projekteringen av *Julita etapp 3* (tidigare kallad etapperna 3 och 4). Etappen innefattar vård- och verkstadslokaler för de samlingar som lagras i centralmagasinet på Julita. Dessutom inrymmer den lokaler för museets stora samling av fotonegativ jämte ett stort kopieringslaboratorium. Härutöver ingår utrymmen för ett återuppståndet lantbruksmuseum med utställningsytor, föreläsningssal m.m. Det gamla lantbruksmuseet på Experimentalfältet i Stockholm revs som bekant vid tillkomsten av Stockholms nya universitet. Då fick museet också överta Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens samlingar, vilka nu förvaras i centralmagasinet på Julita.

Materialet kunde i mars överlämnas till LUP-delegationen och därifrån i juni till Byggnadsstyrelsen för kostnadsberäkning. Ett avgörande från regeringens sida förväntas våren 1981.

Under hösten blev äntligen den 25-rumsvåning på Torstenssonsgatan 3 disponibel, som museet redan 1976 tillåtits få utnyttja. I november och december flyttade därför museets administrativa avdelning ut ur museet till dessa nyrenoverade lokaler. Eftersom bristen på tjänsterum varit och är besvärande i museet togs de av admi-

nistrativa avdelningen lämnade rummen snabbt i anspråk.

Undersökningar och förvärv

Projektet *Anläggarna*, som är inne i slutskedet, bedrevs enligt planerna under första halvåret med anslag från Riksbankens Jubileumsfond. En rapport om Skurubroarna har utgivits under året. Arbetet återupptogs våren 1981.

Kampanjen inför *folkomröstningen i kärnkraftsfrågan* den 23 mars 1980 har dokumenterats efter kontakt med ett 70-tal organisationer och grupper i olika delar av landet. Föremål och data har insamlats, som belyser kampanjarbetet på central och lokal nivå hos folkomröstningens tre linjer samt hos organisationer med anknytning till kärnkraftsfrågan. Det insamlade materialet omfattar föremål av propagandakarakter, såsom kampanjmärken, kläder med symbol och/eller text och demonstrationsmaterial. Arkivalier som föreningshandlingar, flygblad, broschyrer och masstidningar har insamlats. Intervjuer har gjorts med de centrala kanslierna angående kampanjuppläggning m.m. Aktivister från de tre linjerna har intervjuats om bl.a. verksamheten i lokalgruppen, erfarenheterna av det utåtriktade arbetet och av att visa sin tillhörighet. Fotografier har tagits av torgaktiviteter, demonstrationer och affischering i några förorter och i Stockholms city två lördagar i mars. Vid vissa tillfällen fotograferades också 25 stycken ”knappbärare” samtidigt som de fick besvara frågor om att visa sin tillhörighet. Från flera lokalgrupper har dessutom sänts fotografier från verksamheten.

Genom tillmötesgående från Nordiska museets vänner har två intressanta spel kunnat inköpas, nämligen ett ormspel och ett skrapnosspel. Ormspelet är målat av dekorationsmålaren, rådman Johan Nils Asp-lind i Falun, verksam 1783–1820. Baksidan är försedd med en text som utförligt redogör för spelets historia och ägarlängd. Skrapnosspelet omfattar 55 pjäser, vilka är skurna i trä och framställer redskap och vapen

eller är avslutade med djur och djurhuvuden. Pjäserna förvaras i en ask med namnteckningen Nils Gyldenstolpe (1768–1844).

Insamlingen av hemgjorda leksaker har i år fortsatt i Simrishamn och Kristianstad. Meddelare från arbetarhem på de båda orterna har intervjuats om sin barndom. I samband med intervjun har de ombetts att tillverka sådana hemgjorda leksaker som de använde som barn.

Under flera år har textilavdelningen förvärvat kläder från den numera trettonåriga Maria Reinholdsson på Nordkoster, och från och med 1980 kommer avdelningen att kontinuerligt inköpa plagg som burits av Jesper Lindgren, född 1976 i Tärnaby.

Brudkroneprojektet, som med vissa uppehåll pågått sedan 1965, har nu slutförts. Denna inventering av brudkronor har till största delen bekostats genom anslag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Sammanlagt omfattar registret idag foton och beskrivningar på drygt 700 brudkronor och deras fodral.

I april och maj återupptogs fältarbetet i stationsområdet *Töreboda*. Undersökningarna fortsatte på sommaren och även på hösten. I fältarbetet har större delen av Kulturhistoriska undersökningens medarbetare deltagit.

Museets stab av meddelare i *frågelistverksamheten* hade under föregående år ytterligare minskat och var vid årets början nere på 155 personer. Genom samarbete med lokalradion i sju distrikt har museet väckt intresse hos ett 60-tal nya personer att medverka i frågelistverksamheten. Museet fick framför allt in yngre medarbetare från serviceyrken, kontorsanställda, industriarbetare, socialarbetare m.m. Även två invandrare har hört av sig. Årets nya frågelista *Släkt och familj* distribuerades före jul till medarbetarstaben.

Årets arkivförvärv omfattar närmare 140 accessioner. I flera av dem ingår hundratal objekt.

Från Stockholms murares begravningskassa har arkivet fått mottaga en mycket intressant samling handlingar från åren 1935–62.

Det mest betydande förvärvet på bildsidan är de över 2 000 negativ med kopior, åtföljda av anteckningar och arkivaliska uppgifter, som Gösta Selling tagit respektive samlat för den nya upplagan av *Säterier och gamla gårdar i stockholmstrakten*.

Negativarkivet har tillförts 12 000 negativ i svart-vitt och 6 000 i färg. 2 500 ID-fotograferingar har utförts av fotoateljens personal. Diabildssamlingen har växt genom att en diabild som regel framställs i samband med färgfotografering.

Ett par filminspelningar har gjorts under året.

Projektet *Folklore i maritima miljöer* har fortsatt med fältarbete i Bohuslän (Skafvö) och i Stockholm. Ca 60 timmars bandinspelningar har gjorts. Under fältarbetet har försök skett med video, som bedöms ha stort värde som komplement till andra inspelningar i framtiden.

Biblioteket erhöll en betydande donation under år 1980, då professor Gerhard Hafström skänkte en samling av bortåt 1 500 särtryck, främst avseende rätts- och kulturhistoria, varigenom ett tidigare mera slumpvis bevakat område erhöll en synnerligen värdefull komplettering.

För ökande av boksamlingarna tilldelades biblioteket för budgetåret 1980/81 ett engångsanslag, uppgående till 100 000 kronor. Detta belopp har disponerats sålunda, att cirka 30 % skall användas för kompletteringar av äldre svensk litteratur, 40 % motsvarande utländsk och 30 % för nyttgivna arbeten, främst av referens- och handbokscharaktär. Eftersom såväl planering som genomförande av dylika inköp är ganska tidskrävande procedurer har under 1980 ännu endast en mindre del av anslaget utnyttjats.

Bibliotekets katalogiserade samling ökade under året med 53,5 hyllmeter, varav 60 % utgjorde gåvor och bytespublikationer från enskilda personer samt från institutioner och sammanslutningar i in- och utlandet. Vid en sammanräkning, varvid man betraktar tidskriftsårgångar, enskilda arbeten och broschyrer som jämställda enheter, befinner årets katalogiserade accession

uppgå till 5 326 mot föregående år 2 780, vilket nästan innebär en fördubbling.

Katalogen har under 1980 tillförts 6 268 katalogposter mot 4 381 under 1979, vilket innebär en ökning med 1 887 enheter eller 43 %. Därvid har icke medräknats de katalogkort som tillkommit genom samkatalogisering med Institutets för folklivsforskning bibliotek.

Det antal böcker som under året inbunds uppgår till 174 volymer (1979: 241). Av dessa band har 120 framställts vid bokbinderiverkstaden på Julita gård.

De under året vid museet *registrerade föremålen* upptar inventarienummer 305.423–307.652 (= 2.230 nummer). Dessutom har ca 100 inv.nr ur Lantbruksmuseets samlingar registrerats.

Förvaring, vård och konservering

Sedan 1942 har Bogesunds slott varit i statens ägo och upplåtits till Nordiska museet som magasin. Under de senaste åren har museisamlingarna överförts till andra magasin, främst till centralmagasinet i Julita. Kvar var 1980 de föremål som ursprungligen härstammade från Bogesund. Inför utrymningen av slottet företogs en inventering av föremålsbeståndet. 568 nummer inventarier från slottet hade märkts in. Dessa var dels gåva av Nordiska museets vänner, dels gåva av fröken Clothilde von Höpken, dels inköp för museets medel. Dyrbarare föremål hade tidigare förts från Bogesund. Av det som var kvar hade många föremål skadats av fukt och okynnesinbrott. Främst hade köksgeråd av glas och metall utsatts för skador. 125 nummer saknades eller hade slagits sönder. 120 nummer var i så dåligt eller ofullständigt skick att de efter fotografering föreslogs bli kasserade, något som också tillstyrktes av museets nämnd. En stor mängd föremål fördes till andra magasin för säkrare förvaring.

Under året överfördes resten av museets spelfilmer på nitratbas till acetatfilm. Därmed är det från räddningssynpunkt viktigaste steget taget i det totala arbetet på räddandet av filmerna.

Ett större projekt under året har varit evakueringen av NV vindens textilmagasin till nya lokaler inom och utom museibyggnaden med åtföljande inredningsarbete.

På textilkonserveringen finns nu en påbörjad "kunskapsbank", som innefattar uppgifter om egenskaper hos olika målarfärger, limsorter, spånplattor och ljusarmaturer.

Ett intressant utvärderingsarbete har under året påbörjats på textilkonserveringen. Föremål, tillhörande Nordiska museet och på 1950-talet konserverade av museets textilkonservering och sedan utställda på Skogaholms herrgård och Julius Kronbergs ateljé på Skansen, har åter kommit in för konservering. Som första åtgärd genomgick föremålen en noggrann undersökning. Berörd personal vid Textilavdelningen och Skansen samlades till en diskussion om konserverings- och utställningsprinciper i ett sammanhang där påfrestningarna är stora på de textila föremålen. Med ledning av därvid vunna erfarenheter konserveras nu dessa föremål på textilkonserveringen.

Arbetet med föremålen till sameutställningen har bl.a. inneburit en vaxbehandling av de utställda seitarna, en metod som man använder vid Nationalmuseet i Köpenhamn och som nu för första gången tagits upp på Nordiska museet.

Bearbetning och forskning

Under året slutfördes det s.k. Elisenhofprojektet, dvs. bearbetningen av träfynden från den vikingatida agrarbyn Elisenhof i Schleswig. Projektet har sedan 1975 pågått i museets regi och genomförts med ekonomiskt stöd av Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Den omarbetade, utförliga andra upplagan av *Översikt över kulturinventariet* har utkommit av trycket. Ett allmänt register till denna föreligger i manuskript. En alfabetisk nomenklaturlista för *Dryckeskärl och hållkärl* är under arbete.

Arbetet med uppordning av handskrifts- och klipparkiven har kunnat bedrivas med

större kraft än normalt genom att ett särskilt beredskapsarbete beviljats. Projektet Lantbrukslitteratur VI, vid skrivcentralen i Östersund, har bedrivits med åtta beredskapsarbetare och en arbetsledare. Det samma gäller projektet Boskapsskötsel VI, Strömsund. I Kiruna respektive Gällivare har arbetet bestått av renskrivning av frågelistsvar, kontrolläsning, kopiering samt montering av bildmaterial. Vardera arbetsplatsen har haft nitton beredskapsarbetare, en arbetsledare och en biträdande arbetsledare.

Undervisning och information

Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet är genom överenskommelse mellan museet och universitetet knutet till professuren i etnologi, särskilt europeisk, och utgör universitetets ämnesinstitution.

Undervisningen har bedrivits enligt den normalstudieplan som med vissa förändringar varit gällande sedan 1969.

Under år 1980 har sammanlagt omkring 930 personer varit registrerade för studier på olika nivåer, däribland ett 60-tal inom forskarutbildningen. 80 uppsatser har under året framlagts på fortsättningskurs och påbyggnadskurs.

I *barnavdelningen* har verksamheten fortsatt på temat "Torparbarn i 1800-talets Sverige".

P.g.a. att den ordinarie befattningshavaren slutade sin tjänst som föreståndare för barnavdelningen låg gruppbesöken nere under vårterminen 1980. Under hösten återupptogs gruppbesöken, och grupper från daghem, förskolor och fritidshem bereddes möjlighet att besöka avdelningen under vardagarna. Inbjudan och information härom sändes ut till 16 kommuner i Stockholms län.

Varje gruppbesök beräknades ta 1½ timme och var upplagt med en teoretisk del i museets basutställningar och en praktisk del i Barnverkstan, där verksamheten knöt an till de utställningar man besökt. Följande program fanns att välja mellan: "Bon-

dens hushåll", "Spinna ull", "Tova ull", "Med klappträ och mangeldon", "Enkla lek-saker och lekar förr" och "Julstök och julse-der".

16 september–11 december togs 2 grup-per om dagen emot under 3 dagar per vecka, vilket blev 71 grupper med samman-lagt ca 700 barn.

Allmänheten hade tillgång till Barn-verkstan 3 timmar varje söndag 6 januari–11 maj och 14 september–14 december samt under vardagarna på sportlovet.

Dessa dagar arbetades med olika teman, t.ex. vävning, växtfärgning, höstbak, linbe-redning, rödfärgning och schablonmålning, kardning och spinning, ystning, tovning, strömmingsberedning och julstök. Vid ett tillfälle har en hantverkare demonstrerat och lärt ut halmslöjd.

Med denna öppna verksamhet har 6 per-soner arbetat som handledare, 3 st. varje söndag. Under hösten besöktes Barnverk-stan av sammanlagt 1.990 personer.

Under året har 427 grupper om 8.092 personer erhållit *undervisning* i museet. Dessa fördelar sig på 135 grupper om 2.962 elever vid Stockholms skolor, 198 grupper om 3.761 personer, dels elever från skolor utanför Stockholms kommun, dels barn från daghem och fritidshem såväl i som utanför Stockholm, samt slutligen 94 vuxen-grupper om 1.369 personer.

Förutom ovanstående grupper har mu-seet besökts av 1.472 grupper om 20.546 personer, som under ledning av egna lärare eller guider bedrivit undervisning i museet. Dessa fördelar sig på 99 grupper om 1.431 elever från Stockholms skolor, 319 grupper om 6.832 elever från skolor utanför Stock-holm, 388 vuxengrupper om 6.603 personer samt 666 grupper från daghem och försko-lor om 5.683 barn. Dessutom tillkommer 230 visningar av olika utställningar för all-mänheten med sammanlagt 2.370 deltaga-re. Av dessa var 39 visningar på engelska med 258 deltagare.

Den s.k. ordinarie undervisningsverk-samheten för Stockholms kommunala sko-lor fortsatte under året enligt de principer som tidigare rått. Programmen är planera-

de för mellanstadiet (åk 5) samt för högsta-
dietet (åk 7-9) och tar två lektionstimmar i
anspråk. I besöket ingår visning, gruppar-
bete och redovisning.

Avdelningen har liksom tidigare år även
handhaft undervisning på Skansen för fjär-
de och sjätte årskursen från Stockholms
skolor. 147 klasser ur åk 6 samt 150 klasser
ur åk 4 har erhållit undervisning. Utanför
Stockholms kommun har 32 klasser i åk 6
erhållit undervisning och 4 i åk 1 djuvis-
ningar.

Under december anordnades i samarbete
med Skansens kulturhistoriska avdelning
och Stockholms skoldirektion ett besök i
Våla skola under temat Julpyssel. 30 klas-
ser ur åk 1-3 deltog. Verksamheten leddes
av museets museilärare.

Under året fortsatte de etologiska stu-
diebesöken för gymnasiet på Skansen. 49
klasser från Stockholms län erhöll under-
visning och 1 klass från Uppsala län.

Utöver de ovan nämnda skolvisningarna
på Skansen har 103 klasser och andra grup-
per erhållit undervisning, ofta av mer kva-
lificerad art. Denna undervisning har
handhäfts av museets personal.

Visningar för allmänheten har under ti-
den januari-maj, samt september t.o.m. 15
december pågått onsdag kl. 14, lördag och
söndag kl. 13 för barn och kl. 14 för vuxna,
under juni, juli och augusti även tisdag,
onsdag och torsdag med engelsk respektive
svensk visning.

Vid sju tillfällen under våren genomför-
des särskilda visningar för handikappade.

Två "testgrupper" bestående av personer
med olika grader av synhandikapp gav vid
11 tillfällen del av sina erfarenheter röran-
de kunskapsförmedling och tillgänglighet i
ett antal av museets utställningar.

Museets utställningar har i stor ut-
sträckning utnyttjats av olika bildningsor-
ganisationer i anslutning till undervisning
i "svenska för invandrare". Dessa visningar
har utförts såväl av museets personal som
av bildningsförbundens egna ledare.

Konstfackskolan, Nyckelviksskolan, Carl
Malmstens verkstadsskola, Anders Beck-
mans skola, Lärarhögskolan i Stockholm,

Sveriges Radios personalutbildning m.fl.
samt ett stort antal skolor för textil ut-
bildning liksom omskolningskurser i Ar-
betsmarknadsstyrelsens regi är exempel på
studiegrupper som kontinuerligt använt
museets samlingar i undervisningssyfte.
Även de olika folkbildningsorganisationer-
na liksom föreningar och organisationer
av olika slag har på samma sätt brukat muse-
ets samlingar.

Särskild verksamhet

SAMDOK

Verksamheten har fortsatt enligt samma
riktlinjer som under år 1979. SAMDOK-
sekreteraren har deltagit i SAMDOK-rådets
och arbetsgruppernas arbete och hållit kon-
takt med landets museer. Under året har
följande museer besökts: Värmlands muse-
um, Sigtuna museer, Roslagsmuseet, Örn-
sköldsviks museum, Sundsvalls museum,
Norrbottens museum, Jämtlands läns mu-
seum, Borås museum och Tekomuseum.

Arbetet som SAMDOKs register över
museernas dokumentation har fortsatt.
Under våren tillfrågades de kulturhistoris-
ka museerna om sin dokumentation av
svenskt arbetsliv 1945-1980. Ca 200 regi-
sterkort med uppgift om utförd och planerad
dokumentation blev resultatet av denna
enkät.

Inför museiveckan i mars samlades ett
trettiotal museimän som deltagit i olika
SAMDOK-organ och grupper till en gemen-
sam diskussion och utvärdering av SAM-
DOKs verksamhet sedan starten i oktober
1977. Vid mötet presenterades ett första ut-
kast till en framtida fördelning av doku-
mentationsansvaret mellan de kulturhisto-
riska museerna i Sverige. Detta förslag har
under året utvecklats och bearbetats och
kommer att presenteras under museivec-
kan 1981.

SAMDOK-sekreteraren har under en ju-
livecka deltagit i årets hemundersökning,
som utfördes av Jämtlands läns museum.

Vid ICOMs generalkonferens i Mexico
City i månadskiftet oktober-november
1980 presenterade sekreteraren SAMDOKs

idéer och verksamhet för den internationella arbetsgrupp inom ICOM som sysslar med museidokumentation, CIDOK.

SAMDOK-bulletinen har under året utkommit med fyra nummer (nr 9–12), som förutom rapporter om samtidsdokumentation vid olika museer innehållit redogörelser för SAMDOK-gruppernas utredningsarbete.

Två informationsskrifter har utarbetats under 1980 – dels en folder, dels en engelskspråkig broschyr med titeln *Today for tomorrow – Museum documentation of contemporary society in Sweden by aquisition of objects*. Den senare publicerades till konferensen i Mexico med översättningsbidrag från Svenska Institutet. I samband med den turné som Nordiska museets vandringstutställning "Sverige igår och idag" företog i Portugal lät Svenska Institutet översätta en uppsats om samtidsdokumentation av Birgitta Conradson till fem språk – engelska, tyska, franska, spanska och portugisiska.

Flottningsmuseum

I maj öppnades Dalälvarnas flottningsmuseum i Gysinge för publik. Museet drivs av en kommunal stiftelse och har tillkommit genom ett flerårigt samarbete mellan en rad museer. De utställda föremålen kommer i stor utsträckning från Dalälvarnas flottledsförvaltning, men tillhör numera Nordiska museet. Museet har redan under sin första säsong lockat inemot 10 000 besökare.

Remisser och utredningar

Under året har sekretariatet tillsammans med avdelningarna handlagt ett femtontal större remisser och utredningar.

Nordiska museet är remissinstans för Riksantikvarieämbetet då det gäller dispensärenden i anslutning till 1927 års kungörelse angående förbud mot utförelse ur riket av vissa äldre kulturföremål. Dessa ärenden handlägges vid avd. Bostadsskick. Beslut i utförelsärenden grundar sig vanligtvis på besiktning av föremå-

len på platsen, i förening med komparativa studier av svensk och utländsk vetenskaplig litteratur. I samband med kvalitetsauktionerna vår och höst hos de större kommunala och privata auktionsföretagen i landet har avdelningen förhandsgranskat och bedömt sådana föremål på vilka 1927 års kungörelse äger tillämpning. Under året har auktionsfirmor i Stockholm, Göteborg, Malmö och Norrköping besökts.

Antalet byggnadsminnesärenden var drygt 30 stycken under året.

Utbildningsfrågor, konferenser, symposier m.m.

Under året har Nordiska museet fortsatt sin verksamhet med vidareutbildning av personal på regionala museer. Under året har Ulla Järlgren, Vänersborgs museum, och Britta Hammar, Kulturen, beviljats sådan vidareutbildning.

Under andra halvan av 1980 har planeringsarbetet påbörjats för den agrarhistoriska konferensen CIMA 6, planerad att äga rum i Stockholm och Julita i september 1981. Konferensen beräknas omfatta ett åttiotal deltagare från tjugofem länder.

Under hösten genomförde Nordiska museet tillsammans med Statens historiska museum med stöd av kulturrådet en konferens om handikappanpassning av museer.

Museets gårdar

Nordiska museets byggnad på Lejonslätten
Inom ramen för åtgärdsprogrammet etapp 1 har den sedan länge efterlängtdade telefonväxeln färdigställts och togs i bruk 1 september.

Större målningsarbeten har utförts i styresmannens kansli (efter en stor vattenskada), i spiraltrapporna, i lokalen för sameutställningen samt på fotosektionen.

Dräktsalen har brandskyddats med brandhårdiga plattor och sedan målats.

Fotolokalerna har blivit större med bättre plats för personalen. I samband med det arbetet försågs lokalerna med en fläktanläggning.

Byggnadsstyrelsen har fortsatt arbetet med byte av gamla elledningar.

Sameutställningen, dräktgalleriet, lek-saksutställningen och möbelkonserveringen har fått nya golvbeläggningar.

Ytterligare en etapp av fasadrenoveringen på absiden (stenrestaureringar och förstärkningar av natursten) slutfördes under året. Inom entreprenaden utfördes även en större mängd plåtarbeten.

Julita gård

På Julita gård har utförts en stor mängd mindre underhållsåtgärder.

Centralmagasinets tak läcker i besvärande utsträckning, trots att Byggnadsstyrelsen lagt ned mycket möda på att försöka täta det. Pengar har nu begärts för en total ombyggnad av taket.

Inredning och utrustning av den vid årets början färdigställda andra magasinsetappen pågick under året. En prutning av utrustningsanslaget med ca 50 % medförde svåra problem med omprioritering och om-disponering av den tänkta magasineringsplanen.

Under året blev slutligen de kompletterande installationerna klara och godkända vad gäller den desinfektionskammare som är byggd i anslutning till centralmagasinet.

Härkeberga kaplansgård

Samtliga byggnader på kaplansgården har rödfärgats för medel, som erhållits ur Kungafonden.

Nordiska museets nämnd

Nämnden har under 1980 haft följande ledamöter: riksdagsledamoten stadskassör Rune Carlstein, ordf., f. riksarkivarien Åke Kromnow, vice ordf. professor Erik Anners, styresman Sune Zachrisson, riksdagsledamoten Stina Eliasson, filosofie licentiaten Barbro Hedwall och författaren Birger Norman, intendent Inger Bongebjerggren och assistent Kerstin Kunelius-Hestrell har varit personalföreträdare i nämnden. Suppleanter för dem har varit intendent

Birgitta Conradson och assistent Ann-Marie Kumlin.

Nämnden har under året hållit 9 st protokollförda sammanträden. Chefen för administrativa avdelningen Greger Oxhammar har varit nämndens sekreterare.

Samfundet Nordiska museets Vänner

Vänföreningens styrelse har under året utgjorts av H.K.H. Prins Bertil, ordf., bankdirektör Lars-Erik Thunholm, v. ordf., direktör Rolf Arfwedson, skattmäst., friherinnan Susan af Ugglas f Lewenhaupt, direktör Erik Elinder, direktör Gillis Tempelman och byggnadsingenjör Lennart Hegert, de båda sistnämnda som suppleanter. Som sekreterare har museets styresman fungerat.

Inköpsnämnden har bestått av H.K.H. Prins Bertil, direktör Rolf Arfwedson och styresmannen.

Samfundets medlemstal utgjorde den 31 dec. 796 personer.

Besöksstatistik

Nordiska museet har under året haft 137 959 besökare, varav 28 638 i grupper (1899 st). Motsvarande siffror 1979 var 161 373, därav 39 594 i 2 389 grupper.

Svindervik hade under året 1953 besökare, Julita: Stora huset 11 427, museet 21 646, Mejerimuseet 7 817, Tyresö slott 4 181, Härkeberga 3 850, Matsgården 1 153 och Forsbacka 454.

Utställningar

Tillfälliga utställningar

Kvar från föreg. år:

Hem och hantverk – hela året

Från nationaldräkt till bygdedräkt – hela året

Levande mönster – t.o.m. 1.3

Lycklig resa – t.o.m. 1.4

Resa i Sverige – hela året

Skinnkläder – hela året

Vem målade bonaderna – hela året

Fågelfångst på Färöarna – t.o.m. 10.2

Jeans och mycket mera – hela året

Upp till kamp mot brännvinsdraken – t.o.m. 2.11

Sticka mönster – t.o.m. 1.4

Nya utställningar

Tusenåriga vardagsföremål – trä från Elisenhof, en by i Schleswig 10.4–2.11
Georg och Edvard Scheutz differensmaskin 11.4–*Estland i Nordiska museet* 8.5–
Några tankar kring E4:an 18.9–18.11
Vårt Land, Vårt Land; Oi maamme Suomi 6.12–
För statlig hushållning under 300 år, Statskontoret 1680–1980 11.12–
Märkdukar och mönsterdukar 26.12–

Utställningar utanför museet

Gud skapade – Linné ordnade. 16.6–17.8. Julita.
Sädesskördens historia. Jordbrukets dag 26.7.
Julita
Mattor ur Hedvig Ulfsparres samling. Sommaren. Forsbacka
Spetsar ur Hedvig Ulfsparres samling. Sommaren. Forsbacka

Vandringsutställningar

Forts från föreg. år:
Sticka mönster. Skellefteå, Lövånger, Byske, Falun, Karlstad, Ystad, Hörby, Halmstad, Norrtälje, Trelleborg.
Tapetserare i arbete. Halmstad, Varberg, Göteborg, Nyköping, Alingsås, Västra Frölunda.
Sverige igår och idag. Producerad för Svenska Institutet. Grekland (Athen, Thessaloniki), Portugal (Lissabon/Estoril, Sétubal).

Publicering

Från Nordiska museet har utgivits

Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok. 227 s.

I serien *Nordiska museets Handlingar*

95 Anne-Marie Ericsson, Arthur Percy. Konstnär och formgivare. 162 s.

96 Eric Johannesson, Den läsande familjen. Familjetidskriften i Sverige 1850–1880. 295, (1) s.

I serien *Svenskt liv och arbete*

32 Sigfrid Leander, Folkbildningens födelse. Anton Nyström och Stockholms arbetareinstitut 1880–1980. 174 s.

I serien *Rapporter från Kulturhistoriska undersökningen (KUR)*

6 Lena A:son Palmqvist, Bruket av våtångarna vid Nötmyran, Västerfärnebo socken. Ångbruket och bebyggelsen i Hedbo by, 60 s. Nordiska museet och Länsstyrelsen i U-län.

I serien *Anläggarna. Rapport*

3 Barbro Flodin, Skurubroarna – en etnologisk studie av två brobyggen. 96 s.

Fristående böcker

Eva Dyrssen & Katarina Årre, Gamla ljuskronor av glas och bergkristall. Typbeskrivning och vård. 69, (1) s.

Brita Stjernswärd, Skånskt herrgårdsfolk. 270, (2) s.

Marianne Olsson, Fiskarstan – om Öster i Söderhamn. 56 s. Nordiska museet och Länsmuseum Gävle.

Today for tomorrow. Museum documentation of contemporary society in Sweden by acquisition of objects. Samdok. 63 s.

Översikt över kulturinventariet. Efter Outline of cultural materials, utg. av Human relations area files, Inc. New Haven, USA. Svensk bearb. .... Kerstin G:son Berg. 2 omarb. uppl. 201 s.

Inga Wintzell, Sticka mönster. 2:a tryckningen. 111 s, 16 pl. s.

Kataloger och vägledningar

Allmogekulturen i Estland. Kort översikt. 82 s.

Tag och läs! Böcker från Nordiska museet. 64 s.

Opas. Nordiska museet'in kokoelmat, Tukholma. Suomennos ruotsinkielestä Eila Appelgren. 32 s.

Informationer och meddelanden

Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek, 1980. 65/66, 86 s; 67, 33 s; 68, 55 s.

Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen. 104. 48 s.

Samdok. Bulletin från rådet för samtidsdokumentation vid kulturhistoriska museer. 9–12. 12 s.

Market of Ideas. 21, 14 s; 22, 16 s; 23, 12 s.

Publikationer utgivna på andra förlag i samarbete med Nordiska museet

Rig, årg. 63. 143 s. Utg. av Föreningen för svensk kulturhistoria i samarbete med Nordiska museet och Folklivsarkivet i Lund.

Lena A:son-Palmqvist

Bruket av våtångarna vid Nötmyran, Västerfärnebo socken. Ångbruket och bebyggelsen i Hedbo by. *Kulturhistoriska undersökningens rapporter.* 60 s.

Decentraliserad textilindustri. Förlagssystemets utveckling i Marks härad under senare delen av 1800-talet. Konsthögskolans arkitekturskola. 68 s.

En handelsmansgård på Ljusterö. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 104*, s. 42–48.

Skyttorp – bostadsbyggande och bebyggelseutveckling. *Fataburen*, s. 76–89.

Töreboda: Bostadsbyggande 1860–1980 – några milstolpar. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 104*, s. 20–31.

Red. Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 104 (tills. m. M. Szabó).

Stig Appelgren

Rev. och kompl. Litteraturförteckning. *T. Almqvist, H. Johansson & L. Simonsson, Vad folket byggde. 2 uppl.* 1979. S. 105–108.

Estland och Nordiska museet. *Allmogekulturen i Estland. Kort översikt.* S. 66–70. Summary s. 77–78.

Litteratur i anslutning till uppsatserna. *Allmogekulturen i Estland. Kort översikt.* S. 79–82.

Red. Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek (tills. m. Bo G Nilsson).

Jonas Berg

Dräktdockor – Hazelius' och andras. *Fataburen*, s. 9–28.

Votivskepp. A. Nilsson, *Kyrkskeppen berättar om sjöfart och historia på Öland*, s 9–15.

Plans for a Swedish agricultural museum at Juliata. *Acta museorum agriculturæ Pragæ (AMA) 14: 1–2*, 1979, s. 20–26.

Ingått i redaktionskommittén för Samdok.

Bidrag i SMF-nytt.

Kerstin G:son Berg

Don för konservering av födoämnen. 84 s.

Storbåten i Roslagen. *Budkavlen 1977–1978 (tr. 1979)*, s. 5–14.

Översikt över kulturinventariet. Svensk bearbetning. 2 uppl. 201 s.

Samordnande nomenklatur – drömmens uppfyllelse hägrar fjärran. *SMF-nytt 6*, s. 6.

Ingrid Bergman

Bruk och återbruk. Återanvändning av gamla kläder i bondesamhället. *Fataburen*, s. 139–148.

Kommentarer kring Sveriges första folkdräktsfrimärken. *Hemslöjden 2*, s. 7–8.

Eva Lis Bjurman

En fotboll av hopskrynklade tidningar. Nordiska museets insamling av hemgjorda leksaker. *Rig 63*, s. 81–83.

Stefan Bohman

Folkmusiken. *Boken om Skansen*, s. 148–149.

Musik till arbetet. *Företagshälsövärd 2*, s. 1, 8–9.

Folkmusiken och klasserna – ett diskussionsinlägg. *Folkets historia 2*, s. 16–22.

De första körerna. *Körsam Information 2*, s. 29–30.

Gunilla Cedrenius

Tobaksmuseet. *Skansens hus och gårdar*, s. 873–878.

Informationsfolder om Samdok.

Bidrag i SMF-nytt.

Samdok. Bulletin 9–12. Redigering, artiklar, notiser.

Birgitta Conradsson

Kontorsliv på 1930-talet. *Fataburen*, s. 47–60.

Svenska skyltar. 83 s. (tills. m. Olle Nettle).

Swedish museums in our times – and their achievement in documenting the present. *Current Sweden 257*, s. 1–6 (även i tysk, fransk och spansk övers.).

Ingått i redaktionen för Samdok.

Åke Daun

Boende och livsform. I samarbete med Siv Ehn... *Folksamts skriftserie 146*. 301 s.

Vandalisering och livsmönster. *Tvärnsnitt 4*, s. 17–23.

Marxistisk eller liberal etnologi? *Nord-Nytt, Nordisk etnologisk orienteringstidskrift 8*, s. 25–27.

Till kampanjen "Botkyrka min kommun" koppelas unikt forskningsprojekt. *Folksam 6*, s. 4–5.

Recension:

Marianne Wiktorin, "Bostad åt alla?" Om svaga grupper på bostadsmarknaden. *Tiden*, s. 667–670.

Kulturartiklar och recensioner i Dagens Nyheter.

Maud Ehrnberg

Dagens modeföreteelser och syntetmaterial intresserar Nordiska museets textilavdelning. *Samdok 11*, s. 10–11.

Per H. Falk

Två signerade provinsmöbler. *Fataburen* 1980, s. 120–130.

Barbro Flodin

Skurubroarna – en etnologisk studie av två brobyggen. *Anläggarna. Rapport* 3. 96 s.

Eva Fägerborg

Skyttorp – porträtt av en svensk tätort. *Fataburen*, s. 60–75.

Birger Grape

Finsk rapport om samtidsdokumentation. *Samdok* 12, s. 8.

Ulf Hamilton

Ledare och artiklar i SMF-nytt.

Recension:

Vårda! Bevara! Museerna och föremålsvården. Kulturhistoriska undersökningens rapporter 1980:2. – Museer behöver goda register. Kulturhistoriska undersökningens rapporter 1980, prel. rapport. *Svenska museer* 3, s. 38–40.

Anna Hansson

Muséer åt alla. *SMF-nytt* 8, s. 4–8.

Mats Hellspong

Börje Hanssen 1917–1979. *Institutet för folklivsforskning vid Nordiska museet och Stockholms universitet. Meddelanden* 1, s. 6–10.

Recension:

Ragnar Blomqvist, *Lunds historia* 2. *Rig* 63, s. 102–103.

Elisabet Hidemark

Ett arbetarhem på 1890-talet. *Fataburen*, s. 29–37.

Barbro Hovstadius

The burial regalia of Karl IX and Queen Kristina. *Livrustkammaren* 15:6, s. 161–184.

Karl IXs och Kristina den äldres begravningsregalier. *Livrustkammaren* 15:6, s. 185–196.

Lite historik kring märkdukar. *Året runt* h. 14.

Rolf Kjellström

Den glömda expeditionen. *Fataburen*, s. 90–100. Lappvistet. *Skansens hus och gårdar*, s. 487–503.

Bengt af Klintberg

Hallå där – köp blåbär! Rim och ramsor sammanställda! 227 s.

Svenska trollformler [Antologi med inledning och kommentar] [Ny uppl.]

Hejnumkärningen. *Botare. En bok om etnomedicin i Norden. B. G. Alver* . . . S. 9–52.

Mexicans and giraffes: doodles among Swedish school children. *Folklore on two continents. Essays in honor of Linda Dégh*. S. 187–201.

Hallå där många gånger. Om rim och ramsor i Sverige i dag. *Lyrikvännen*, s. 80–89.

Två koläsningar. *Lyrikvännen*, s. 198.

Jan Erik Volds cirklar. *Lyrikvännen*, s. 242–251.

Förord till Sverige-avsnittet i *Barnets kulturhistorie i Norden*, s. 147–149.

10 artiklar om gåtor med anledning av en insamling. *Land* 18, s. 8; 20, s. 13; 24, s. 3; 28/29, s. 12; 33, s. 3; 34, s. 8; 36, s. 5; 37, s. 3; 38, s. 25; 45, s. 9.

Recensioner:

C.-H. Tillhagen, *Folklig ordkonst. Land* 11, s. 8.

Göran Palm, *Mannens dikt om kärlek. Land* 22, s. 8.

Folkmusikboken. *Land* 33, s. 8.

Ulf Palmenfelt, *Gotländska folksånger. Folkets historia* 4, s. 44–45.

Anita Larson

Harald Qvistgaards publicerade skrifter 1960–1979. *Harald Qvistgaard. Hyllningsskrift i anledning av 85-årsdagen den 22 september 1980*. S. 17–20.

Bo G. Nilsson

Tryckfrihetsprocessen mot Napoleon Berger 1838. *Folkets historia* 4, s. 2–18.

Recensioner och bokanmälningar i *Folkets historia* och i *Förr och nu*.

Red. Bibliografiska meddelanden från Nordiska museets bibliotek (tills. m. Stig Appelgren).

Maj Noderman

Jöns Ljungberg – den konstnärlige tullvaktmästaren i härjedalsfjällen. *Fataburen*, s. 149–191.

Jöns Ljungberg – den konstnärlige tullvaktmästaren i härjedalsfjällen. *Fornvårdaren* 17. 47 s.

Eva Nordlinder

Recension:

Folkmusikboken. *HiFi & Musik 11*.

Recensioner av folkmusikskivor. *HiFi & Musik*.

Inger Nyman-Elofson

Vårda fanor. *Fanor och banderoller. Brevskolan* (tills. m. I. Rundström och I. Wahlström).

Bengt Nyström

Den okända dokumentärfilmen. *Fov-nytt 3*, s. 4.

Filmen och de svenska museerna – en konturteckning. *Fov-nytt 3*, s. 5.

Filmen och de svenska museerna 2. *Fov-nytt 4*, s. 10.

SAMDOK-dokumentation och regional forskning. *Svenska museer 1*, s. 1–2.

Museiveckan 1980 – planering, forskning, samordning och behovet av ett kansli. *Svenska museer 2*, s. 1–2.

Svenska museer – ett språkrör för svenskt museiväsen? *Svenska museer 4*, s. 1–3.

Gunnar Wennerberg, Alf Wallander och sekelskiftets överfångsglas i Sverige. *Svenskt jugendglas. Överfångsglas 1898–1918. Nationalmusei utställningskatalog 440*, s. 12–16.

Täcken. Utställningskatalog. Södermanlands museum, Nyköping.

Bundet och flätat. Utställningskatalog. Södermanlands museum, Nyköping.

Recensioner:

Museumsnytt 1/80. *Svenska museer 2*, s. 32.

Meddelanden från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek. *Svenska museer 2*, s. 32.

Vägvisare till kyrkorna i Stockholms län. *Svenska museer 3*, s. 37.

Vem ska rädda bilden? *Svenska museer 3*, s. 40.

Redigerat:

Svenska museer.

Fov-nytt, Film och video på museer, utg. av Svenska museiföreningens film- och videokommitté.

Marianne Olsson

Bindmössa och kaveldon. Om Nordiska museets tidigaste insamling i Västmanlands län. *Hemslöjden 2*, s. 16, 17, 40.

Drömmar och verklighet. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 104*, s. 3–6.

Fiskarstan – om Öster i Söderhamn. 56 s.

Mats Rehnberg

Hejarn borrar, släggan slår! Svensk folkdiktning kring arbetslivet. 123, (2) s.

Kring Stockholms universitets tillkomst och särart. *Tal över blandade ämnen. Collegium curiosorum novum. Årsbok*, s. 119–138.

Folkloristiska inslag i olika tidevarvs idéströmningar kring det egna landet. *Tradisjon 10*, s. 17–32.

Andreas Lindblom. *Svenskt biografiskt lexikon*, 23, s. 308–311.

Förord till *Annette Rosengren, När resan var ett äventyr*, s. 7–8.

Förord till *Sigfrid Leander, Folkbildningens födelse. Anton Nyström och Stockholms arbetareinstitut. 1880–1980*. S. 7–9.

Förord till *Mat och dryck i Sverige. Litteraturoversikt utarb. av Hans Blomqvist*. S. 7.

Redigerat *Gastronomisk kalender 1981*.

Annette Rosengren

När resan var ett äventyr. 1979. 165 s.

Användning av djupintervju – ett exempel. *Delegationen för långsiktigmotiverad forskning. Rapport 26–28*, s. 51–55.

Glimtar ur minoriteters liv i Sverige: Estländare. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 104*, s. 37–41.

Törebodabor i bild. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 104*, s. 31–36.

Kansliet flyttar. *Svenska museer 1*, s. 30.

Inger Rundström

Vårda fanor. *Fanor och banderoller. Brevskolan* (Tills. m. I. Nyman-Elofson o. I. Wahlström).

Ebbe Schön

Julen förr i tiden. 127 (1) s.

Redaktör för *Fataburen 1980*.

Recensioner och artiklar i pressen, framför allt i *Land*.

Jan-Öjvind Swahn

A story-teller's tales. Folk tales from Kammu 2. *Scandinavian Institute of Asian Studies. Monograph Series 40*. 1979. 185 s. (Tills. m. K. Lindell o. D. Tayanin).

”Vem sade ordet skål här vid bordet?” Kåseriska notiser om snapsvisor. *G. Rygert, Visor för törstiga. Dryckesvisor samlade*. S. I–XV.

Litteratur 1935–78 rörande möbler i svensk högreståndsmiljö t.o.m. empiren. Selektiv bibliografi. S. Wallin, Nordiska museets möbler från svenska herremanshem 3: 1800-talet... 1979. S. LXXII–LXXV.

Om potatis (speciellt då Felix). [14 s.].

Matsvensken [Text till stillbildssvit för vandringsutställningen Sverige igår och idag 1979. 10 s. Stencil.

Berättelsen om en saga. *MusikDramatik 1/2*, s. [IV].

スウェーデン民話集 メッセリア 菅原邦城訳 [Messeria och andra svenska folksagor. I övers. av Kunishiro Sugawara]. Kyoto. 260, (4) s.

Den man älskar den agar man – tror du på det? *Kan man klara barnuppföstran utan smisk och dask?* [Utg. av] *Justitiedepartementet*. S. 10.

Artiklar och recensioner i dags- och veckopress. Recensioner för Bibliotekstjänsts sambindningskataloger.

Chefred. Bra Böckers lexikon 22–24. 343, (1); 351, (1); 351, (1) s.

Chefred. Matnyttigt. Information till restauranger och storhushåll.

Mátyás Szabó

Ethnological Finno-Ugric research in Sweden. Institutes and organisations specializing in Finnish and Lapp culture. *Ethnologia Fennica*, s. 132–143.

The Architecture of Békevár. *Békevár: Working papers on a Canadian prairie community*. Ed. Robert Blumstock. *National museum of man – Mercury series. Canadian centre for folk culture studies. Paper 31*, 1979, s. 210–256. (Tills. m. H. Stålfelt–Szabó.)

Clearing of stony ground and cultivation in Sweden. An interplay between expertise, organisation, and technique. *Tools & tillage 4*, s. 3–35.

Két vélemény a Magyar Néprajzi Lexikonról. *Etnographia 91*, s. 479–486 (tills. m. K. Vörös).

Svensk kultur – en helhet. *SMF-nytt 12*, s. 18.

Kulturhistoriska undersökningen 1980. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 104*, s. 1–2.

Recensioner:

Korsikas herdar. Relikt eller yttre tvång. Rec. av Gunnar Alsmark, Herdar på Korsika. *Rig 63*, s. 126–133.

Threshing and winnowing i Norge. Rec. av Jon Bergsåker, Tust og tresking. Ei etterrøking kring før-maskinelle korntreskings- og kornreinsningsmåtar i Noreg. *Ethnologia Scandinavica*, s. 198–199.

The Chalet system of Iceland. Rec. av Egon Hitzler, Sel-Untersuchungen zur Geschichte des isländischen Sennwesens seit der Landnahmezeit. *Ethnologia Scandinavica*, s. 200–202.

Red. Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 104 (tills. m. L. A:son-Palmqvist).

Annika Tyrfelt

Radhus i Åkersberga. Rapport från 1979 års hemundersökning. 25 s. (stencil).

Hempoolens stockholmsundersökning, praktik och metodik. *Svenska museer 1*, s. 10–14.

Ingrid Wahlström

Vårda fanor. *Fanor och banderoller*. Brevskolan 1980 (tills. m. I. Nyman–Elofson o. I. Rundström).

Per Westberg

”Fullständig punschkonsert” eller ”En tjugande vrå af verden”. *Sommarsegling. Svenska Kryssarklubbens årsbok*, s. 254–257.

”Timmermans häftighet i Briggen Mary”. *Longitude 16*, s. 63–65.

Pablo Wiking-Faria

Dalplogen blir järnplog. Plogens utveckling och ekonomiska betydelse i Dalarna under 1700-talet. Uppsats i ekonomisk historia vid Stockholms universitet (stencil). 148 bl.

Från husbehovsfiske till nöjesfiske. *Sörmlandsbygden 1981* (tr. 1980), s. 157–173.

Kersti Wikström

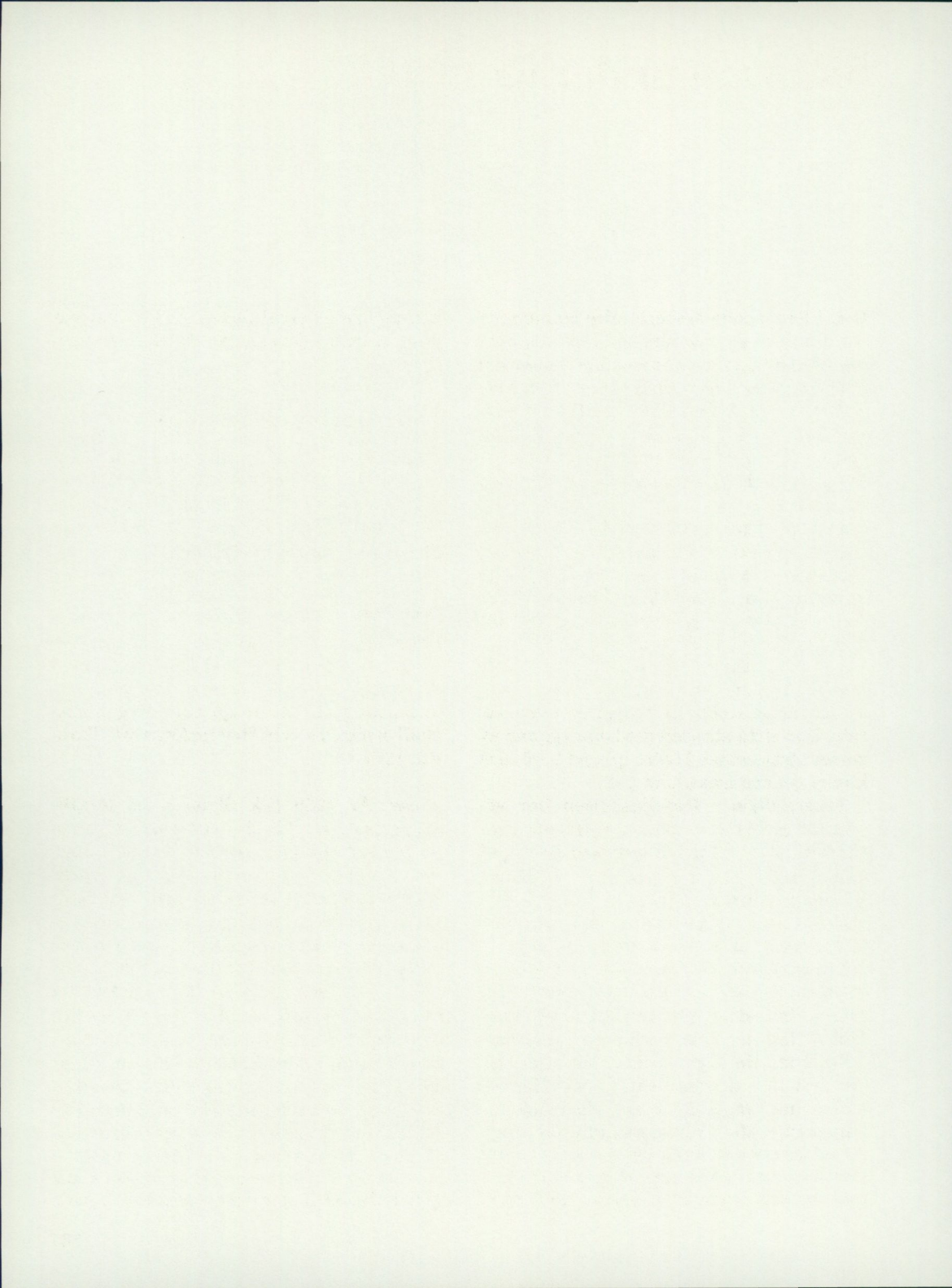
Red. katalog till utställningen Estnisk konst och kultur – 35 år i Sverige, Kulturhuset, Stockholm. 48 s.

Inga Wintzell

Jesper – och hans kläder. *Samdok 12*, s. 5.

Annika Österman

KU:s kampanj att värva nya meddelare. *Meddelanden från Kulturhistoriska undersökningen 104*, s. 7–9.

Skansen under år 1980

Den i föregående årsberättelse omnämnda planeringen av nybygge för Klädkammaren på den gamla ridhustomten väster om Stads kvarteret har under året fortsatt. Stiftelsens huvudmän har beviljat ett särskilt anslag på 7,5 miljoner kronor för projektets genomförande under förutsättning att stadens fastighetskontor fungerar som byggherre.

Återuppbyggnaden av Skånska Gruvan som lagerlokal för byggmaterial m.m. har påbörjats. I samband härmed har Byggnadsstyrelsen anslagit medel för uppförande av en passage genom huset in till det därinnanför liggande berggrummet.

I Verkstadshuset har en ny entré tagits upp till bottenplanet, snickar- och elverkstäder färdigställt och trapphuset renoverats. Den sista etappen med ombyggnad av personalutrymmen i bottenplanet beräknas kunna genomföras under 1981.

Arbetsmiljön i Hazeliusporten har väsentligt förbättrats genom nybyggnad av två vaktkurer liknande dem som används i tunnelbanan, så att personalen nu slipper tjänstgöra utomhus året om.

Park- och trädgårdsavdelningens s.k. bänkplats mellan Soldattorpet och Folkets Hus har flyttats till den tidigare personalparkeringen nordost om Sollidsporten och skall i fortsättningen användas för drivbänkar, lagring av jord och andra material.

De sluttande vägarna från Bollnästorget ner mot den tidigare entrén vid Hasselbacken har länge vållat underhållsbekymmer, därför att varje regn förflyttar stora grusmängder och förstör vägbanorna. Nytt avloppssystem för dagvatten har installerats för den norra av vägarna, som näst-

kommande år skall förses med en beläggning av ljusst oljegrus, för att likna en vanlig grusväg.

Kulturhistoriska avdelningen

Under året har både påbörjats nyanläggningar och genomförts ett stort antal underhållsarbeten. Där inte något annat anföres nedan har alla dessa arbeten utförts av Skansens byggnadsavdelning.

Nyanläggningar

Bagarstuga. Skansen har förvärvat en bryggstuga från Åflo i Offerdals socken i Jämtland, som skall tjäna som bagarstuga i anslutning till Älvrosgården. Byggnaden skall nedtagas och återuppföras på Skansen 1981.

Kiosk. År 1968 fick Skansen en försäljningskiosk intill Biologiska museet i gåva av den sista innehavarinna, Gunhild Zander. Kiosken byggdes till 1897 års stockholmsutställning och är sannolikt den äldsta bevarade i sitt slag i landet. Med utgångspunkt från fotografier från 1897 och tiden närmast därefter har kiosken återställt i sitt ursprungliga skick och flyttats upp till Skansen invid bilbanan mellan Fröstorps och Bragehallen. Den har därigenom kommit i lämplig miljö. Fröstorps byggdes 1897, och även Bragehallen ingick i 1897 års utställning och blev efter dess slut flyttad till Skansen. Kioskens renovering kommer att avslutas 1981. Den har skett i samarbete med Sveriges Kioskägares Riksförbund och till stor del på dess bekostnad.

Underhållsarbeten

Bageriet. För att underlätta den livliga bageriverksamheten och skydda huset mot kondensfuktighet under vinterhalvåret har innanfönster tillverkats för bottenvåning-en.

Bergsmansgården. Greksåarbodens torvtak har länge varit i dåligt skick och i behov av omläggning. Det har visat sig nästintill omöjligt att skaffa god torv för takläggning i stockholmsregionen. Därför har vi här provat en ny metod. Sedan takunderlaget av bräder delvis förnyats samt klätts med underhållsfri takpapp och Platonmatta lades ett rutnät av kantställda fyrtumsbräder över hela taket. Takkanter och vindskivor kläddes med björknäver. Jord fylldes i rutverket till några centimeters höjd över bräderna. Hela taket såddes med gräsfrö, och allt täcktes med gles säckväv för att hindra jordflykt innan gräset rotat sig ordentligt. Arbetet genomfördes på hösten, och gräset hann växa upp genom säckväven före vintern.

Också Yrstatorpsbodens tak har varit skadat. Där består takunderlaget av tätställt, mycket klent rundvirke, som syns inne i huset, och som på översidan klätts med flera lager näver under torven. För att säkert få taket tätt bekläddes detta ursprungliga undertak med ett skikt spontade bräder, takpapp och Platonmatta. På detta har sedan lagts ett rutverk av bräder som på Greksåarboden. Arbetet skall färdigställas under 1981.

Biologiska museet. Under den fortsatta reparationen av Biologiska museet har den tidigare lägenheten för museets intendent omvandlats till en kombinerad föreläsning- och utställningssal med tillhörande biutrymme för lagring av stolar och utställningsmaterial. En toalett för publiken har byggts invid entrékorridoren, och en arbetslokal för konservatorn har i det närmaste färdigställts.

Bollnässtugan. Byggnadsarbetena i samband med husets flyttning har fullbordats,

golvet lagts in och spisarna murats på nytt. Vardagsstugan och helgdagsstugan har fått elradiatorer monterade under de fasta bänkarna, och det är nu möjligt att hålla en jämn temperatur i huset. Detta har varit en förutsättning för konserveringen av interiörmålningen, vars första etapp genomförts under ledning av konservator Lars Göthberg.

Bondegatan 50. Trappan upp till Arbetarostaden och Gravörverkstaden har reparerats.

Delsbogården. För att förbättra Delsbogårdens strömförsörjning och samtidigt kunna avlägsna en starkströmskabel från ett utsatt läge på berget nordöst om gården har en omläggning gjorts med kabeldragning genom grundmurarna till mangårdsbyggnaden, Edsängs- och Sunnanåsstugorna och tvärs över gårdstunet.

Ekshäradsgården. Invändig målningsrenovering av köket, förstugorna och stora salen i övervåningen.

Köket. Väggarna är limfärgsmålade direkt på kalkputsen. Lagning av lösa putsdelar vid hål och sprickor med gips. Borttvättning av den gamla färgen. Strykning med tunn limlösning och därpå en grå bottenfärg, som sedan stänktes i två färgtoner, engelskt rött och svart.

Förstugan b.v. Väggarna är strukna med ljusgrå limfärg och dekorerade med stiliserad marmorering i grönt, gult och svart. Svåra läckskador. Efter kopiering av det gamla mönstret, borttvättades den gamla färgen. Strykning av panelen med oxanolja en gång och tunn plastbinder en gång. Därefter strykning av den ljusgrå bottenfärgen, bruten med grön umbra och svart, på vilken sedan mönstret överfördes och målades.

Förstugan ö.v. Väggarna stänkta i engelskt rött, svart och vitt på en ljusgrå grund. Svåra läckfläckar. Efter isolering med oxanolja (utspädd), strykning med limfärg och stänkning. Sockeln (limfärg) bruten med brun umbra och bensvart.

Stora salen ö.v. Väggarna spända med väv samt klistrade med papper, rivet i ark, limmade och strukna med limfärg. Kring fönstren feta missfärgningar som schellackerades. Limkridering på nytt papper. Lätt avtorkning av väggarna med en fuktig svamp, samt slutligen strykning med limfärg, bruten med ljusocker.

Samtliga tak i ovanstående rum nedtvätade och isolerade med oxanolja före strykning med limfärg.

Glashyttan. Större delen av golvet mellan ugnarna och utrymmet för publiken har förnyats.

Gubbhyllan. Vid ett våldsamt slagregn den 31 maj, som förde med sig slam och växtdeklar från berget invid rulltrappan, blev en dagvattenbrunn igensatt nedanför Gubbhyllans baktrappa. Hela trappschaktet fylldes med vatten och av trycket pressades dörren ur läge. Det lerblandade vattnet störtade in i föreläsningssalen, som fylldes till flera decimeters höjd. Hela golvet fick läggas om, elinstallationer förnyas och samtliga inventarier tvättas. Genom att också tegelväggarna sugit upp mycket vatten tog torkningen så lång tid att salen blev obrukbar för resten av året.

Lappvistet. Njallan har under hösten varit nedtagen till Nordiska museet för kopiering i samband med uppbyggandet av museets nya sameutställning.

Moragården. Porten mellan fähuset och källarboden har till större delen förnyats.

Oktorpsgården. Takfönstrets karm har reparerats och blyinfattningen till glaset förnyats.

Seglora kyrka. Kyrkan är öppen varje dag och hålls konstant uppvärmd till mellan 18 och 20 grader. Värmeförlusterna genom de stora fönstren blir ganska betydande. Därför har enkla innanfönster tillverkats, som ytterst obetydligt stör interiören och som kan tas helt bort under sommarhalvåret.

Skogaholm. Ommålning av ett golv i formaket invid salen i huvudbyggnaden. Golvet, målat i parkettmönster (ekimitation) med en marmorfris (vit och grå marmor), var starkt nednött och hade dessutom gulnat betydligt. De ursprungliga kulörerna fanns dock bevarade i inre hörnen. Sedan den gamla färgen borttagits, ströks golvet med oljefärg två gånger och halvmatt oljefernissa en gång.

Justering och utvändig ommålning av samtliga fönster i huvudbyggnaden. Några fönster utbyttes mot nyttillverkade. Justering av bottenpartiet till fönsterdörren i salen ut mot parterren.

Staketet som inramar mangården, och som har sin förebild på Kristineholm i Uppland, har under året nyttillverkats. Uppmonteringen är påbörjad.

Ytterdörren till lusthuset från Bellmangatan 30 har grundligt reparerats.

Skånegården. Detaljarbeten i stallängans inredning har utförts och beräknas avslutade under 1981. Gårdsplanens dränering mot den västra logen har förbättrats.

Sparbanken. Den stora porten invid husets sydöstra hörn har målats med oljefärg.

Väla skola. Samtliga fönster har skrapats, oljats, kittats och målats en gång med oljefärg.

Öppethållande, aktiviteter

Under det gångna året har större programaktiviteter i ökande omfattning producerats i samarbete med programavdelningen. All sådan programverksamhet, exempelvis "husesyn" i Skogaholms herrgård och i Delsbogården, redovisas av programavdelningen. Kulturhistoriska avdelningen svarar däremot ensam för den verksamhet som syftar till att kontinuerligt levandegöra husen, dvs. det dagliga sysslandet i hus och gårdar, sommarmånadernas smör- och osttillverkning i Fäboden och hantverkarnas arbete i Stads kvarteret. Avdelningen ansvarar också bl.a. för det traditionella pryddandet av husen inför julen. Man har

dukat julbord i Delsbogården, Ekshäradsgården, Oktorpsgården och Statarlängan och klätt julgranar i Posthuset, Statarlängan och Väla skola.

De kulturhistoriska byggnaderna har under året hållits öppna i sedvanlig omfattning. Under sommarmånaderna har flertalet av de större anläggningarna varit öppna varje dag. Under det övriga året har öppet-hållandet varit koncentrerat till söndagarna. Gubbhyllan, Oktorpsgården, Seglora kyrka och Älvrosgården har dock varit öppna dagligen hela året. Bollnässtugan, som varit stängd sedan 1979 på grund av flyttning och restaurering, kunde åter öppnas för publik den första juni och har sedan dess varit öppen varje dag. Några hus har under sommaren hållits tillgängliga även på kvällstid. Från juni till augusti var Bollnässtugan och Delsbogården öppna till kl. 20.00, och under juli månad dessutom Skogaholms manbyggnad lika länge. Linberedningsverket, där man visar beredning av lin på mekanisk väg med hjälp av vattenkraft, har varit i gång under juli och augusti.

Nedanstående sammanställning visar hur öppet-hållandet i hus och gårdar fördelat sig över året:

Månad	Antal byggnader		Öppet-tider
	vardagar	söndagar	
Januari-april	5	15	11-15
Maj	15	16	11-15
Juni-augusti	23	23	11-17
	2 (3)	2 (3)	11-20
September	6	14	11-15
	3	3	11-17
Okt.-dec.	5	15	11-15

Glashyttan har sedan starten 1936 arrenderats av Ture Berglund, som svarat för drift och öppet-hållande. Verksamheten har framför allt varit i gång under sommarmånaderna. Under året avvecklade han sitt kontrakt med Skansen, och hyttan kommer från årsskiftet att arrenderas av Göran Hammar.

Krukmakeriet arrenderas sedan 1978 av Peter Asshoff, som arbetar i verkstaden he-

la året, under vinterhalvåret dock endast på söndagarna.

Smedjan har de senaste åren varit utarrenderad till en smed, Annika Söderström, som ansvarat för att verksamhet bedrivits där under två kortare perioder vår och höst.

Som vanligt har värddar och värdinnor i hus och gårdar demonstrerat olika former av handaslöjd, i första hand textil slöjd. Kardning, spinning, vävning, täckstickning, näversömnad, tvåändsstickning, nålning och bandvävning har visats regelbundet under året. Bl.a. har hälsingetäcken kopierats i Delsbogården för att användas i gårdens sängstuga. Under elva sommarveckor var Skansens fåbod öppen och då tillverkades nästan dagligen ost och smör i eldhuset från Dovsbodarna i Älvdalen.

Skansens Borgerskap är en ideell sammanslutning av yrkesmän representerande 16 olika hantverksyrken. Under s.k. hantverksdagar arbetar ett urval av "borgarna" i Stads kvarterets olika verkstäder och demonstrerar sina yrken. Förra året gjordes ett försök med flera hantverksdagar med färre representanter varje gång, detta för att uppnå en bättre täckning över året. Spridningen över året medförde dock att antalet öppna verkstäder per dag blev så litet att besökarna fick svårigheter att hitta dem. Därför har man i år återgått till att ha färre men större hantverksdagar. Under 1980 har publiken kunnat studera levande hantverk under 18 dagar i Stads kvarterets verkstäder.

I Stads kvarteret har man också i Garveriet demonstrerat tygtryckning med gamla tryckstockar. Den verksamheten har främst varit i gång under sommaren.

De kulturhistoriska byggnaderna har i ökande omfattning utnyttjats för fotograferingar och filmningar av både dokumentär och kommersiell karaktär. Bland de inspelningar som gjorts under året kan nämnas TV1:s julaftonsprogram "Kuse och kaka, låt oss få smaka", som spelades in under perioden 11/11-17/12. Inspelningarna skedde i den för ändamålet iordningställda Kyrkhultsstugan under medverkan av bl.a. Ebbe Schöön på Nordiska museet. Nordisk

Videoproduktion spelade under året in två barnfilmer, "Den fattige glasblåsaren" och "Bröllopsgåvan", i olika miljöer på Skansen. Båda filmerna sändes under julhelgen i TV1.

Undervisning

All undervisning på Skansen, för grund- och gymnasieskolan, sköts av Nordiska museets undervisningsavdelning. Framför allt har studiepaketet "Arbete på en gård", förlagd till Oktorpsgården, och det nyframtagna materialet till "Att var 12 år 1910" blivit flitigt utnyttjade. De vänder sig båda till årskurs 6. Museilärarna har också gjort en rad visningar av julborden i de kulturhistoriska husen samt ordnat tillverkning av julgransprydnader för lågstadiet i Väla skola.

Kulturhistoriska avdelningen har som medarrangör medverkat i Medborgarskolans studiecirkel "Öppen härd och data-spis", förlagd till Skansen. Bland övriga kurser på Skansen kan nämnas: "Växtfärgning" och "Ull- och linspinning" (Stockholms läns hemslöjdsförening). Medborgarskolans kurs i möbelstilar, Handarbetets Vänners kurs för blivande textilkonsulenter samt kurser i korg- och rotflätning. Konstfackskolan har regelbundet förlagt undervisning till Skansens kulturhistoriska anläggningar. För arkitektstuderande vid Tekniska högskolan och för de studerande i folklivsforskning (etnologi) vid Stockholms och Uppsala universitet är Skansen ett ofta utnyttjat studiefält.

Skansens guideverksamhet har administrerats av informationsenheten. Under perioden 12/5–31/8 utgick dagligen sju guidade rundvandringar till de kulturhistoriska anläggningarna. Under perioderna 1/4–11/5 samt 1/9–30/9 utgick tre rundvandringar dagligen. Samtliga turer har varit kostnadsfria och utförts på svenska, engelska, tyska eller franska. Guiderna har dessutom tjänstgjort i en informationskiosk samt har haft ett större antal förhandsbokade turer

mot extra avgift. De har även medverkat vid olika specialarrangemang, t.ex. kongresser och studiebesök. Sammanlagt har ett tiotal guider varit anställda under säsongen.

Beträffande guidade rundvandringar till de zoologiska anläggningarna hänvisas till redogörelsen för Skansens zoologiska avdelning.

Resor och konferenser

Nils Erik Baehrendtz, Arne Biörnstad och Mats Janson deltog 31/8–4/9 i det Europeiska Friluftsmuseiförbundets nionde möte, som ägde rum i Oslo och Lillehammer.

Övrig verksamhet

Genom tillfällig anställning av en arbetskraft under november–december har ett stort antal fotografier blivit monterade och tillförts avdelningens arkiv.

Med hjälp av bibliotekarie från Nordiska museet har katalogisering och uppordning av avdelningens bibliotek påbörjats under året.

I samarbete med B. O. Santessons tenngjuteri och Nordiska museet har Skogaholms kök, Ekshäradsgården och Bollnässtugan försetts med tennfat och -tallrikar gjutna i äldre gjutformar för att ersätta de värdefulla tennföremål, som på grund av stöldriskan tidigare återförts till Nordiska museet.

För att till Café Petissans uteservering erhålla stilenliga kafémöbler har Skansen genom Grythyttans stålmöbler låtit kopiera ett 40-tal kaféstolar av en typ som var vanlig vid sekelskiftet. Dessutom har ett antal bord och soffor av gjutjärnstyp inköpts till serveringen.

För en kommande uppsats i kommunhistoriken Sköllersta kommun, del 2, har Mats Janson påbörjat en genomgång av i första hand det omfattande arkivmaterial från Skogaholms bruk som numera ägs av Svennevads hembygdsförening i Närke. Bidrag har erhållits ur Berit Wallenbergs stiftelse

för konst- och kulturhistorisk forskning samt av Hallsbergs kommun.

Arbetet med nyttgåvan av Skansens hus och gårdar, som pågått under hela 1970-talet, intensifierades under året, och i december kunde tryckningen av boken äntligen avslutas. Den första versionen av Skansens hus och gårdar kom ut 1953 och var en beskrivning av Skansens samtliga kulturhistoriska miljöer. Redan 1970 drogs riktlinjerna upp för en ny upplaga av den då sedan länge slutsålda boken. Tanken var att anläggningarna skulle publiceras häftesvis på svenska och engelska. Dessa häften skulle sedan ingå i en pocketbok i två delar, en för landsbygdens och en för stadsbygdens hus. Boken skulle föreligga i en svensk och en engelsk version. 12 delhäften färdigställdes och utkom åren 1973–75. Av bland annat ekonomiska skäl bromsades sedan utgivningstakten, och det blev nödvändigt att förändra planerna för den färdiga boken. Publikationen föreligger nu på svenska i ett band omfattande 944 sidor. Den bygger på upplagan från 1953, men materialet är omredigerat och utvidgat, dessutom tillkommer de anläggningar som uppförts på Skansen sedan 1950-talets början. Utgivningen har till stora delar bekostats av Ida och Wilhelm Möllers fond.

Klädkammaren

Klädkammarens verksamhet fortsätter alltjämt i tornet Bredablick, och arbetsförhållandena i de otidsenliga lokalerna gör arbetet tungrott och slitsamt. Planerna på en nybyggnad för Kläd-kammaren håller dock på att förverkligas.

Utlån av dräkter inom Skansen ökade under året från 875 till 1 075. Det växande programutbudet med utökad verksamhet i de kulturhistoriska husen märks i hög grad på Kläd-kammaren.

Uthyrningen av folkdräkter och stildräkter till institutioner, föreningar och privatpersoner har varit omkring 800. Samma beställningar på folkdräkter återkommer år från år till personer som deltar i folkdanstävlingar. Bygdespelen växer i antal

och många bygger sin verksamhet på Kläd-kammarens medverkan. Himlaspelet, som lånat kläder i 39 år, har i år turnerat med dem i USA. TV lånar huvudsakligen folkdräkter och uniformer. För inspelning av Selma Lagerlöfs "Anna Svärd" har ett stort antal dräkter hyrts.

Karolineruniformer, som tidigare främst använts av regementen vid uppvisningar, efterfrågas nu alltmer även av t.ex. teatrar och reklamfirmor.

Klädkammaren framförde en dräktparad i Brunskog i Värmland i juli under temat "Fyra epoker" med dräkter från 1780–1830–1880–1930. Samma parad visades i augusti på Sollidensscenen med medlemmar i Skansens folkdanslag som mannekänger.

Kläder och rekvisita från sekelskiftet skänktes även i år av privatpersoner till Kläd-kammaren. Av de större inköpen var ett stort antal folkdräktsdelar. Åtta hela folkdräkter inropades på auktion i Norrköping, där fru Ingvor Gullers samling såldes.

Under året har fyra personer varit hänvisade arbete på Kläd-kammaren genom AMS.

Bland personalförändringar kan nämnas att Maria Kings-Eriksson, som arbetat på Skansen sedan 1942, vid årskiftet avgick med pension.

Utställningar

Under året har följande utställningar visats i Rulltrappshallen:

Barn förr i tiden. En utställning med barndräkter i Skansenmiljöer. Utställningen, som öppnades den 20 augusti 1979 med anledning av FN:s internationella barnår, stod kvar till den 20 april 1980.

Järnsmide. 25 april till 15 juni. En utställning om smide och smidesteknik av smeden Annika Söderström och hennes medarbetare i samarbete med Skansen.

En utställning av *Naturfotograferna* om utrotningshotad natur med anledning av Pandadagen (30 augusti). 19 juni till 7 september.

Energisparkkommitténs utställning, 15 september till årets slut.

Biologiska museet

Biologiska museet har under året hållits öppet:

januari–mars 10–15

april–september 10–16

oktober–december 10–15

Museet besöktes under året av 46 154 personer.

Programavdelningen

Kulturhistoriska program

Att på ett levande och intressant sätt åskådliggöra hur valda delar av svenska folkets liv och arbete gestaltade sig i gången tid är en av Skansens viktigaste arbetsuppgifter.

Praktiskt taget varje dag under året har därför pågått demonstrationer av kulturhistoriskt intressanta hantverk och hemsysslor i husen och gårdarna. Några var särskilt uppmärksammade, som t.ex. nävgröststillagningen i Ekshäradsgården under söndagarna i mars eller tunnbrödsbaket i Älvrosgården under några vår- och höstveckor.

Förutom dessa dagliga demonstrationer har 18 särskilda Hantverksdagar hållits med jämna mellanrum under året. Då har Skansens Borgerskap varit i verksamhet i Stadskvarterets verkstäder (se vidare Kulturhistoriska avdelningens redogörelse). Aktiviteterna vid Fäboden med bl.a. ystning och smörkärning har under 1980 pågått mellan 16 juni och 30 augusti. På lördagarna under denna period har där varit spelmansmusik och försäljning av tunnbröd och mjölk. Den 12 och 13 juli arrangerades dessutom två fäbodagar då hantverkare från Dalarna blåste näverlur och demonstrerade trähästtillverkning och korgmålning.

Information om växtfärgning gavs vid Älvrosgården den 12 juni och vid Lambgiftet demonstrerades färklippning den 17 juni.

Älvrosgården gästades den 27–29 juni av en lång rad jämtländska hantverkare och spelmän från Alsen, som visade prov på sitt kunnande.

På lördagar och söndagar under juli och augusti har biodling demonstrerats vid Väla skola.

Under Ålandsdagarna 5–6 juli visade åländska hantverkare och musikanter exempel på olika former av åländsk handskicklighet och folktradition. Hovapotekare Gunnar Krook har vid olika tillfällen under sommaren berättat om läkeörter och trolldomsväxter i Örtagården.

”Pröva själv” – den mycket uppskattade verksamheten i Novilla, där besökarna själva under sakkunnig ledning har fått pröva på olika gamla hantverkstekniker – ägde under året rum åtta söndagar i januari, februari och oktober. Bland de många aktiviteter som allmänheten har kunnat pröva på fanns vävning, rotflätning, halmslöjd, ull- och linspinning, bandvävning, nätbindning m.m.

Fiskaren Evald Wikstrand från Möja har under lördagar och söndagar i februari–mars och under höstmånaderna visat hur det går till att röka böckling och sik samt att halstra sotare.

Skansens spelmän har spelat vid Bollnässtugan varje dag under sommaren samt under söndagarna september–december. Sön- och helgdagar januari–maj spelade man i Älvrosgården. Spelmännen har också framträtt vid Folkdanslagets uppvisningar. Ledare för spelmännen har varit Axel Myrman.

Skansens Folkdanslag har givit uppvisningar på Tingsvallen varje dag från mitten av maj fram till slutet av augusti. Folkdanslaget har också dansat på sön- och helgdagar i maj och september. Under sommarmånaderna har man haft regelbundet återkommande uppvisningar på restaurang Solliden. Ledare för Folkdanslaget har varit Sigbritt Jacobsson.

Skansens Ringleksbarn har givit uppvisningar på lördagar samt sön- och helgdagar i slutet av maj och i juni, augusti och september. Ringleksbarnen har letts av Gun-

nar Andersson och under våren även av Gunilla Adolfsen.

I samarbete med Stockholms Spelmansgille och Svenska Ungdomsringens stockholmsdistrikt hölls en Riksspelmansstämma på Skansen den 8 juni. Det var 1910 som den första stämman ägde rum på Skansen varför man i år alltså kunde fira 70-årsjubileum. Ett 100-tal spelmän från hela landet deltog i arrangemanget, som förutom musik i husen och gårdarna också innefattade utdelning av Zornmärken på Sollidenscenen. En folkmusikdag hölls söndagen den 13 januari, då spelmän musicerade i ett flertal av gårdarna.

På lördagar och söndagar maj–september och på söndagar i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat kasperteater på Orsakullen.

Att bondkomik och landsmålsberättande fortfarande är en levande tradition visades i ett program från Sollidenscenen den 1 juni. Då presenterade Uno "Myggan" Ericson några nutida förmågor inom denna genre, nämligen Margit och Rolf Larsson, Runo Sundberg samt "Jösse Göing", alias Göran Bengtsson.

En dräktparad under mottot "Fyra epoker" med dräkter från åren 1780, 1830, 1880 och 1930 genomfördes på Sollidenscenen den 17 augusti. Dräkterna kom från Skansens klädkammare, och konferencier var Ann Resare.

"Husesyn"

I tre Skansenmiljöer har det under året presenterats en programform kallad "Husesyn". Vid dessa tillfällen får husen leva upp på nytt och fylls med aktiviteter in i minsta skrymsle. Avsikten med de här kulturhistoriska "teaterföreställningarna" är att ge en mera fullständig bild av det dagliga livet i en sådan miljö – mer än vad de konventionella visningarna kan erbjuda.

Årets första Husesyn ägde rum i Stads-kvarteret söndagen den 18 maj. Förutom att alla hantverkare var i gång i sina verkstäder var också flera bostäder "bebodda". I Arbetarebostaden syddes västar, och i Boktryckeriets kök kokade buljongrytan.

På Hyttorget pågick torghandel, och inne på gårdarna hördes toner från ett riktigt positiv. Och överallt fanns det barn: busande, lekande och bråkande barn, som gav sitt bidrag till hur det myllrande folklivet i ett stads-kvarter under förra seklet kunde gestalta sig.

I Skogaholms herrgård hölls Husesyn i strålände sommarväder den 31 augusti. De många besökarna kunde då stifta bekantskap med alla dem som bodde på gården år 1794 – från brukspatron Wennerstedt själv med hustru och döttrar ända ned till hans skrivare, kokerskor, betjänter och kuskar. I herrgårdens alla rum pågick aktiviteter. Knyppling, brevskrivning, koaffering, matlagning och mycket annat. Utomhus likaså – gårdsplanens grus krattades t.ex. efter gammalt mönster, och i trädgården ansades det efter 1700-talsmanér.

Årets tredje och sista Husesyn hölls söndagen den 14 september i Delsbogården. Utgångspunkten var här en höstvardag under senare delen av 1800-talet. Gårdens alla innevånare – husmor och husfar, mor och farföräldrar, barn, pigor, drängar och annat arbetsfolk – var alla fullt sysselsatta med sina respektive göromål. Det var matlagning, linberedning, lieslipning, sängbäddning, vedsågning, sömnad, skötsel av djuren, för att nu bara nämna några av alla de sysslor som kunde förekomma i en större hälsingegård vid denna tid.

Årsfester och andra traditionella högtider

Valborgsfirandet den 30 april inleddes på traditionellt vis på eftermiddagen med sång av Stockholms studentsångarförbund under ledning av Lars Blohm. Årets vårtal hölls av Torsten Ehrenmark, följt av muntert och spexigt konserterande av student-orkestern Kårsdraget. Dessutom framfördes sång av Busk Margit Jonsson och Rolf Jupither. Kvällens firande inleddes med den gamla leken "Slå katten ur tunnan", varefter bålet tändes vid Delsbogården. Par Bricoles kör under ledning av Hans Kyhle sjöng vårsånger, och kvällen avslutades med festfyrverkeri från Sollidenplanen.

Norges nationaldag den 17 maj firades med norsk gudstjänst i Seglora kyrka, festtåg från kyrkan till Sollidenscenen och lekar för barnen på Sollidenplanen. Vid högtidsprogrammet hölls tal av bl.a. Erling Norvik. Ragnar Ulfung sjöng norska sånger, ackompanjerad av Kjell Ingebretsen.

Svenska Flaggans dag den 6 juni högtidlighölls med flaggfest på Sollidenplanen i närvaro av prins Bertil och prinsessan Lillian. Högtidstalare var ambassadör Tore Tallroth och sångsolist Elisabeth Söderström. Hela flaggfesten direktsändes för första gången i TV.

20–22 juni var det dags för sedvanligt midsommarfirande på Skansen tillsammans med tiotusentals stockholmare och gästande turister från när och fjärran. Samlingspunkt var som vanligt TingsvalLEN, där publiken fick vara med om majstångsresning och dans till spelmansmusik. På midsommardagen och den efterföljande söndagen framfördes sång- och dansspelet "I midsommartid" med Folkdanslaget, Spelmanslaget och Ringleksbarnen samt med Busk Margit Jonsson som solist.

Bellmansfirandet i Stockholm har under senare år påtagligt mattats av. På Skansen lever traditionen dock alltjämt vidare och röner varje år samma stora uppskattning från publiken.

Så även 1980, när "Med Bellman på Skansen" drogs i gång i härligt sommarväder söndagen den 27 juli. Som vanligt bjöds det på en lång rad musikaliska program på temat 1700-tal, framförda i de rätta miljöerna av artister iförda tidsenliga dräkter. Och i Balderslunden öppnades förstås vinstugan "Tre Byttor" för en dag med servering av helstekta lamm och ädelt vin – allt till tonerna av Bellmanssånger.

Skansens julmarknad inleddes i år den 30 november och fortsatte sedan den 7 och 14 december. I gårdarna och verkstäderna visades hantverk och julförberedelser av olika slag, och i Delsbogården, Ekshäradsgården, Oktorpsgården och Statarlängan stod de traditionella julborden uppdukade. Försäljning av julmat och julpynt ägde som vanligt rum på Marknadsgatan, och där,

liksom i Stads kvarteret, kunde publiken lyssna på SL:s Mässings-Åktätt och de vandrande musikanterna Hai och Topsy. Sammanlagt 62 152 personer besökte Skansen under de tre julmarknadssöndagarna.

Luciafirandet i samarbete med veckotidningen Året Runt hölls på Sollidenscenen lördagen den 13 december. Utbildningsminister Jan-Erik Wikström krönte Sveriges Lucia 1980, Monica Rydell från Sundsvall. Efter kröningen avfyrades ett stort fyrverkeri från Sollidenplanen. I anslutning till luciafirandet hölls en liten julmarknad på Bollnästorget.

Under jul- och nyårshelgerna har som vanligt Skansens stjärngossar sjungit i gårdarna, i år under ledning av Olle Brundin.

Nyårsfirandet på Skansen sändes direkt i TV2. Georg Rydeberg läste Tennysons "Nyårsklockan", och därefter avfyrades ett stort festfyrverkeri från Sollidenplanen.

Zoologiska och botaniska program

Lördagen den 30 augusti arrangerades en "Panda-dag" tillsammans med Världsnaturfonden-WWF. Vid Bollnästorget fanns ett informationscentrum för institutioner och organisationer med anknytning till Världsnaturfonden. Vid djuranläggningarna hölls på regelbundna tider guidningar av särskilt inbjudna experter, och i samband med estradprogrammet på Sollidenscenen talade statsrådet Olof Johansson och ordföranden i WWF Carl M:son Mannefelt.

En gökotta med Per-Olof Palm som guide anordnades den 13 maj.

En början till mera regelbundet återkommande botaniska aktiviteter på Skansen gjordes under söndagar i november med en serie växtvandringar under ledning av Elisabeth Linder.

Energidagarna 22–28 september

De under 1980 så aktuella energifrågorna stod i centrum på Skansen under hela sista veckan i september. Medarrangörer för

Energidagarna i september besöktes av 50 000 skolungdomar och deras lärare.

Energidagarna var statliga Energisparkommittén tillsammans med kommunerna i Stockholms län. På ett 15-tal stationer spridda över hela Skansen-området behandlades energiförsörjningen i går, i dag och i framtiden.

I Novilla visade Byggtjänst hur man kan förbättra och bygga om sitt hus för att minska energiförbrukningen. En annan utställning fanns i rulltrappshallen, där Riksantikvarieämbetet visade hur olika energikällor använts från 1700-talet fram till våra dagar.

På Sollidenplanen snurrade ett modernt vindkraftverk ikapp med en av de öländska väderkvarnarna, som under sommaren ställts i ordning i funktionsdugligt skick. Här kunde man också se bilar, bussar och mopeder drivna av alternativa bränslen.

Hur man hushållade – och även slösade – med energi förr i världen kunde man se i

Älvrosgården, där en storfamilj praktiskt demonstrerade byggande och boende i det förindustriella samhället sett ur energiperspektiv. Pantrimning och andra tekniska och ekonomiska frågor i samband med energisparande i privathus informerades om på Bollnästorget av representanter för kommunerna i Stockholms län. Men att det också är viktigt att inte vidta så drastiska sparåtgärder att husens kulturhistoriska värde förstörs klargjordes vid Väla skola av personal från Riksantikvarieämbetet.

Att solenergi är något att räkna med i framtiden stod klart för dem som besökte Tekniska högskolans provanläggningar, som fanns uppställda i Sommarhagen. Och i Bragehallen visades modeller av andra framtida energikällor, som t.ex. vågkraft och jordvärme.

Flis som ersättning för den dyra oljan har redan kommit i bruk på sina håll. Under

våren planterades i samarbete med Lantbruksuniversitetet i Uppsala en "energiskog" vid Moragården. Lagom till Energidagarna hade denna "skog" vuxit upp och kunde nu delvis skördas och tuggas i en flistugg.

Detta och mycket annat fanns att se på Skansen under Energidagarna. Publikmäsigt blev dagarna en enorm framgång. Närmare 50 000 skolelever från hela Stockholms län besökte Skansen tillsammans med sina lärare under veckan. Men även den vanliga Skansenpubliken lockades hit av det brett upplagda programmet.

Söndagen den 28 september avslutades dagarna med en stor Energifinal på Sollidenscenen med bl.a. Pekka Langer, Carl-Uno Sjöblom och Lasse Berghagen bland de medverkande.

Tillsammans med . . .

. . . Sällskapet Stallbröderna och Stallfåg-larna hllis sedvanlig "Vårgalopp" den 30 april och 1 maj. Deltog gjorde bland många andra Lasse Berghagen, Lill Lindfors, Carl-Gustaf Lindstedt, Lasse Lönndahl, Arne Weise och Marie Dieke.

Som vanligt uppträdde alla artister, förutom som scenunderhållare, också som loppmarknads- och lotteriförsäljare på Bollnästorget. Goda tillfällen fanns alltså för publiken att på ett otvunget sätt komma i kontakt med sina favoritartister.

. . . Lions Club Djurgården arrangerades Lions dag den 3 maj. På Sollidenscenen uppträdde bl.a. Pierre Isacson, Berith Anserud, Stig Järrel och trollkarlen Topper Martin.

. . . Mellansveriges körsällskap visades den 4 maj en vagnparad på Sollidenplanen. I paraden ingick ett tiotal ekipage från åren 1880-1930.

. . . AB Storstockholms lokaltrafik, SL, anordnades Spårvägens dag den 11 maj. På Sollidenscenen underhöll Sonja Stjernquist, Stockholms Spårvägsmäns musikkår under ledning av Harry Sernklef, SL:s Storband, flera av SL:s körer m.fl. Programledare var Gunnar Johansson.

. . . De kristna samfundens nykterhetsrörelse i Stockholms län, DKSN, firades Folknykterhetens dag på Kristi Himmelsfärds dag den 15 maj. På högtidsmötet talade bl.a. riksdagsman Torsten Bengtson. I övrigt förekom sedvanliga aktiviteter, värbarisar i Ekshäradsgården m.m.

. . . Sparbanken Stockholm anordnades Sparbankens dag söndagen den 18 maj. Som vanligt bjöds ett högklassigt scenprogram med Sigge Fürst, Ewa Roos, Carl Johan Falman, Lasse Berghagen, Calle Carlsson m.fl.

. . . Svenska kommunalarbetsförbundet firades förbundets 70-årsjubileum lördagen den 31 maj med en stort upplagd familjedag. Runt hela Skansen pågick en mängd aktiviteter med medverkande från kommun, landsting och arbetarrörelsens olika organisationer. Sång-, dans- och musikprogram framfördes på ett flertal ställen, och framför kiosker och serveringar ringlade långa köer. På Sollidenplanen var det demonstration av brandförsvarets brand- och räddningsberedskap, och i Novilla visades en stor utställning om arbetet inom Stockholms läns landsting. I högtidsprogrammet på Sollidenscenen deltog bl.a. förbundsordföranden i Kommunal Sigvard Marjasin, Hjördis Pettersson, Ernst Hugo Järegård, Hasse Tellemar och Stig Holms husband.

. . . Svenska jägareförbundet firades förbundets 150-årsjubileum med en Jaktens och viltvårdens dag den 7 juni. Hedersgäst vid jubileumsfirandet var kung Carl XVI Gustaf. I samband med festprogrammet på Sollidenscenen avgjordes bl.a. finalen i tävlingen SM i viltvård.

. . . PRO-distriktet i Södermanland anordnades en pensionärsdag den 11 juni. I scenprogrammet medverkade bl.a. Nils Erik Baehrendtz, Kjell Wigren, ordföranden i PRO Lars Sandberg och Gösta "Snoddas" Nordgren.

. . . Finska föreningen i Stockholm arrangerades Finlands dag den 15 juni. Förutom flera sång- och musikframträdanden spelades Kykkää, en bylek från Karelen, på Sollidenplanen. På Bollnästorget dansades

humppa och tango, och på Sollidenscenen bjöds ett underhållningsprogram med Anne-Lie Kinnunen som presentatör. Vid programmet talade också ministerrådet Arto Mansala.

... IOGT-NTO anordnades en familjedag den 20 juli med anledning av IOGT:s internationella kulturkonferens i Stockholm.

... Vasa Orden av Amerika firades Svensk-amerikanernas dag den 3 augusti. Vid festprogrammet medverkade "Årets svensk-amerikan" Signe Karlström, ambassadör Tore Tallroth, Skansens Folkdanslag m.fl.

... Pensionärernas fritidsbyrå i Stockholm ordnades Pensionärernas dag den 21 augusti. Vid hus och gårdar spelade och sjöng grupper ur pensionärernas fritidsverksamhet, och på Sollidenscenen bjöds en lunchkonsert med bl.a. Erik Saedén.

... LO-distriktet i Stockholms län och en rad organisationer inom arbetarrörelsen genomfördes LO-distriktets dag den 24 augusti. Förutom presentation av de olika organisationernas verksamhet anordnades ett festprogram på Sollidenscenen med tal av distriktsordföranden Sivert Andersson, finansborgarrådet John-Olle Persson, samt underhållning av bl.a. Lars Samuelsons storband, Lena Ericsson, Byggettans teatergrupp, Linje 10 m.fl.

... Stockholms frikyrkoråd och Stiftsrådet i Stockholms stift arrangerades Kyrkornas dag den 7 september. Under temat "Spela mig, Herre" hölls gudstjänster, möten, estradprogram och andra aktiviteter.

... Östsvenska terrierklubben arrangerades en hundutställning den 13-14 september.

... Röda Korset hölls en loppmarknad på Bollnästorget den 14 september.

... organisationer inom fiskerinäringen anordnades två Fiskdagar den 20 och 21 september. På Bollnästorget kunde besökarna provsmaka nystekt gös, strömming och siklöja och få tips om beredning och tillagning av fisk.

... Föreningen Mälarkatten arrangerades en kattutställning i Novilla under allhelgonahelgen.

Serieprogram

"På Folkets hus" var namnet på en serie sång- och musikprogram i Folkets hus under torsdagar i maj och med Folketshusföreningarna som medarrangör. Thorstein Bergman med orkester fungerade som programledare och husband, och bland gästerna märktes Folketshuschefen Bengt Göransson och Korp-teatern (1/5), Tor Bergner och Harald Forss (8/5), Mariela Ferreira och Ahmadu Jarr (15/5), Håkan Serner och Jane Friedman (22/5) samt författaren Gösta Ågren (29/5).

De intima och stämningsfulla konserterna i salen på Skogaholms herrgård ägde rum måndagskvällar från mitten av juli till mitten av augusti. Atmosfären av en gången tids musikaftnar i lantlig högreståndsmiljö förstärktes av levande ljus, som glimmade välkomnande i fönstren, det väldoftande enriset, som låg utstrött på golvet, samt inte minst av de medverkande själva, som framträdde iförda tidsenliga dräkter. I Skogaholmskonserterna kunde vi detta år vara med om en gluntafton med Carl-Olof Jacobsson, Rickard Ringmar och Håkan Sund, en kväll med barockmusik framförd på originalinstrument av Florilegium Musicum från Bollnäs, en konsert med Musica Viva, en afton med Jenny Lind-stipendiaterna Eva Mannerstedt och Lynda Krehbiel Little, en dito med Rose-Marie Bäckstrand, Annika Marberg och Erik Karlberg samt avslutningsvis ett program med titeln "Skämt och allvar i sommarkvällen" med Busk Margit Jonsson, Margareta Krook och Rolf Lindblom.

"Jazz på Skansen" hördes från Sollidenscenen tisdagskvällar i juli och augusti. Medverkade gjorde Arne Domnéus med orkester, Visby storband, Putte Wickman, Helmer Bryds Eminent Five Quartet med Doris Lundin och Bobbo Slacke, Sahib Shihab, Jerome Richardson, Gunnar "Siljabloo" Nilsson, Clark Terry och Roffe Ericsons kvintett, Charlie Normans trio och Roffe Berg, Candy Stompers Big Band samt Bengt Hallberg.

"Sommar på Skansen" hette ett underhållningsprogram från Sollidenscenen, som

direktsändes i radions P3 under sex onsdagseftermiddagar i juni och juli. Programledare var Thore Skogman, och bland artisterna märktes Svante Thuresson, Berith Bohm, Laila Westersund, Lasse Lönn-dahl, Liza Öhman, Ulla Sallert, Jan Spar-ring, Kikki Danielsson, Göran Fristorp, Carl Johan Falkman, Sven-Erik Vikström, Stefan Demert, Jejja Sundström och många andra. Lars Samuelsons orkester fungerade som husband.

Som svar på de många önskemålen om ett musikprogram mitt på dagen anordna-des en serie konserter under rubriken "Lunchmusik" på Sollidenscenen torsdagar i juli och augusti. Följande artister medver-kade: Storkyrkans kör under ledning av Gustaf Sjökvist, Kjell Hagegård och Bo Hansson, Herrgårdskvartetten och Inge-mar Liman, Paul Britten Austin, Annika Finnilä-Eker och Jerker Engblom, Rankar-na med Mats Rådberg, Cumulus, Staffan Percy samt Erik Saedén ackompanjerad av Lennart Rönnlund.

På fredagskvällar i juli och augusti di-rektsändes för andra året i rad i TV2 pro-grammet Allsång från Sollidenscenen. Pro-gramledare var Bosse Larsson och för musi-ken svarade Lasse Olssons orkester. Som enväldig domare i frågelekarna fungerade Olle Björklund. Gästartister var Bröderna Djup och Louise Raeder, Sonja Stjernquist, Sven Lilja och Monica Lundin, Annica Ris-berg, Annki Nilsson, Lily Berglund, Berith Bohm samt Eva Bysing.

Söndagskvällar i augusti bjöd på "Augus-timusik" i en konsertserie från Sollidensce-nen. I programmen medverkade: Staffan Scheja, Håkan Hagegård och Thomas Schu-back, Inger Wikström, Rolf Björling och Jan Eyron samt Egon Kjerrman och Re-gionmusiken som "Flottans musikkår".

Övriga musik-, dans- och artistprogram

Söndagen den 4 maj framträdde Hasse Funck och hans Minifunckar i "Så leker vi show" på Sollidenscenen.

Trinidad and Tobago Merry Makers gav en konsert på Skansen den 16 maj. Fräls-

ningsarmén höll musikgudstjänst på Solli-denscenen den 18 maj. I gudstjänsten och den efterföljande musikunderhållningen deltog en rad av Frälsningsarméns musik-kårer i Stockholmsområdet samt Bristol Easton Band under ledning av Don Jen-kins.

Under Musikskolans dag den 28 maj medverkade ensembler och solister från Stockholms musikskolor i konserter runt om på Skansen. På kvällen hölls festkon-sert på Sollidenscenen.

Den 1 juni hölls Nordisk polissångar-stämman på Sollidenscenen. Följande dag avgjordes där regionfinalen i Folkparker-nas och Aftonbladets talangtävling.

Den 4 juni anordnades en afton med gre-kisk sång och musik på Sollidenscenen. Programmet genomfördes i samarbete med Grekiska institutet och Orion musik.

"Takt och ton till tusen" – den musikdag som årligen anordnas tillsammans med Stockholms musikförening – hölls den 14 juni. En lång rad körer, musikkårer och orkestrar gav konserter runt om på Skan-sen.

Stockholms filharmoniska orkester gav en populärkonsert den 18 juni med Erland Hagegård som solist och Stig Westerberg som dirigent. Sång, dans, musik och så för-stås säckpipor och vackert mönstrade kiltar i mängd, allt detta fanns det gott om när The Corbies, The Caledonian Dancers och The Thistle Pipe Band bjöd på en skotsk show på Sollidenscenen den 28 juni.

"Hela kyrkan sjunger" – ett program med kristen sång och musik – framfördes på Sol-lidenscenen den 13 juli av ett 50-tal ungdomar från hela Sverige.

Par Bricoles kör och hornkvartett gav en Bellmankonsert den 26 juli.

En av sommarens stora begivenheter var premiären för den kinesiska statsensem-blens turné runt Europa. Den ägde rum på Sollidenscenen den 31 juli i närvaro av bl.a. utbildningsminister Jan-Erik Wikström. Här fick Skansenpubliken ett smakprov på virtuos kinesisk cirkustradition med ak-robater, dansare, jonglörer och clowner – allt framfört med en precision och elegans

som torde sakna motstycke i den västliga världen.

En Country-konsert med Western Express, Red Jenkins och Steamboat Entertainers hölls den 16 augusti.

Serenadkonsert med Anita Wall och Orphei Drängar under Robert Sunds ledning hölls på Sollidenscenen den 23 augusti.

Serenader förekom även i Rosengården 18–20 augusti, framförda av Serenadensemblen ur Regionmusiken i Stockholm.

Uttagningarna till Stockholms-finalen i Barnens dags riksomfattande talangtävling "Nya ansikten" skedde på Skansen 25–28 augusti, med final den 6 september.

Under Regionmusikens dag den 31 augusti musicerade hela dagen olika ensembler ur Regionmusiken i Stockholm. Dagen avslutades med ett stort fyrverkeri från Sollidenplanen till tonerna av Händels "Musik till ett kungligt fyrverkeri".

Kjerstin Dellert och Göte Wilhelmssons orkester var gästartister vid en LOTTO-show på Sollidenscenen den 20 september. Programvärd var Lars-Gunnar Björklund.

Skansens Vaktparad har under ledning av Sture Englund marscherat och konserterat på lördagar och söndagar från mitten av april till mitten av juni och mellan slutet av augusti och mitten av oktober.

Varje dag utom måndagar och tisdagar har det under sommarmånaderna varit gammaldans för allmänheten på dansbanan vid Bollnåstorget. De spelmanslag som stått för musiken har omväxlande varit: Axel Andereds kapell, Bröderna Lindqvist, Delsbopojkarna, Grindsäters spelmän, Lill-Bengths, Täby spelmansgille, Byasvängens spelmanslag, Ludgo-Pelles, Bröderna Ohlsson, Margareta och spelmännen, Spelevinkarna, Åsa-Pärs, Olle Erixons, Bröderna Almkvist, Roynes, Stockholms spelmansgille samt Tage Öst & Fyrklang.

Därutöver har följande körer, orkestrar, solister och folkdanslag gjort egna framträdanden under året: elever ur Borås musikkolor, Kulturella föreningens barnlag i Örebro, Renhornen, Kongl 1. SKALÅR-musikkåren, Promenadorkestern, Leikaringen Symra från Oslo, Folkdanslaget Viljan,

Männergesangverein "Harmonie" från Biebesheim/Rhein i Västtyskland, Adolf Fredriks musikkolors avgångsklasser, Röke blåsorkester, Saab-Scanias musikkår från Linköping, Älmhults musikkår, en sång-, dans- och musikgrupp från Tanzania, Sandefjord Guttekorps, Ha-Bo-Na Guttekorps från Skjeberg, Alsens spelmän, Kråkis folkdansgille, Aitomäen Nouriso-seura från Aitomäki, Finland, Great Mountain Volunteers från Vermont, USA, Ålands dragspelsklubb, Ålands Rolling Home, den jugoslaviska folkdans- och musikgruppen Lindjo, Spårvägens musikkår i Göteborg, KFUM-bandet i Jönköping, Svensk folkton, Swedish Folkdancers från Lindsborg, Kansas, USA, Örnköldsviks kommunala musikkolas symfoniska elevorkester, en barnbalett och musikensemble från Litauen, de Vliers från Belgien, mässingsseptetten Byglingarne, Nibble Folkdansgrupp, Paradorkestern, Uppsala, Hagaoktetten ur Regionmusiken i Stockholm, Visby storband med Ernie Englund, Volkstanz- och Brauchtumsgruppe Pörtschach am Wörthersee samt Musikkåren Svea från Lindsberg.

Invandrarprogram

I Stockholm är åtta procent av innevanarna utländska medborgare. Ytterligare många räknar sitt ursprung från andra länder än Sverige. Av alla dessa invandrades kulturtraditioner har hittills märkts mycket litet på Skansen. En första början till en mera regelbundet återkommande presentation av sång, musik, teater, dans, hantverk och andra traditionella aktiviteter från olika invandrarländer var den serie Lördagsmatinéer som anordnades i Novilla under november månad. I dessa program uppträdde grupper ur invandrarföreningar, representerande Chile, Argentina, Colombia, Kurdistan, Turkiet, Jugoslavien, Pakistan, Spanien och Grekland. De gav en mångskiftande bild i ord och toner från sina respektive hemländer. Programmen arrangerades i samarbete med kultur- och invandrarförvaltningarna i Stockholm.

Idrotts- och friluftsvememangen återkommer regelbundet under året på Skansen. "Lilla Vasaloppet" för barn och ungdom gick av stapeln söndagen den 3 februari och arrangerades av Ungdomskorpen i Stockholm. Dessa ansvarade också för skidåkning på Skansen under skolornas vinterlov.

Den 13 april höll Sjöscouterna sina patruttlävlingar, och söndagen därpå avgjordes Sleipners terräng, som i år arrangerades för 80:e året i obruten följd.

Lördagen den 10 maj anordnades en Cykeldag i samarbete med Stockholmskorpen, Cykelfrämjandet samt Svenska cykelförbundet och med stöd av tidningen Expressen. Från sju olika platser i Stockholm gick starten för ett cykelmotionslopp för hela familjen. Målet var förlagt till Sollidensscenen och var och en som fullföljt loppet kunde där hämta ett cykelmärke av Ulf Elfving, som också underhöll med musik och tävlingar. Deltagarantalet nådde kanske inte upp till vad arrangörerna hade räknat med, men för cyklingen blev dagen ett stort och värdefullt PR-evenemang.

Svenska Dagbladets stafettävling Skansen och Djurgården runt hölls den 18 maj.

Tillsammans med kägelklubben Bataljon från Skultuna avgjordes den 16–17 augusti SM i antik kägel på kägelbanan vid Gubbyllan. Den Stora Joggardagen i samarbete med SOIK Hellas och Expressen inföll i år den 21 september. Nära tusentalet joggare spänstade runt banan och kunde därefter hämta sitt joggarmärke på Sollidensscenen, där Ulf Elfving höll igång med musik och tävlingar.

Samma dag arrangerades Djurgårdsrundan i samarbete med SOIK Hellas och Trygg-Hansa.

Skollövsaktiviteter och andra program för barn och ungdom

Åtskilliga är de program för barn och ungdom som Skansen kan erbjuda under året. I samband med medarrangörsdagar eller större helger ordnas ofta flera sådana akti-

viteter. Här ett urval av Skansens mera renodlade barn- och ungdomsprogram:

Geten Emil, oxen Beyaz, hästarna, stallflickorna och alla de andra medverkande i Skansens populära barncirkus har haft uppvisningar i Bragehallen söndagar i januari–mars och i november–december.

"Lilla Vasaloppet" – skidtävlingen för barn och ungdom upp till 15 år arrangerades i samarbete med Ungdomskorpen söndagen den 3 februari.

Rid- och åkturer med häst och vagn har anordnats regelbundet under hela året.

På lördagar och söndagar maj–september och på söndagar i oktober har Ulf-Håkan Jansson spelat kaspersteater på Orsakullen. Vid Orsakullen har också Sagostigen varit utlagd under sommaren. Under skolornas vinterlov 18–24 februari ordnades flera program för lediga skolbarn. I Novilla var det "teaterlekstuga", och till djuren gick det guidade matningsturer. Ute på Skansen-området ordnades skidtävlingar och frågepromenad i samarbete med Ungdomskorpen.

Under påsklovsveckan arrangerades en bildorientering, även denna gång i samarbete med Ungdomskorpen. I Novilla var det påskpyssel för stora och små.

Ungdomskorpens klappjakt gick av stapeln den 21 december med tipspromenad och underhållning på Bollnåstorget. I Novilla var det julpyssel 19–23 december.

Teater

Garverigården i Stads kvarteret blev under en dryg vecka i mitten av augusti använd på ett mera ovanligt sätt. Hela huset samt platsen framför tjänstgjorde nämligen som kuliss och spelplats för en iscensättning av August Blanchés lustspel "Den politiske kocken". Regissör var Bernhard Krook, som skraddarsytt pjäsen för att spelas i just denna miljö. Publiken satt på kuddar och bänkar, som var utplacerade i slutningen. Pjäsen blev en klar publikframgång och fick även god presskritik.

Den 9–10 augusti gästades Skansen av Sällskapet Wermlänningarne från Arvi-

ka, som på sin bredaste värmländska traditionsenligt framförde sånglustspelet "Värmlänningarna".

Vid Moragården framfördes den 13–14 september en finsk sångpjäs kallad "Slåtterkalaset" av Föreningen Finlandias amatörteatergrupp.

Officiella besök m.m.

Förutom vanliga studiebesök av en lång rad svenska och utländska grupper har Skansen under året också hedrats med ett antal besök av mer officiell karaktär. I samband med dessa har ofta särskilda program utarbetats. Bland besöken kan följande nämnas: Lady Carrington i samband med brittiske utrikesministern lord Carringtons besök i Sverige, mexikanske presidentens maka Carmen Romano de López Portillo i samband med presidentparets statsbesök i Sverige, en kinesisk kulturdelegation, kulturdelegationer från Sovjetunionen, en japansk handelsdelegation och en delegation politiker från Hokkaido Local Parliament, Japan, samt representanter från Sudans hälsovårdsministerium tillsammans med sjukvårdsminister Elisabeth Holm. Dessutom har två programdagar arrangerats för personal från Budgetdepartementet och Utrikesdepartementet.

Seglora kyrka och Missionshuset

I Seglora kyrka har högmässa hållits varje sön- och helgdag, varvid präster huvudsakligen från Stockholms stift har officierat. Under sommarsången har aftonbön hållits varje dag i samarbete med Stockholms kyrkobödrakår. Ansvar för aftonböerna har åvilat kantor Gustaf Hellblom tillsammans med klockaren Haqvin Tiderman och Ragnar Simonsson. I kyrkan har under året ägt rum 43 vigslar, 5 konfirmationer och 1 begravning.

I Missionshuset har det varje söndagseftermiddag under hela året varit gudstjänst i samarbete med olika frikyrkoförsamlingar i Stockholms län. Dessutom har där hållits aftonbön varje dag under sommarsä-

songen. Flera musikprogram har anordnats i Seglora kyrka och i Missionshuset under året. Den 13 januari gavs en konsert i kyrkan med Busk Margit Jonsson, Skansens spelmän och Gustaf Hellblom. Den 23 mars anordnades en musik- och poesistund "Dikt och ton" med Barbro Löfgren och Gustaf Hellblom, den 1 juni en musikstund med Yvonne af Ugglas och den 13 augusti en orgelkonsert med Ole Pedersen. Följande körer och solister har dessutom medverkat med sång och musik i anslutning till högmässa, gudstjänst eller aftonbön: Sorundakören, Mariakören från Mariefred, Stora Kopparbergs juniorkör, Mikko Pulkinen, Alsens spelmän, Kristna arbetskåren, Skogsfiol och flöjt, Hönö-Öckerö förenade musikföreningar, Andreaskyrkans musikår i Trollhättan, elever från Stockholms kommunala musikskola, Par Bricoles kör, Älvsjö damkör, Sofia ungdomskör samt OK-kören. En serie temagudstjänster hölls i Seglora kyrka under november månad. Temat var "Människan inför de yttersta tingen".

I Missionshuset anordnades en Svenshultsdag den 18 maj med Zinkgruvans missionsförsamling. Svenshultsdagen innebär att missionshuset gästas av församlingsmedlemmar från husets ursprungsplats i Närke.

Övrigt

Skansens lågprisdagar – 1-kronasdagar – då inträdesavgiften, Bergbanan och ett flertal aktiviteter bara kostar en krona, ägde i år rum 23 mars, 3 november, 26 och 27 december.

Den 24 juni avseglade statsisbrytaren Ymer från Stadsgården på en forskningsexpedition till Ishavet. Resan var ett led i firandet av 100-årsminnet av Vegaexpeditionen 1880. Vid Ymers avfärd sköts salut – dubbel svensk lösen – från kanonerna på Sollidenplanen. Det var första gången kanonerna användes sedan Skansens 75-årsjubileum 1966. Tre innerpipor till kanonerna har nu tillverkats i syfte att användas även vid framtida saluter.

Till Jan-Karlsgården vid Kastellholm på Åland för 28–29 juni c:a 35 av Skansens hantverkare, spelmän och folkdansare. Detta besök, som varje år väcker stor uppmärksamhet på Åland, kan ses som en svarsvisit på Skansens Ålandsdagar. I årets hantverksdemonstrationer ingick bl.a. nävgrötstillagning, demonstration av folkdräktssömnad och av nässlan som spånadsväxt, tunnbrödsbakning, visning av äldre målningsteknik, kistebrevsmålning, samt musik på träskofiol.

Under jul- och nyårshelgen anordnades en bildjakt på Skansen i samarbete med Svenska Dagbladet.

Som programvärd under sommarsäsongen har Olle Björklund varit anställd.

Försäljningsavdelningen

Försäljningsavdelningens verksamhet under 1980 kan indelas i två större arbetsområden, nämligen a) den permanenta försäljningsverksamheten inom Skansen året runt samt b) all försäljning under julmarknaden.

Tre fasta försäljningsställen har hållits öppna under olika perioder: Skansenbutiken i övre Rulltrappshallen, Bollnäsboden och Kyrkboden på Marknadsgatan. Avdelningen har dessutom svarat för försäljningen i Vaktstugan och Handelsboden i Stads kvarteret.

I egen regi har åtta lotterier drivits och genom arrendatorer två. Även övriga arrendatorer inom försäljningsverksamheten på Skansen sorterar under försäljningsavdelningen.

Skansens julmarknad inföll söndagarna 30 november, 7 och 14 december. 55 försäljningsställen hölls öppna kl 11–16. Förutom ett rikhaltigt sortiment av traditionella julprydnader och andra föremål har även en rad olika matvaror med anknytning till det svenska julfirandet försålts. Framställningen av varorna sker till en icke ringa del på Skansen. Så t.ex. tillverkades efter gammalt recept c:a 160 kg senap, som fylldes på specialgjorda glasburkar och pors-

linskrukor. C:a 50 liter lavendelvatten blandades och fylldes tillika på specialtillverkade glasflaskor. Båda dessa tillverkningar skedde med hovapotekare Gunnar Krook som kontrollant. Den försålda honungen kom från Skansens egna biodlingar.

Till de övriga varor som personalen på försäljningsavdelningen varit sysselsatt med under julmarknadsförberedelserna hör bl.a. inslagningen av c:a 10 000 julklappar med rim samt lika många fiskdammspåsar. Omkring 500 specialtillverkade flaskor fylldes med kryddor, c:a 1 000 Gustafsbergskrukor fylldes med sylt, gelé, smör, messmör, gurka, sillsallad etc. och c:a 10 000 strutar och påsar fylldes med karameller. Många varor har tillverkats på beställning och efter Skansens intentioner, bl.a. pepparkakor både efter eget recept och enligt Kajsa Warg, julbröd efter förebilder från Nordiska museet samt limpor och korvar enligt gamla recept.

C:a 150 personer tjänstgjorde i försäljningsständerna varje julmarknadssöndag, många med decenniers erfarenhet från Skansens julmarknader.

Zoologiska avdelningen

Anläggningarna

Den under 1979 projekterade utvidgningen och ändringen av kronhjorthagen har under 1980 påbörjats. Samtidigt har de gamla vildsvins- och grävlingsgroparna utplånats för att ge plats åt en ny järvanläggning. Delar av murarna har också rivits i de gamla ormgruparna, på vars plats en ny uvbur skall byggas; den gamla rostiga stork-/hägervoljären från 1932, som senast nyttjats som uvbur, har nämligen också måst rivas för att ge plats åt de nya kronhjort- och järvanläggningarna.

I pingvinanläggningen har två stora almar kapats och per kranbil överflyttats till makaberget. Avsikten är att ge våra gibbonapor en chans att där visa upp sin eminenta klätterakrobatik, vilket inte varit möjligt på schimpansberget, där varje nyin-

satt träd inom några dygn stympas till oigenkännlighet av de starka och aktiva schimpanserna.

Också i visenthagen har en del döda träd tagits bort, och försök att rädda de levande träden genom montering av stamskydd har påbörjats i tre hägnader.

Arbetena med vattenrening i sjölejonbasängen har återupptagits. Vattnet passerar nu först en grovsil och därefter en ny typ av mineralullskivor av styvare kvalitet än de tidigare använda. Systemet fungerar tillfredsställande vad avser filtrering av grövre partiklar, men en viss grumling återstår, som troligen motverkas bäst med någon form av klorering; försök härmed pågår.

Lill-Skansen har fått nya smådjursbås och ny golybeläggning inomhus, och vid flertalet anläggningar har de gamla gödselkärorna utbytts mot containers. För underlättande av vakuupptagning vintertid i säl- och fågeldammarna har en motorsåg anskaffats, och för att ge djurvårdarna möjlighet att själva utföra smärre underhålls- och reparationsarbeten har en enkel verktygsuppsättning införskaffats till varje "distrikt" (inalles 7 st.).

Djurbeståndet

Under 1980 fanns på Skansen c:a 230 djur av 65 arter/raser, akvariets djur och de fritt flygande flockarna av häger och vitkindgås oräknade.

Av nordiska fåglar fanns följande arter: vit stork, grå-, säd-, spetsbergs-, fjäll- och vitkindad gås, gravand, stjärtand och brunand.

De nordiska däggdjuren företrädades av utter, järv, brun- och isbjörn, fjällräv, varg, lodjur, grå- och knobbsäl, vildsvin, kron- och dovhjort, ren, älg och visent. Av inhemska husdjursraser har hållits skånegås, blå anka, svensk bantamhöna, gutefår, svensk lantget, rödkulla, fjällko och ko av låglandsras samt nordsvensk häst, norsk fjordhäst och gotlandsruss.

De exotiska djuren utgjordes av Humboldt-, klipp hoppare- och kungspingvin, påfågel, krabmakak, lar, schimpans, kaliforn-

niskt sjölejon samt indisk elefant. Härtill kommer på Lill-Skansens sköldpaddor (2 arter), papegojor (8 arter), beo-stare, marsvin, vådurkanin och dvärgget.

Också i år har ett par Humboldtpingviner häckat framgångsrikt och dragit upp 2 ungar. Vår kungspingvinhona tycks alltmär acceptera sin nya make; ett ägg lades 9/5 och ruvades till 11/6, då det befanns ha spruckit. Troligen var det obefruktat men gott hopp om bättre lycka nästa säsong finns nu.

För första gången på över 10 år gjorde de vita storkarna ett häckningsförsök på holmen i Karpdammen. 3 ägg lades i mitten av maj, varav två kläcktes efter en månads ruvning. Tyvärr försvann ungarna spårlöst efter någon vecka, möjligen offer för någon av de gråtrutar som avpatrullerar dammarna.

Den fria hägerkolonin, som går tillbaka på ett utsläpp av unga buruppfödda fåglar i slutet av 30-talet, omfattade i år liksom året innan 14 par, som alla fick ungar på vingarna – detta trots ett tidvis öronbedövande buller från kompressorer, tryckluftbottor, schaktmaskiner och sprängskott i de framväxande kronhjort- och järvhägnen nedanför.

De likaledes fritt flygande vitkindade gässen anlände från sitt holländska vinterkvarter med 6 pionjärer den 3/4. 79 av våra egna fåglar återvände plus minst 2 omärkta fåglar som kläckts på annan plats än Skansen, troligen den sibiriska ön Nova-ja Zemlja. 28 par häckade eller gjorde häckförsök och 46 ungar överlevde till flygfärdighet (av vilka närmare 20 försållts till andra parker/uppfödare). Ett hundratal fåglar anträdde höstflyttningen i samlad tropp den 1/11. – Också ett grågäspar häckade framgångsrikt f.f.g. på många år.

Skansen har under året i samarbete med Svenska Jägareförbundet/Stiftelsen Sveriges Vildnad engagerat sig i ett projekt att rädda fjällgåsen som svensk häckfågel. Man misstänker att anledningen till fjällgåsens katastrofala tillbakagång under senare år är att söka i ändrade förhållanden på övervintringsplatserna vid Kaspiska ha-

vet; det påbörjade projektet syftar därför till att "präglä" fjällgäss på ett nytt övervintringsområde, nämligen marskländerna kring det holländska IJsselmeer, där bl.a. våra vitkindade gäss övervintrar framgångsrikt. Tanken är att ägg av fjällgås får ruvas ut av några par vitkindade gäss på Skansen, varefter familjerna fraktas till en lämplig norrländsk fjällgåslokal, där ungarerna får växa upp. De blir då präglade på detta område som framtida häckplats, men när flyttningstiden är inne, kommer de av sina fosterföräldrar att guidas till en för fjällgäss ny övervintringsplats. Följande vår bryts banden föräldrar/ungar – våra vitkindade kommer att återvända till Skansen, som är den häckplats de präglats på som små, medan fjällgåsungarna förhoppningsvis återvänder till det fjällområde som de i sin tur präglats på. Lyckas försöket får vi alltså i framtiden en liten population av fjällgäss med häckplats i de svenska fjällen och vinterkvarter i Holland. – Dessvärre blev starten inte helt lyckosam beroende på att av de tre fjällgäskullar som lades under vitkindade fostermödrar på Skansen endast två kläckte, och ungöverlevnaden i dessa var så låg att bara en unge blev flygg. Försöket skall dock upprepas 1981, förhoppningsvis med större framgång.

Påfågeln hade en ovanligt lyckad häckningssäsong med 3 kullar på sammanlagt 11 ungar. Överlevnaden var det sämre beställt med. 4 ungfåglar kunde dock tas in för övervintring jämte de äldre.

Som en förberedelse till ett eventuellt utbyte av våra krabmakaker mot mera vinterhårdiga japanska snömakaker har gruppen av krabmakaker kraftigt decimerats genom avsalu till andra djurparker. Även larernas antal har skurits ned med två honor (däribland 11-åriga Skansen-födda Petronella) genom försäljning, detta för att minska spänningarna inom gruppen (som dessförinnan bestod av en hane och 5 honor) inför en väntad födsel. Denna inträffade 26/8, då honan Brownie nedkom med en unge. De två yngre honorna hade i god tid före födelsen placerats i en egen bur, varför

paret Lars och Brownie kunnat ägna sig åt ostört familjeliv från första början och visat sig vara exemplariska föräldrar.

Den 14-årige järvhanen Svartfot måste under våren avlivas p.g.a. åldersbetingad stelhet i bakbenen. Då det visat sig svårt att finna en ny hane åt vår ensamma uttuhona, deponerades hon i Skånes djurpark, som förfogar över en ensam hane. Någon parning blev det dock ej i år.

I början av december förstärktes vår lilla grupp om 3 fjällrävar på stora brunbjörnberget med ett par av den vita färgfasen från Frösöns djurpark. Dessa tog omedelbart över kommandot och skadade 2 av de residenta djuren så illa att de måste tas ur hägnet tillsvidare.

Hos vargarna kunde förbrunstblödning konstateras hos båda de köns mogna tikarna i mitten av mars, men som man kunde förvänta födde endast den ranghögsta av dem. Det var alltså Laika som den 23/5 födde 3 ungar, vilka alla tillväxt normalt; en av dem har dock visat tecken på att vara behäftad med den ärftliga blindhet som konstaterats hos en del fenno-skandiska vargar i nordiska djurparker. – Bara ett dygn efter att årets ungar sett dagens ljus hittades Ulf, fader till samtliga ungvargar i flocken, död i hägnet med samma symptom på förgiftning genom warfarin (ett råttgift) som konstaterades på en ungvarg som dog hösten 1979. Då inget råttgift av detta slag spritts på Skansen vid den nu aktuella tidpunkten kan misstanke om sabotage ej helt uteslutas – vargen är tyvärr fortfarande hatad och avskydd av alltför många!

Då den ovan nämnda ärftliga blindheten kan ses som ett symptom på kraftig inavel bland vargarna i de nordiska djurparkerna, har inom Projekt Varg diskuterats hur inaveln bäst kan motverkas. Genom Skansenakvariet ordnades en bytesaffär med zoologiska trädgården i Moskva, från vilken Skansen i november mottog fyra ungvargar av rysk-estniskt ursprung, två av vardera könet. Förhoppningsvis kan dessa bidra till att motverka inavelsdepressionen hos våra djurparksvargar när de når könsmodnad våren 1982.

Hos brunbjörnarna blev det i år fyra ungar, som i dopet fick namnen Grim, Gruff, Grann och Groll. Förstföderskan Cici, 5 år, och 24-åriga Kåra fick 2 var. På grund av sin höga ålder hade Kåra denna gång svårt att producera tillräckligt med mjölk åt sina tvillingar, som därför sackade efter i utvecklingen; situationen avhjälpes genom tillskott av välling till mor och barn, varefter ungarna utvecklats normalt. – En av Cicis ungar drabbades av ett brott på ena skenbenet, som han dock läkte ut på kort tid utan bestående men.

Hos isbjörnarna blev det däremot inga ungar, vilket säkerligen beror på att 4-åriga Isak ännu är för ung. Parning observerades visserligen under två dagar i april, men brunsten hade inte på långt när den varaktighet och intensitet som är det normala hos fullt könsmogna isbjörnar. Men nästa år . . .

Då inga lodjur fötts på Skansen sedan 1977, och samtliga 6 djur är nära besläktade har åtgärder för en förnyelse av gruppen vidtagits. Endast 7-åriga hanen Vitus behölls, och 4 av de övriga såldes till djurparken i Tanum. I samband med omflyttningen kontrollerades djurens vikter: 14-åriga "Gumman" 26 kg, "Vitus" likaså, 6-åriga "Lillan" 17 kg, 14-åriga "Gubben" 32 kg. Vitus har förmäls med Penelope, en 4 årig hona som donerats av lodjursforskaren Stefan Jonsson.

Gråsälhanan Kamelia nedkom även i år med en unge av hankön. "Gospel" föddes 27/3, tillväxte på sälungars vis rekordsnabbt och vägde vid 25 dagars ålder 37 kg (utgångsvikt 12–15 kg). Sedan han separerats från sin mor i samband med avvänjningen fick han sällskap med "Gute", en unge av hankön som i utmärkat tillstånd omhändertagits i Slite hamn på Gotland. Gute vägde vid ankomsten bara 14 kg trots att hårfällningen tydde på en ålder på c:a 3 veckor, då han borde ha vägt det tredubbla. Då han erbjöds levande fisk var han emellertid snabbt "på hugget" och lärde sig också snart att plocka upp döda fiskar från botten; han har därför tillväxt tillfredsställande trots sitt handikapp.

Den 23/9 skickades de båda unga sälharna jämte två 1-åriga honor, som 1979 omhändertogs oljeskadade i Stockholms skärgård, till ett nyinrättat hägn i Forsmark, där sälforskarna vid Naturhistoriska riksmuseet skall etablera en "genbank" av gråsäl. I samband härmed registrerades följande vikter: hanarna 29 resp 54 kg, honorna 58 och 66 kg. De regelbundna sälfödslarna på Skansen under 1970-talet ger idag underlag för fastställande av en könsskillnad i utseendet hos unga sälar, som veterligen ej påtalats i zoologisk litteratur: sedan den vita "kutupälsen" fällt vid 3–4 veckors ålder uppvisar honorna en teckning med tämligen små, distinkta mörka fläckar på ljust grå-gråbrun botten, medan hanarna har en diffusare marmorering, där det mörka dominerar. Hos äldre djur mörknar färgen generellt, men grundteckningen kvarstår, så att gamla honor förefaller mörkgrå med svarta fläckar och ofta ett ljusare parti på framhalsen; hanarna tenderar att bli tämligen jämnt gråsvarta, och ljusare inslag är obetydliga i den mån de förekommer.

Den 10/6 steg elefanthonan Noi in i den transportlåda av ansenliga dimensioner i vilken hon per trailer skulle transporteras till Köpenhamn. I Zoologisk have därstädes vistas nämligen Chieng-Mai, en av de få hanarna av indisk elefant i europeiska djurparker. Avsikten var alltså att låta 16-åriga Noi bli mor, en 22-månadersplan sedan väl parningen ägt rum. Olyckligtvis hade bara tre dagar förflutit från Nois ankomst till Köpenhamn när den tilltänkte maken råkade i "musth", som är den indiska termen för ett slags galenskap, som periodiskt drabbar elefanthanarna, och under vilken de inte kan vara i kontakt med vare sig människor eller artfränder. Först till hösten blev Chieng-Mai tillgänglig igen, men nu var det Noi som vägrade att komma i brunst – inte ens en hormonspruta kunde ändra på detta förhållande, men då elefanternas brunstperioder även i naturen kan inträffa ganska oregelbundet finns ännu hopp om en romans, om inte förr så till våren . . .

Hos vildsvinen däremot är låg nativitet inget problem – 2 suggor födde 8 kultingar var, vilket är jämnt vad som ryms vid ”mjölkbaren”. Också hjortarna har haft normal föryngring. Eftersom det gamla kronhjorthägnat skulle utvidgas måste vi här företa en serieflyttning, så att kronhjortarna under året fått gå i dovhjorthagen och dovhjortarna överförts till fåbodvallen. I samband härmed rymde storhjorten från fåbodvallen och levde fritt ute på Djurgården i drygt 4 månader. När djurvårdaren den 16/10 skulle starta morgonkrattningen stod rymlingen emellertid och väntade vid hägnet och gick utan vidare in när grinden öppnades – ”blodets röst” är uppenbarligen stark, brunsttiden stundade.

De två älgkorna fick som vanligt tvillingar i maj, men alla fyra kalvarna var starkt underviktiga och avled inom några veckor. Också en av årets två visentkalvar, första barnet till vår nya polska tjur Popek och kvigan Stovi, var svag vid födseln och avled efter en tid. Troligen har någon del av kornas foder varit olämpligt – vissa miss-tankar finns som dock ännu ej kunnat bekräftas.

Efter att gamla visenttjuren Stor-Ulf varit inblandad i några kontroverser med familjemedlemmarna, bl.a. resulterande i ett brutet horn hos en av döttrarna, såg vi oss nödsakade att avliva honom. Liksom tidigare hans mor donerades han till Naturhistoriska riksmuseet.

De gamla svenska husdjursraserna fick i juni ännu en representant på Skansen, då rödkullekon Lilja anlände till fåbodvallen. Rödkullan är en liten hornlös, rödbrun koras från Dalarna–Härjedalen, varav i dag endast ett 30-tal renrasiga djur återstår. – På Lill-Skansen sattes i årets elfte timme ett födselrekord, när dvärgeten Nickan den 26/12 nedkom med fyrlingar, något mycket ovanligt hos getter.

Slutligen ett par noteringar rörande den vilda faunan på Skansen. – Till de vilda fåglar som regelbundet häckar i Skansens fågeldammar, nämligen gräsand och vigg, sällade sig i år även fiskmåsen med 2–3

par, vilkas duntottar till ungar sågs tulta omkring på Svandammens holmar under försommaren. – Kråkfåglarna är vintertid något av ett problem på Skansen, ty inte så litet av den mat som är avsedd för våra egna djur hamnar i kråk- och skatmagar. Vi fann emellertid att kråkor som av miss-tag kommit in i den gamla tomma uvburen genom en grind på baksidan hade svårt att hitta ut igen. Genom regelbunden åtling i buren under januari–mars kunde här fångas och avlivas 149 kråkor, däribland en som ringmärkts i Finland. – Ett lustigt förhållande kunde f.ö. noteras hos rovdjuren vid matdags; bland vargarna fullt med hungriga kråkor men inga skator, i lohägnat bredvid skator men inte en kråka. Anledningen är säkert den att de klumpigare kråkorna inte vågar söka mat bland de alerta och jaktskickliga lodjuren men väl hos de toleranta vargarna; de förslagna skatorna å andra sidan, som bemästrar även lodjurs-umgänge, har funnit ut att de i lohägnat slipper konkurrensen med sina starkare släktingar.

Till sist en liten solskenshistoria: Tornfalken är en rovfågel som under senaste decennierna gått starkt tillbaka i Sverige. 1980 häckade dock ett par i en nisch i Riddarholmskyrkans torn i centrala Stockholm. En av ungarna föll ur boet innan den var flygfärdig men inlämnades på Skansen, där den under några dagar förplågades väl för att slutligen fullt flygg släppas på Riddarholmen, där vi fick se den förena sig med familjen i en hisnande flyg-lek – en god illustration av djurparkens roll som livbåt i Arkens kölvatten.

Personal

Fil. kand. Hans-Ove Larsson har anställts på en nyinrättad tjänst som intendent, tillsvidare på halvtid. Larsson, som är zoolog med etologi som specialitet, har varit vetenskaplig rådgivare vid anläggningen av Skansen-akvariet. Hans främsta uppgifter vid zoologiska avdelningen blir att, i samråd med avdelningschefen, övervaka och utveckla djurbestånd och anläggning-

ar, föra stambok för vissa arter samt modernisera skyltningen vid djuranläggningarna.

Undervisning och publikkontakt

Skolvisningar för åk 4 har i många år bedrivits på Skansen i form av guidade turer till de nordiska djuren; fr.o.m. i år har det pedagogiska värdet av dessa visningar väsentligt ökat genom ett av de guidande lärarna själva framställt studiepaket. Detta, kallat "Djur på Skansen" av Nicke Hell-dorff och Lars-Erik Larsson, omfattar en nytagen diabildserie (att jämte stencilerade kommentarer användas vid förberedelse i skolan), en lärarhandledning samt fakta- och frågeblad till efterarbetet i skolan. – Studiepaketet i etologi för gymnasiet har som vanligt varit livligt efterfrågat under april och maj; lärare har varit fil. kand. Hans Rosengarten. – En grupp från på-byggnadskursen i etologi vid Stockholms universitet har som specialuppgift studerat den sociala strukturen i Skansens vargflock. Resultatet har sammanfattats i en stencilerad redogörelse och vid ett seminarium inför zoologiska avdelningens personal.

Turistguidningen till djuranläggningarna har som vanligt pågått med 2–3 turer dagligen under maj–augusti samt under helgerna vår och höst. Kursen "Djur i det svenska landskapet" (Kursverksamheten) ledd av avdelningschefen hölls på Gubbhyllan i april–maj. Också i år ledde avdelningschefen den 13/5 en gökotta, som samlade ett 80-tal deltagare. Djuren i fokus var det också i hög grad på Världsnaturfondens Pandadag 30/8, då bl.a. specialister på olika i naturvårdssammanhang aktuella djurarter för publiken presenterade respektive djur ute vid anläggningarna. F.ö. har avdelningen som vanligt mottagit ett flertal grupper och enskilda personer från djurparker, skolor, universitet och föreningar. Avdelningens anläggningar och personal har också under året anlitats i ovanligt stor utsträckning för inspelningar av film samt av radio- och TV-program.

Övrig verksamhet

Vid Sveriges djurparkers samarbetsorganisations årliga möte, denna gång i Skånes djurpark, Höör, representerades Skansen av ekonomidirektör Johnson, intendenterna Larsson och Palm, djurvårdarförman Glemmefors samt Skansenakvariets förståndare Jonas Wahlström. På mötet beslöts bl.a. att Skansen utöver stamboken för fennoskandisk varg också skall föra stamböcker över de järvar och fjällrävar som hålls i de nordiska djurparkerna. Intendent Larsson bevistade den 30/9–3/10 en konferens med the International Association of Zoo Educators i Wien. Årets resestipendier för djurvårdare tilldelades Henry Mähl och Leif Wicksell för resor till respektive Malaysia–Thailand och djurparkerna i Wien och Basel.

Akvariet

Det trogna paret av dvärgsilkesaporna – Chick och Chicka – födde under året tre kullar, en i februari, en i juli och en i november, som dessvärre slutade med Chickas död till följd av en bilolycka vid hemfärd från ett lyckosamt kejsarsnitt på sjukhus – operationen lyckades men patienten dog. Även det nykomponerade paret med hannen från Apenheul i Holland och honan från Chicks och Chickas andra kull födde en kull ungar i oktober.

Studierna av dvärgsilkesaporna, som påbörjades 1979, avslutades i februari 1980 och har resulterat i en artikel som antagits för publicering i International Zoo Yearbook, (Observations of a breeding group of the Pygmy marmoset – *Cebuella pygmaea* – at the Skansen Aquarium, Stockholm: H.-O. Larsson, M. Hagelin, M. Hjern).

Bland övriga djur i akvariet märks – förutom hos flertalet fiskar och insekter – födslar hos kajmaner, kameleoner och ormar. Notabelt är att de bottenlevande hundhajarna har parat sig och lagt äggkapslar. Äggen kläcktes och tre ungar föddes. Det är andra gången detta har hänt i Sverige, vilket kan vara värt att notera.

Burarna i terrarieavdelningen har ge-

nomgått en inre förvandling så till vida att de inretts till ett mer naturtroget utseende med användandet av en ny inredningsteknik. Syftet är att ge och visa de olika arterna i en biotopriktig omgivning avpassad till respektive art. Arbetet har utförts av Sune Holm och har resulterat i en artikel dels om "djuret-i-sin-miljö"-filosofin, dels material och teknik för att åstadkomma detta (Tiere in ihrem Milieu – Wunsch oder Möglichkeit: H.-O. Larsson, S. Holm i Zeitschrift des Kölner Zoo-Jubiläumsheft).

Under våren färdigställdes en monter för visande av fjärilar – både puppor och kläckning av dem till färdiga fjärilar. Under hösten har arbetet påbörjats med den nya nattdjursavdelningen, som byggs i anslutning till akvariet. I samband därmed har för karantänsvistelse anlant: (2) klogalago eller bushbabies från Sydafrika, (4) australiska vattenråttor från Frankfurt, (3) tröglori från Wien, (2) skunkar från England. Vidare har stora ansträngningar gjorts för att möjliggöra hemtagande av spökdjur från Filippinerna. Sune Holm reste till Manila i december för att åstadkomma detta.

Skansens akvarium levererade saltvatensfiskar och reptiler till Moskva Zoo och erhöll i gengäld dels störor och ryska huggormar, dels fyra vargar för vidare befordring till Skansen.

Insamlingsresor: Jonas Wahlström till Moskva, Sune Holm till Frankfurt och Wien samt Manila.

Resor i studiesyfte: Jonas Wahlström reste under våren till USA och studerade bl.a. alligatoruppfödning i Florida samt besökte ett antal djurparker. Jonas Wahlström och Hans-Ove Larsson reste under hösten till Frankfurt, Köln och Amsterdam för att studera nattdjur och nattdjursanläggningar. Vidare besöktes Apenheul i Holland för att diskutera utbyte av dvärgsilkesapor och stamboken för denna art. H.-O. Larsson studerade natthuset i Antwerpen i samband med ett konferensbesök.

Resor till konferenser och kongresser: Jonas

Wahlström deltog i Djurparkernas samarbetsorganisations årliga sammanträde, som avhölls i Skånes djurpark, Höör. Hans-Ove Larsson deltog i EUAC-konferensen i Antwerpen, Belgien.

Undervisning: Samarbetet med Skoldirektionen och Länskolnämnden har utökats och till hösten hade nya arbetsuppgifter utarbetats och en extern guide anställdes (P.-O. Wickman). Nya, informativa skyltar har satts upp för att göra studiebesöken mer givande.

Besök: Skansens Akvarium har under 1980 besökts av närmare en halv miljon personer.

Personal: Föreståndare Jonas Wahlström, djurvårdare John Hontalas, Jan Wihman och Sophie Olsson, konsulterad veterinär Karl Borg, konsulterad zoolog/vetenskaplig rådgivare Hans-Ove Larsson. Övrig personal: Carin Andersson.

Nils Erik Baehrendtz

Skansens styrelse

Skansenstyrelsen har under året haft följande ledamöter:

riksdagsledamoten Bertil Lidgard, ordförande, f. borgarrådet Wilhelm Forsberg, vice ordförande, riksdagsledamoten, stadskassör Rune Carlstein, fil. lic. Barbro Hedvall, direktör Rutger Palme, professor Mats Rehnberg, styresmannen, fil. lic. Sune Zachrisson, förste assistent Berit Hertzberg (personalföreträdare), verkmästare Rune Sagström (personalföreträdare). Suppleanter har varit: fru Ulla Johansson, ombudsman Lars Ulander, riksarkivarie Åke Kromnow, borgarrådet Paul Grabö, civilekonom Staffan Sjödén, fil. kand. Elisabet Söderström, professor Erik Anners, förste djurvårdare Henry Mähl (personalföreträdare), assistent Anne-Marie Gnista (personalföreträdare).

Besöksstatistik

Skansen har under året haft 1 847 223 besökare och Biologiska museet 46 154 besökare.

Publicering

Från Skansen har utgivits:

Skansens hus och gårdar, under medverkan av flera av institutionens medarbetare. Nordiska Museet/Skansen, Stockholm. 944 s.

Biologiska museet, Djurgården, vägledning för besökare. Red. Christina Westberg. 32 s.

Inga Arnö-Berg

Tillsammans med Arne Biörnstad redigerat Skansens hus och gårdar samt skrivit eller bearbetat 48 artiklar i denna bok.

11 artiklar i Boken om Skansen.

Nils Erik Baehrendtz

Redaktör för Boken om Skansen, Bra Böcker, Höganäs. 256 s. Även skrivit 4 artiklar i denna bok.

Div. artiklar i dags- och veckopress.

Arne Biörnstad

Tillsammans med Inga Arnö-Berg redigerat Skansens hus och gårdar samt skrivit inledningskapitel och 2 artiklar i denna bok.

13 artiklar i Boken om Skansen.

Artiklar i Kiosk Bulletinen nr 3 och 5 1980.

Berit Hertzberg

En artikel i Boken om Skansen.

Mats Jansson

Skrivit eller bearbetat 7 artiklar i Skansens hus och gårdar.

9 artiklar i Boken om Skansen.

Hans-Ove Larsson

15 artiklar i Vi och Våra Djur, nr 1, 2, 3, 4, 7 och 8/9 1980.

3 artiklar i Sportdykaren, nr 1, 2 och 3 1980.

Recenserat Brian Ward & Helmut Pinter, Allemans bok om akvarier. I Vi och Våra Djur nr 3 1980.

6 artiklar i Boken om Skansen.

Ingemar Liman

16 artiklar i Boken om Skansen.

Artiklar i tidningar och tidskrifter.

Per-Olof Palm

Djurparker – fångelse eller fristad? I Vi och Våra Djur nr 2 1980.

Delförfattare i Genbanksutredningens betänkande Bevarande av genbanksresurser hos husdjur, Jordbruksdepartementet 1980:6.

21 artiklar i Boken om Skansen.

Recenserat Ulf Lövgren, Djurförsök. I Djurskyddet, årg. 88, nr 2.

Recenserat Kåre Elgmørk, Bjørn i naturen. I Fauna och Flora, årg. 75, nr 2.

Helmut Pinter

Fische im Aquarium vermehren. I Tier-extra (Themanummer der Zeitschrift Das Tier), s. 60–63.

En artikel i Boken om Skansen (tills. med Per-Olof Palm).

Gewöhnliche und ungewöhnliche Aquariumbewohner: Putzerfische, Haie und Kraken. I Die Aquarien- und Terrarienzeitschrift, Jahrg. 33, s. 239–242.

Giftfische – Eine wenig beachtete Gefahrenquelle. I Offizielles Organ der österreichischen Aquarien- und Terrarienvereine, Jahrg. 6, s. 9–10.

Haltungs- und Vermehrungserfolg bei Zwergseidenäffchen, Callithrix pygmaea, durch Terrarienhaltung. I Die Aquarien- und Terrarienzeitschrift, Jahrg. 33, s. 356–358.

Kennen Sie die Perlmutterrasbora? I Aquarien Magazin, Vol. 13, s. 412–413.

Om fiskgifter och giftfiskar. I Akvariet, årg. 54, s. 272–275.

Rasbora vaterifloris och Malpolutta kretseri, två sällan hållna akvariefiskar från Sri Lanka. I Akvariet, årg. 54, s. 211–213.

Tips voor de kweek van karperzalmen. I Het Aquarium, jaarg. 50, s. 452–456.

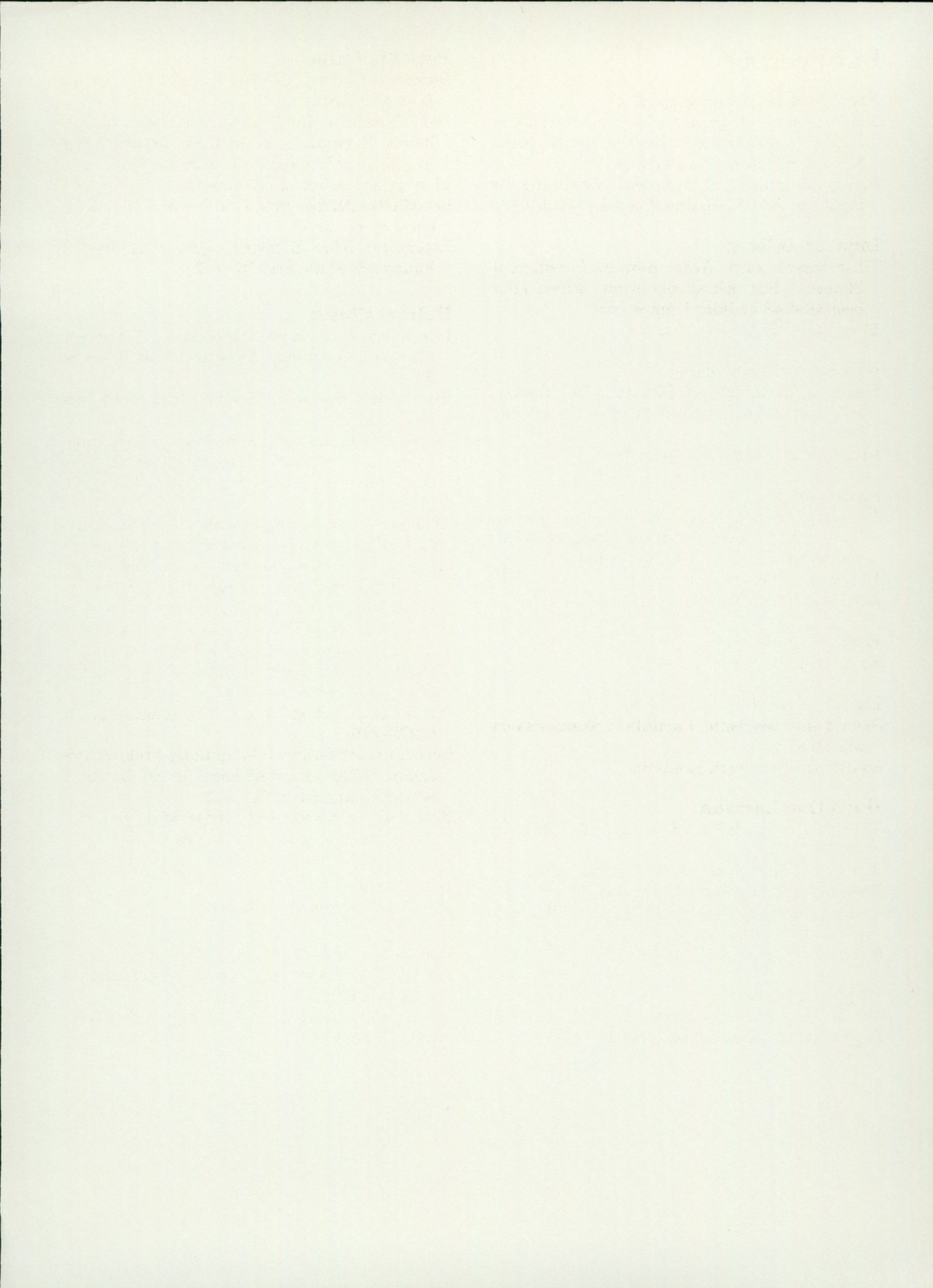
Ann Resare

9 artiklar i Boken om Skansen.

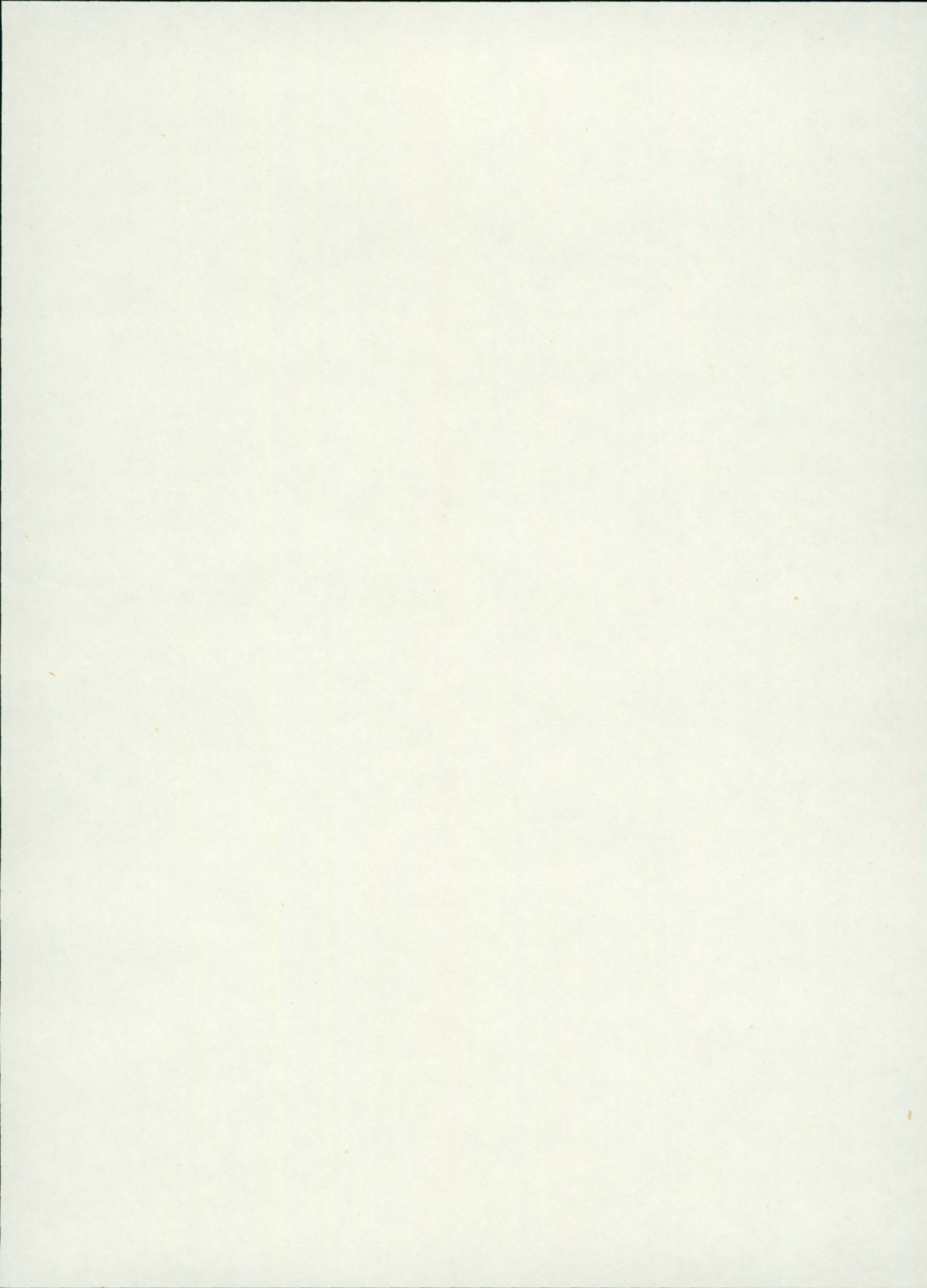
Christina Westberg

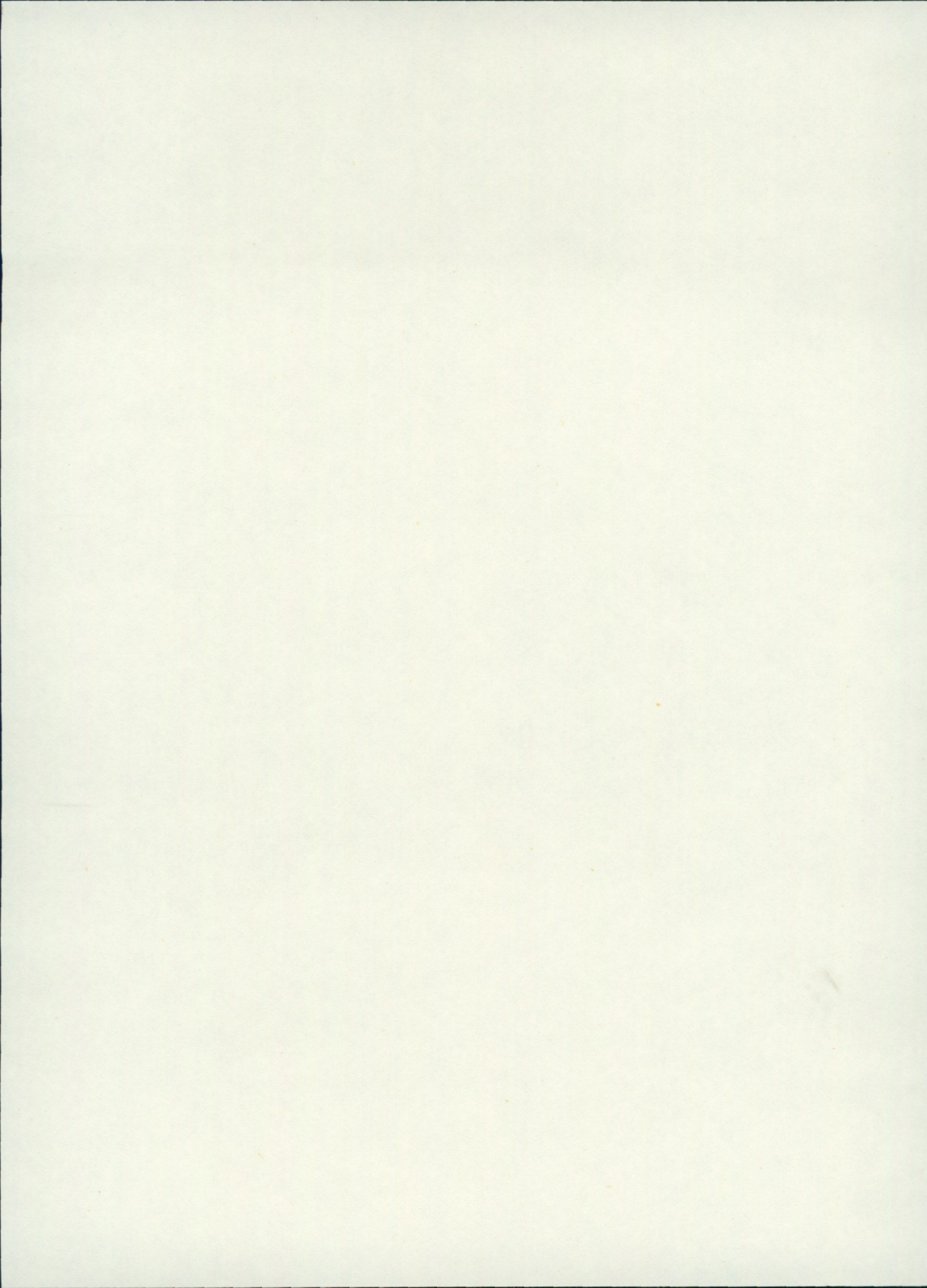
Red.sekr. för Boken om Skansen. Även skrivit 6 artiklar i Boken om Skansen.

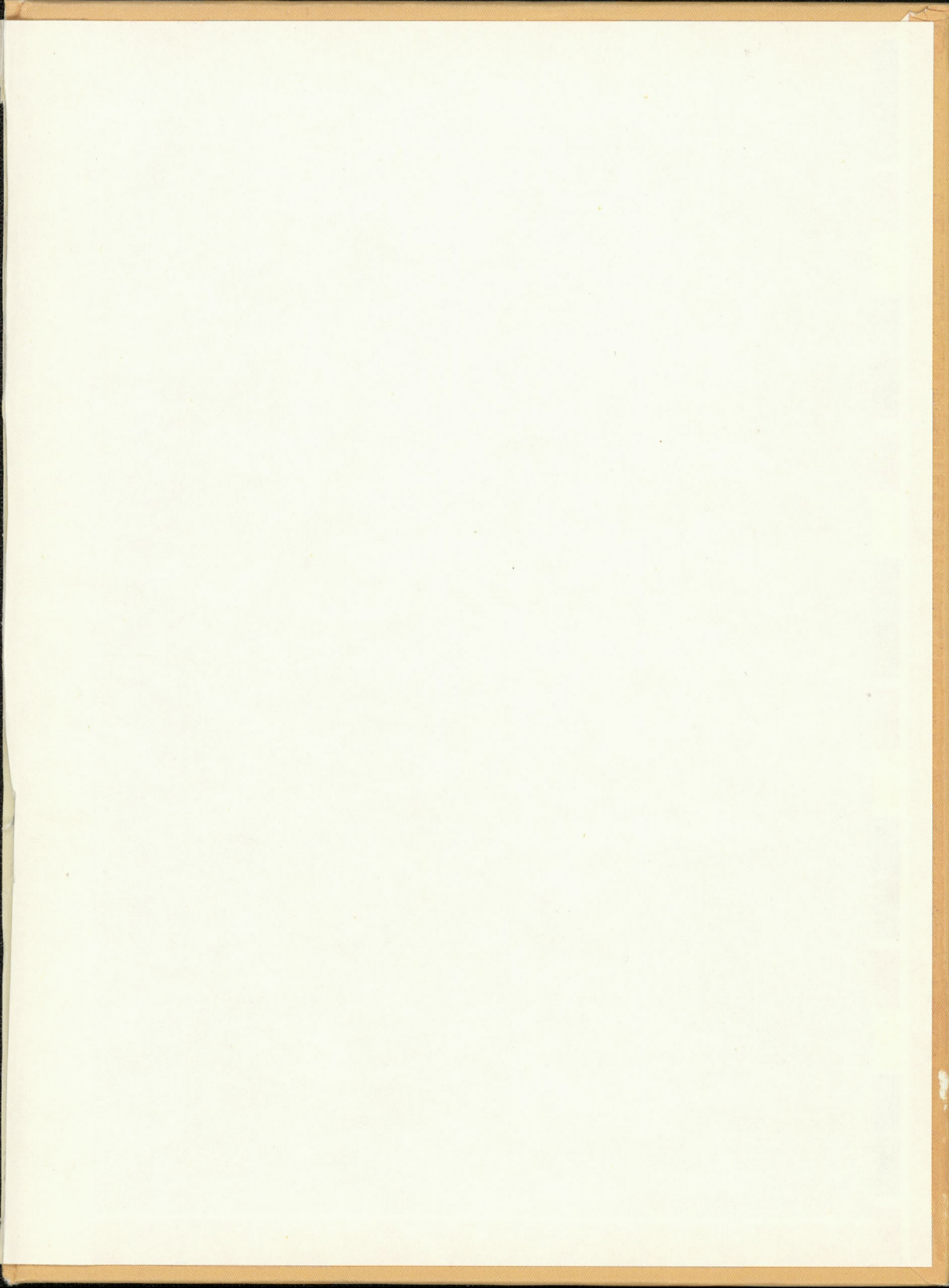
Skrivit eller bearbetat 10 artiklar i Skansens hus och gårdar.

Fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok

Under århundraden var Sverige ett utpräglat invandrarland. Fataburen 1981 berättar om några av de viktigaste immigrationsvågor som under mer än fem sekler bidragit till att utforma det som vi idag uppfattar som "svensk kultur".

Omslagsbilderna vill fånga upp två motpoler i detta skeende. De Geers Finspång får representera det främmande kapital och den kontinentala teknologi som på 1600-talet började exploatera de svenska naturtillgångarna och därmed lade grunden för hela vår industriella utveckling.

Värmlandsfinnarna nedan företräder den kvantitativt mest omfattande invandringen till vårt land, riktad mot de outnyttjade nischer som stod till buds i de dåtida ödemarkerna för svedjebbrukare med små krav på det timliga.

Förutom dessa ytterligheter möter ni i Fataburen 1981 bl.a. valloner och holländska köpmän, skotska officerare och tyska hantverkare, varjämte en invandrad etnolog ger sin syn på anpassningsproblemen bland nutida immigranter.

Nordiska museet

ISBN 91 7108 2018

